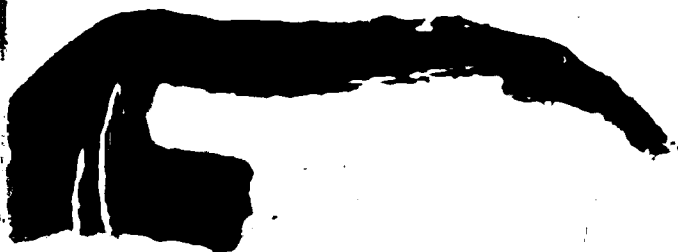

ЛАЙПАНЛАНЫ СЕИТ

<http://albinaanzulya.wordpress.com>

БЫРМАМЫТНЫ ДЖЫРЫ

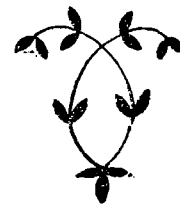

Рамиз —

ЛАЙПАНЛАНЫ СЕИТ

БЫРМАМЫТНЫ ДЖЫРЫ

ПОВЕСТЛЕ БЛА ХАПАРЛА

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМОЮ
ЧЕРКЕСК 1987

Суратчы МИЖЛАНЫ УМАР

ОГЪУР ХАПАР КЕЛТИРГИН

I. ДЖЫЙЫЛЫУНУ АЛЛЫ БЛА

Джыйырма джылны ичине Кюнлюм эли шахар тюрсюнлю болгъанды. Шахар къууат насыб келтирген адет бар эсе, аллай сукъланч дуния кюнлюмчюлеге туугъанды. Арасы бла ётген, асфальт тешелген авто-трассада машинала чебген сокъгъанча джюрюйдюле. Орта орамларыны, тротуарларыны талайы джылты-риууе, джылдан сыртлы къараууз асфальт бла джа-былгъанды. Уллу орамыны джаны бла юч километр чыкылагъа гнандген, алюмин бояулу ингичге темир столонаны теббелерине джалгъанган люминесцент чыраклы кечеледе, кюн таякылагъа тюшген зырзыр мемчакылача, джылтырайдыла. Элли тебен къыйы-рында кеб этажлы юйле, заводланы, комбинатланы остон милада корюселери ишленгендиле. «Тау аллы ханарла» район газетин къуллукъчусу Фархат, элини джыйырма джылны андан алгъа тюшюрген суратлары бла сюсюниго тюрсюнлю тенглендире, ярабин, эхиси бир элмидikle деб, кесин кесине ийнанмазы келеди. Кенг орамыны бир джаны бла төрт фатарлы стандарт агъач юйле ишленген джайында, Кюнлюмде ариу межамла

Л 4702260000—85 70—87
М 159(03)—86

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1987

тизилдиле деб кѳууаныб, газетте информация джаз-гъан эди. Энди уа кюнлюмчюле ол юйлеге «быланы кѳачан кѳората башларыкѳдыла, элни тюрсюнюн бузадыла» деб, турсунмай сѳлешедиле.

Кюнлюм мийиклигине, кснглигине ёсюмюн да, джамагъатыны джашау халында атламларын да сейирлик заманны кѳызыу джюрюшюне келишдире барады...

...Джайгъы кюн кюнортадан атлагъанды. Элчиле, экеу-ючеу болуб, алдагъы, артдан келгенни джетдире, артха кѳарай да сѳзге чалыша, эски эл клубну аллы кѳырдыш талачыкѳгъа ашыкѳмай джыйыладыла. Джыл сайын да элни джамагъаты келиучю быллай джыйылыу эл ишге чыгъарны аллы бла болуучанды. Арбазында хайыуан тутмагъан хазна юйдеги джокѳду, барына аш а совхознукѳундан юсюледди. Ол сеbebден, ара малгъа, энчилени «гылджалары» бла кѳойчукъларына да кѳыш азыкъны джеттишимли этер ючюн, совхоз тамадала, элчиле да биргелей оноу джасайдыла. Кюнлюмде адет алайды. Келгенле, джыйылыу башларыын сакълаб, кѳауумлашыб, лахоргъа джарашандыла. Бичен ишлеге хазырланыб, чалкѳы таблагъан таулула, элишге чыгъардан алгъа, бир-бири бла бетлешиб, тиллерине да «джаныу» этгенча кѳрюнедиле.

— Ичкери кирмей, нек сакълайсыз, аланла? — деб, кѳызыу кѳзюуде бошуна олтургъанланы кѳагъаракъ этгенча, сорады акъмыйыкѳ, сакъалын джукъа джюлютген, узун кашемир кѳлекли келбетли киши Ошдур. Къанга шиндикде орун бередиле да хапарчы кѳауумгъа кѳошадыла.

— Былай-анда Амарыллары деб, «ант алмагъан» бир эл барды, андан алкъын киши келмегенди. Аланы сакълаб олтурабыз. Аладан адам болмаса, джыйылыуубузну иши джукъгъа тийиширик тюлдю, — деб, накъырда этеди сол кѳолуну баш бармагъы сир, джаягъында осколок табы болгъан алгъыннгы солдат Дже-тул.

— Аланы аталары кеси ёмюрюнде адам кѳатына басмагъанды сора, андан туугъанла басамылла!.. Эй, къан салдыкъ, ант этдир, бирлери былайда турады да! Хе-хе-хе, алан!

— Э-э, аланы кѳой сен. Ала залим тукъумдула. Аладан биреуню — Амарылланы Токъмакъны эртде заманда джюз эшеги бар эди! Джюз джалан эшеги! —

деб, кюлдюреди дагъыда бири. Урушну ветераны, джылы келгенликге, сакъал, мыйыкѳ джюрютмеучю, тартаргъа табыкѳ тышген джерде да асыры буюкѳ-маучу алгъыннгы офицер Амыр да, кѳулакѳ отдан кѳуру болгъанын кенгден ышаргъаны бла таныта, джууукѳлашады.

— Гвардин старший лейтенант в отставке Шах-мов, чисто выбритый, но слегка выпивший! — деб, рапорт бериб, ушакъчылагъа кѳошулады.

— Кел, олтур, кѳарагъым. Эртде заманлада болсанг, абчар келди деб, тѳгерегинге айланлыкѳ эдик, — дейди, кѳазахча чалышдыргъан биреулен.

— Алкъын кѳб тюлбюз. Багъалатсагъыз да джарай эди. Военкоматха разнарядна келсе, офицерликге окъургъа хазна джаш табылмайды. «Ёмюрюн аскер кѳуллукъда ашырыб» деб, турсунмай кѳоялла. Тарх деб, шок атылса уа, солдатланы бойгъа элтирик офицерди, — деб, юретеди алгъыннгы офицер Амыр.

Арт джанына букѳу кѳоннган джашил «Жигули», туушсуз келиб, эрлакъда тохдайды. Узун киши, кийимлерине букѳу кѳонарына ырыслагъанча, сакъ кѳарай, машинадан чыгъады. Тюз аты Мамушакъды, чам атына уа — ызындан — Ойдемез дейдиле. Комбинат-дмыды, складдамыды ишлейди, «шабашкасы» кѳурулагъан бир учлара джерде тюрт-мюрт этеди дейдиле.

— Эшге кѳзра, анга кѳяра, чиллеаякъча, аны ол атлау джапысына да, пып-пып-пып, — деп, кѳысыкѳ триллерин клапан кѳакъдырыб кюледди ушакъчыланы бири анга кѳараб.

— Милкнй знак бла запятойгъа айтханын этдирал-шайды ивсы, кесни начальникликге кѳурагъанлай, ёмюрюн ашырыб барады, — деб акъырын силдейди Амыр.

— Юйюнде эт ыргъагына дери кѳралны чотуна ийлетди, алан. Кѳолуна тышгенни кѳымаргъа мындан залимне кѳз ачмагъанем. Юйюнде джарар десе, олла-кнй, кесине тартыб тургъан болмаса, тели аурууну да тюртерик тюлдю.

— Дагъыда намазгъа ийилерге кюрешеди.

Аллайла айтыб, Ойдемезни таракълаб чыкъдыла.

Кюнлюмчюле бир джерге алай джыйылсала, эл, район тамадаланы хыртлагъан бла политика хапар-ла, эски хапарла айтыб башларгъа ёчдюле. Алайда да совхозну директорун, Энверни, аууз чайкъамды этиб,

мюлкде кьуллукьгъа кеси адамларын тартады, бир кьауумларына артыкъ джан басады деб, сюзюб, седиретиб кёрдюле.

— Кхы-кхы, бир джолда Энверни кёзюне хабчук тюшгенди. «Томрау тюл эсе, уллу затды, кёб инджитди» дегенди кьатынына. Кьараса уа: «Оу, а кьыз, управляющинг Мудалиф тюшюб турады да!» — дегенди. «А-а, начасны, кьысыла билгенине кьара-чы! Кьой, тийме, ары джаб да кьой. Анга тёзерге кюреширикме!» — дегенди Энвер, — деб, кеси да кюле, кьалгьанланы да кюлдюре, хапар «сытады» кьушбурун, бозмыйкъ, кёккёз Адил.

Элде аланы киши селеке этмегенликге, Лакыт бла Гумалай сауукь адамлагъа тергеледиле. Эки сейир киши да, пенсиягъа чыгьаргъа джууукьлашсала да, кеслерин кьартлыкьгъа джендирмегендиле. Джюрклерин джаш этгенлей, тёгереклерине джаш адамланы басындыргьанлай, аланы сейирсиндирирча хапарланы кьуджурларын сопалагьанлай джашайдыла. Джаш кьауумдан бир-бирлери, кьартла кеслери джанларын-дан джарашдырыб быргьайдыла деб кёллерине келеди да, кеслеринден да оздуруб, джууаб кьайтарыб кьойгьанлары болады. Лакыт сёзлени хаман кьайтарыб айтыучу джитибурун гиз текЪз кишичикди. Гумалай андан да тамашады: болумун биле тургьанлай, кесин уллу хыйсаблы адамча этиб, дуняны киндиги болгьаннга джетдириб, семиртиб, кёлтюртюб сёлешеди. Урушдан хапарла айтыб тебресе, кьолуна автоматын, имбашларына погонларын, окоплагъа Сталин кеси келтириб, махтауну да басыб, бериб кетгенге джетдириб кьояды.

Алай кёбдюрюб сёлешгенине, таб джарашдырыб, ётюрюкню басады дейдиле да, башха керти айтханына да хазна ийнанмайдыла.

— Уруш башланган кюн, двадсыт второй июнда, бир джылы кюн, аллымда, тал терекчик, былай шкырна тал терекчик да джангы чагьыб, мен да анга кьараб, Кюнлюмню суу джагьасын эсиме тюшюрюб, тансыкьлаб, кёзюм да кьалкьыугъа бара тураем, бойвой тревога берилди... — деб, Гумалай, биягьы джаш кьауумну арасына кириб, айтыучу хапарларыны бирин алайда да башлады.

— Июнну джыйырма экисине тал терек чапракъ кьатдыра огьуна башлайды, сени терегинг джангы

чапракъ ийгенликге, — деб, пырх этеди джашланы бири. Гумалай, джашауну аллай кьанлы кюнюнде керти кёргенин айтханы себебли, джашны самаркьауун кьулакьламайды. Отуз джылны андан алгъа ол кюн сынагьаны, чекгени энтда отуз джылдан да эсинден, кёзюнден да кетерик тюдюле. Джашла уа кьутура турадыла.

— Кьазауат башланган кюн кирген окопамы, немецлеге бермей, юч джыл чакьлыны уруш этдим. Алайдан кьобуб, немецлени кьуууб кетдик, — деб, хапарыны кьыйырын келтиреди Гумалай. Джашланы джарымы дагьыда кюледи: немецлени Кюнлюмге дери джетиб кьайтханларыны хапарын эшитир керекли кьалмагьандыла, сора Гумалайны Уллу Ата джурт кьазауат башланган кюн алгьан окопамдан чыкьмай, юч джылны уруш этдим дегенине дженгил ийнаныб кьалай кьалсынла. Узакъ Северде, Варенц тенгизни бир джарым айырымканында, уллу джуртубузну бир гитче хуртдагьында, урушну ал кюнюнде тутхан позицияларын атмагьан, алайладан тебмеген аскер бёлекле болгьанын эшиталмагьандыла. Андагьы шкырна тал терек июнда чагьыучусун да билмейдиле. — Окопамдан чыгьыб, кьаячыкьлагъа ёрлеб бара эдим да, артымдан келиб, бел омрауума, «доп деп бир ауур зат тийди. Ызыма бурулуб кьарасам — противотанкова немец гранат, сыртыма тийиб ызына чортлады. Тёнгереи барыб, ташха джетгени бла чычылды. Оскологу ма былайымы джыртхан эди, — деб, онг кьулагьыны эн салынганча кезин кёргюзтеди.

— Та а ах! Дж-ю-ю-юу! Дып! Хой-хой-хой, алан, ол дуншурну кюнбетни не букьулатыу этди, сау-кьаллыкь! Аллах аллах, не тюз ура эди! — деб, джууукь дуншургьы огьарыдан-кенден кьараб, кюлюб, сызгьырыды тынгьылагьанланы бири.

— Дуншурну тешиб, ёгюб кетди! Нечик эслемедиги?! — деб, харх этеди дагьыда бири.

— Бизни Гумалайны аркьасын противотанковый гранат да алалмагьанды, тейри, — дей келиб, эски солдатны сёзюм самаркьаугъа бурадыла да, ол да, к-хы деб, тамагьын тазалай ышарады.

Гумалайны кьолунда талай кьагьыты бюклен иген, кёб тутулгьандан тышы мелте джугьу болгьан кьалын китаб — ветеринариядан справочник — бар-

ды. Ол аны кзуру да биргесине джюрютюученди, кюлтугуна уруб айланыр, тогдагъан джеринде тюбюне салыб, юсюне олтуруб квалгъаны да болады.

Джашла, кюле, накъырда эте туруб, арлакыгъа кюорагъанларында, Гумалай былтырдан бери кетмеген джюрек джарсыуун Лакытха тегеди. Лакыт а, бир алада сёз кюшуб, башын силке тынгылайды.

— Ы-хы, акъыллыдан тели зауукъ, тели зауукъ, — дейди Лакыт, Гумалайны сёзюн джакълай, — Джашла бары бирча болсала, бирча болсала, къалай иги эди. Ол бир ачыуланганни чырт унутмагъан, унутмагъан, дертчи джашды, дертчи джашды...

— Хо, алайды. Таныдым алайлыгъын. Мындан алда: «Ол ишлерик адам тюлдю, анга кышылыкъны бош бергенсиз», — дегенди манга.

— Сора нек айтханды, нек айтханды санга алай?

Гумалай кынгыр бурнун сюртеди, кёзлерин дженгил-дженгил кыагъады, сёзлерин созуб, ашыкымай тизеди.

— Былтыр бир кюйген кюнбетни кергюздю да, алайын чалмай, огъарлакъдан, тюзюрек чегет бауурну кыйырындан киргенем. Ол чакъырады делле да, салыб бардым. «Нек чаласа алайын?» — деди. «Да чалама, ким болса да чаллыкъды сора», — дедим. «Алайын башха адамгъа чалдырлыкъма», — деди. Манга да ачыу болду да: «Меп адам тюлмеми?» — дедим. «Тюлсе», — деди. Мени да пил теримми бар эди, алай айтханы манга да ётдо да, тёзюб, джутуб кюялмадым. Ауузума келгенни куйдум. Атышдыкъ экибиз да, итге-битге дери джетмегенибиз квалмады. Андан бери унуталмайды. Энди дерт къайтара тургъанлыгъыды ол дранны (дрянь дегенлигиди).

— Джашла бары да акъыллы болсала, акъыллы болсала деб, аны ючюн айтама.

— Ишчи адамны сыйын, хурметин кёре билгенле да... — эрлай чертеди Гумалай да.

— Хоу-хоу, хоу-хоу, адамны, ишчи адамны, ишчини сыйын кёре билгенле. Ы-хы, кёре билгенле, — деб, ахсынады Лакыт.

Алай селеше келдике да, Лакыт Гумалайны китабына кёз джетдирди.

— Не ишлейсе? Кёбден бери керюнмейсе? Бу китабынг да, китабынг да неди? Къалын китаб, къалын китаб? — деб сорду. Биягъы Гумалай, махданама деди

да, одалгъа кстди. — Мени ашаб, эмиб баргъалла былалла, бу китаб худжула. Джашчыкъ Москвада окъуйду. Ол да менича, джаш заманымдача, айырма болгъанды, анга саугъагъа бергелле бу китабны. Темирезов академияда окъуйду, — деб, джашыны махдауун чыгъаргъаннга тергеб, кесини джумушундан хапаргъа айланды. — Былайда кюзула бла бузоула, рахын болуб, бу джаз чарпыб, башлалла да управляющий чакъырыб: «Оллахий, сен болмасанг, бу аууруну тыялыкъ киши джокъду, а-марджа, кюлгъа бир ал», — дегенди да. «Джарлыны эшигин джабхан—арну сёз», — огъай деялмагъанма, кёлтюргенме ол ауур джюкню. Эталлыкъмамы, къайдам, оллахий. Энди уа китабла бла кюреимсесем, болмайды. Кечем-кюном, былагъа кяаблан да тур, кёз джауларымы тауусдум, — деб ауур сагюнджю басханча терен солуду. Узун шиндикни кыйырына илиниб джерлешген джаш, ызына бурулуб, къарт адамны керексиз махтанчакълыгына ачыкъ кюлюб джиберди. Гумалай, хыликге этиб кюленге тергеди да, джаратмагъанча къарады.

— Бияслан улучукъ, аманни джурунуса, тейри. Мез сюймеген кылыкъладан онекиси барды юсюнде. Сен а не айланаса былайда?

— Чалкыгъа кюрала айманама, — деди Бияслан улучукъ, кёзлери кюле.

— Кет-кет, киршеме кесинги! Биз, эскиле, башха зат билалмай квалгъанбыз да, юреингенибизча бара турабыз. Сен а, джаш адам, не этесе, бу эркин, кенг дунияда кесинги кюл чалкыгъа уруб? Айранын да ичме, сохтасын да ашама, къач чалкыдан! Ол алай сукъланч иш болса, джангыз бир чуут киши чалкы чалыр эди, — деб, эркелетгенча юретди Гумалай.

Чалкыгъа кюрала айланган кюнлюмчю студент кыауум, Гумалайны «таурухларындан» эригиб, арлакыгъа бурулуб, транзисторну джырлата башладыла. Узун шиндикни бир кыйырында джерлешген чалсакъал Сюлемен джашланы тозурагъан тар джинса кёнчеклерине, спорт курткаларына, кюуджур квалпакъларына, сынагъанча, талайны къараб туруб, джюрегини хош болмагъанын таныта, мыдах ышарды.

— Эресейге джаланигачлыкъ джетсе, окъуудан джетер, — деб, терсине джармалады. «Тобасто, не айта билгенлигиди?» — деб, джашла, абаданла да сакъайышыб тынгылашдыла. Айтханларына тыйыншылыгыча джууаб табышы кыйын болгъан, дюрген сёзлю

адамла бардыла. Сюлеменни да кыйсыгына урдур-
гъанын ангылагъанлыкыга, джууабха кесича чола
сёз кыйтаралмадыла.

— Хой-хой, алан, не тереңден келтириу этди, —
деб, Сюлемен таба бурулмай, ары кёз кысыб, нёгер-
лерине кёргозте, сейирсинди студентлени бири.

— Джюз джылны мындан алгъа да айтылгъанды
алай, — деб кыошду экинчиси.

— Акъ будай ётмекге сёз табыб башлагъаныгыз
андан болур? — деб, аууз джетдирди отставкадагы
офицер, Сюлеменчаланы кыагыб. Боз мыйыкларыны
кыынгыр учларын тютюн саргъалтхан Томпур да Сю-
леменни сёзюн огъурамады:

— Тейри, Сюлемен, аны уа айтма. Окъугъан адам-
ны кюрек тута билиуу да башха тюрлюдо. Джараш-
дырыб, табыча тута биледи, — деди Томпур. Алай а
Сюлемен тынмады.

— Окъугъан адамны ёмюрюнде къара ниге
узальб кёргенмисе? Бары окъуучула, кыагыт-кыалам
джюрютюучюле болсала, мал ким кютерикди, джер
ким сюрлюкдю? — деб, кёлю, джюреги бла ийнан-
макылыгы туудургъан сагышын айтыб кыйырылды.

Тынгылай тургъан Мурат, джукъа тиш-
лерин ышартды да, ушакыга чалышды.

— Алгъаракълада Кюнлюмню сабан ызларын бю-
теу элчи джамагъат барынг чыгыб, кюрешиб, ын-
гычхаб, айтдырмай кыймасанг, кючден сюрюб бошау-
чанегиз. Энди уа несин да онбеш тракторист тындыра-
быз. Кыаладжюк топракыны онгуна бла солуна аудур-
гъанын кёбюгюз билмейсиз. Аны ючюн а гырджын
ууатырыгыз кыала болмаз, эшта. Кюшениуюгюз да
бузулмагъанды. Сабаныбыз сюрюлмей кыалады деб да
джукъусу бёлюннген джокъду. Ол бары окъуудан,
окъуулуладанды, — деди механизатор. Кюнлюмню ал
школунда ишинден быйыл джаз пенсияга чыкыгъан
эски устаз Махамет, ауазын, кёолун да классада дерс
бергениндеча джарашдырыб, башланган сёзю фило-
софия тамалын кыозгъады.

— Окъуулу, билимли халкы, чемер кёоллу джа-
магъаты болгъан кыралгъа ачлыкъ, джалангач-
лыкъ джетмейди. Аллай халкыладан жангыз бири
ачлыкъ сынагъанды деб, историяда киши эшитмеген-
ди, — деди устаз.

Сюлемен анга да илинемек табды.

— Аллай халкы инджиу хапарын тышына

чыгъарыбмы айланлыкыды сора? — деб сорду да,
студент кыауумну кёргозтюб: — Ма быламылла аллай
джигитлик этерикле? Аллах айыб этмесин ансы, была
нени билелле? Не билгенлери да, майна, ол кёолла-
рындагыды. Тейри, айтдырмай кыймай эсенг, ала
тенгли заманында, ич кёлегими тешиб, анга кыараб,
бир кере кёрген тынчылыгымы ол джаш кёолундагы
дауурбазы бла ёмюрюнде кёрмез, — дегенлей, адамла
бары кюлдоле. Сюлемен кыулакыламады. — Неге кю-
лесиз?! Не джырлай билмейле, не тебсей билмейле.
Ала этерикни ол кёолда джюрютгенлери бла оюн-
чакъ кюзюлерни этелле. Андан не зауукъ кёрелле?
Иманны-хакына, бир ангылат, кесинг этмегенни не
татыуу барды? Биз а тойгъа барыучанек. Тебсерге,
джырларга да кесибиз юрене эдик. Юренмегенни,
тартынганни да кыймай эдик—арагъа ата эдик,
харсны кыутурга эдик. Юрете эдик. Джырларга да
юрете эдик. Барыбыз кыошулгъан оюнубуз, джарыкы-
лыгыбыз бола эди. Бусагъатда уа не? Ол темир кю-
бюрчек, темир таууш этиб джырлайды, сурагы теб-
сейди. Была да сейирсиниб кыарайла, сейирсиниб ты-
нгылайла. Андан не магъана ангылайла?—деб, Сюле-
мен кыызды. Кертиликге ёлюм джокъ—Сюлеменни
тюз келтирген джери болду: беш-алты джаш адамдан
бир-экиси тебсей, джырлай да, Сюлеменни аллай за-
манындача, билгенликге, кыалгъанларында ол джа-
нындан аллай тирилик аз бола барады.

— Алада не терслик барды? Кесибизбиз терс. За-
манында юреталмайбыз, эскерталмайбыз. Гитче тёлю-
де халисизлик бар эсе, абадан тёлюдеди терслик. «Ул-
лусунда акыыл джокъ, гитчесинде адеб, намыс джокъ»
деб, нарт сёз барды, — дей келди да устаз Махамет,
пта-аналаны теренирк айыбларга кёкюб кыалды. —
Иги халиге юртемейсиз, воспитать этмейсиз. Оллахий,
школда кыылыксызлыклары кый-да-кый, эл клуб-
ха тынгы бермейле. Ма бу совхозну дирекциясы клуб-
ха тёрт джюз театрал кресно келтириб салгъан эди.
Дермантин кыагылгъан джумушакъ шиндикле. Бир
джылга чыдамалла. Сабийле джагъалашыб, джыр-
тышыб, пара-чара этиб атдыла. Аллай креслола башха
эллени клубларында талай джылга джетелле. Иги
халиге юретмейсиз. Хо-хо, мен айтмасам да ким бол-
са да айтыр, юретир. Школ, комсомол бар шойдула
да, ала юретсинле деб, тынгылагъандан хайыр джокъ-
ду. Тамадасы, уллусу гитчесине айтыб, эскертиб, юре-

тиб келгенди. Джамагъатны ёмюрлсден берн джашау сокъмагъы алай болуб келгенди... Биз а... — деб, къолун силкиб, башын бир джанына къышангысыз быргъаб: — Эркишиле, юй тамадала, не сабийни, не къатынны, не къызны, джашны къолгъа джыялмай башладыкъ. Кесибизден гитчеледен кишини да къолда тыялмай эсек, не къалды? — деб джарсыды устаз.

— Хо, тейри джаулукъ къысхандан ары джуикъ къалмады, — деб, ахсынды кишилени бири.

— Школ сабийлени асламы Кюнлюмню орамын озуб баргъан акъсакъал къартха саламлаша билмейди. Тейри-адамы, бир кюн иш этиб къараб тургъанма. — деди чалбаш Мурат да.

— Къалай билмейди? «Здрастийни» басыб баратла, тейри, — деб кюлюмсюреди экинчиси.

— Ата-апа джанындан воспитание джокъду. — деб бегитди пенсионер устаз. Айыбны барын ата-аналагъа кюреб къойгъаны, ачыкъ сёзлери тынгылагъанланы асламына джакъмагъаплыкъ этдиле.

— Къалай воспитать этмейбиз? Билгенибизни сабийледенми къызгъанабыз? Аладан небизни артха салабыз? Болумубуз ол эсе уа? — деб, гюрюлдеб сорду базыкъ ауазлы Элкъан улу. — Биз джетишдиралмагъанны школ джетишдирсин, устазла джетишдирсинле — биз излеген олду.

Алайгъа мотор джау ийисли кийимлери бла келген уллайгъан тракторист Махмут, тынгылай, къарай турду да, устазгъа айтылгъан джууабны джетишишлиге тергемеди. Махаметге къагъыб, кёлкъалдыч сёлешди.

— Сизге бергенбиз ол сен айтхан васпитаниятны. Сабийлени юретиюню сизге къойдукъ. Юретиюгъэню кёрюб турабыз: къайда—къыз, къайда—джаш, айырыб таныялмайса. Экиси да кенчек кийиб чыгъалла, экисини да чачлары имбашларына тегюлюб. Марджам айырланг — къайсыды солдат, къайсыды санитарка. Айтыб а кёрю — «Хайыуанча, джукъ ангыламагъан, дюккюч киби, къарангы киши, сек а не билиб сёлешесе?»—деб, къабышдырыб къоймас — бойнумады. Аппаларыбыз юретген заманда биз алай этмейек. Алай тюл эдик, — деди.

Тёлюню асыры кёб аманладыла деб таныды да, къарамында къуру да кюлюмсюреу кёрюнюб тургъан джарыкъ киши Къара:

— Пашол ты! Керта дегеннге уа сен не похлау эт-

динг! Тейри, ма былайда сюелген ол джаш адамланы биринде бюгюн болгъан хыйсаб бизни заманыбызда опубузда болмаз эди, — деб, чамланды.

— Джырлагъанны, тепсегенни, тойну-юнну унутуб баралла, алан! Неле джаншайса сен?—деб, Къараны сёзюб бёлюб, къошулду алгъыннгы джаш тенглеринден бири. О-о, алгъын колхоз бригадаланы заманында къалай эдик, ха? Унутханмыса?—деб тансыкълады.

— Кнопкадан басхан джеринг бари джырлагъан бла тепсегенди сора, аланы уа къалай унутурла, — деб кюлдю Амыр да.

— Окъууда окъууу болса, билимде билими болса, саеинде, сюегинде сауулугъу болса, джстген джерине джарагъан усталыгъы, чемерлиги болса — олмуду джаратмагъан джаш адамын? Не хатасын кёргенсе? Биз ала тенгли заманыбызда не залимлигибиз да ёгюз джеге билген бла чалкъыны ызындан сюеле билеек. Этдирчи ол ишлени бюгюннюлеге — башын бла атла-масала, айыбынгы алайым. Биз тюшюбюзде да кере билмеген ишлени этиб, тындырыб айланганларын а, кёрмеген эсенг да, эшитген болурса, — деб, джаш тёлюню джакълады Къара.

II. «УРУНУУНУ КЪУУАНЧЫ»

Элни джамагъаты джыйылыугъа къурала келген кёзюуде «Ёзенле» совхозну директору Энвер, ишчи комитетни председатели Магомет, район газетни къуллукъчусу Фархат бла ушакъ эте олтура эдиле. Телефон зынгырдады. Энвер турбканы алды.

— Бнигъы сизден къуйрукъду тарыгъуу къагъыт келгенди. Тинтерге «карательная экспедиция» барлакъды. Джазылгъан керти болса, патеген ийис этдирликдиле, тейри, — деди трубкадан эл мюлк ушраппенини кадрла бёлюмюню тамадасы. Энвер джунчумады.

— Тарыгъыула бола келгелле, мындан ары да бола турлукъ болурла. Не этер къарыуубуз барды, тээрликбиз. Келсин, айнанай, комиссиян, къарасын, кёрсюн халны, бойнубуз къылдан иничге, сёзюб эшитибиз, айтханын этербиз. Джангылыч затыбызны тюзетсе — бюсюреу-сыпас. Къачан келликсиз? — деб, тюбей тургъан джумушуна эртдеден хазырча сёлешди Эн-

зер. — Тамбла эртденбла? Хош келигиз. — Энвер трубканы салды да, Фархатха айланыб:

— Билемисе, чот къалайды?—деб, калын ангылатыргъа кѣчдю. Былайы райцентрди. Бу джууукъ джерге кѣб адам келеди. Бирери бирер зат излеб келеди. Айтханларын толтуруб, барын разы этиб къайтармайбыз. Хар ким кагъытха, къаламгъа суу уста болгъанды, огъарлакълагъа къагъыт сызаргъа, бир учхара затны карандашны учуна илиндириге хазыр тургъанла да асламыракъ табылалла.

Фархат Энверни алай ангылашын джаратмады, тарыгъычула, анонимкачыла асыры бездиргенден ачыуу къайнаб, учхара сѣлешеди деб, кѣлоне келди.

— Биченден сора сенден ким не тилейди? Тонна бичен джазыб бермегенинг, анонимка, тарыгъыу сызыб джибередими дейсе?—деб сорду Фархат. Энвер, тюкюрюгюн джутуб, къургъакъсыгъан эринлерине тилин айландырды.

— Огъай, къуру аны ючюн да болмаз. Ёзге акъылым алайды. Ансы кимге аманлыкъ этгенбиз? Кимни ачитханбыз? Кимни джарсыгъанбыз? Ёшон уруш этиб, теблеб кетерге башлагъанны аллына сюелген эсек не билейим ансы, кимге хыянатыбыз болгъанды?

— Джазгъанларын, тарыкыгъанларын огъурамайса, хакыкът,—деб соргъандан эсе, кеси-кесини акъылын бегитгенча айтды Фархат.

— Сени юсюнгден тарыгъыб джазсала, къууанчынгы кѣрмезмем,—деб кюлдю Энвер, сигарет пачкасына узала.

— Тарыгъырларын, джазарларын излемеген — тарыкъдырмазгъа кюрешеди,—деди да Фархат, Энверге къараб, сѣзлерин джаратмагъанча таныгъанында: — Этгенинги барын тюзге санаб бараламыса? Адамлагъа джетген ишингде дегенлигимди? Аймедет, табсыз этдим, табсыз айтдым деб, артдан сокъураинганынг боламыды?—деб, директорну керти сынаб сорду. Энвер ышарды, ачыкъ соруугъа кесича джууаб къайтармай, чалыкълады.

— Дуниягъа джашауну туудургъан кюндю. Хар адамгъа бирча ол да джарашмайды. Бир гюнахлы директорну уа несин сораса!—деди ол.

Фархат джууабха хош болмады.

— Разы этмеген — сенича — джакъмагъан бла тарыкъдыргъанны араларында башхалыкъ бар болур.

Тарыгъырча этмесенг, джазарыкъ болмазелле,—деди.

Энди сорууланы Энвер огъурамады.

— О-къой, Фархат, кюндюз кимни болса да къанын бузмасала, кече кѣзлерине джукъу кирмегенле бардыла,—деб, ол ушакъны бошар оноу этди. Алай а Фархат чучхургъа къалды.

— А вообще, тарыгъыб джазыуну къуб-къуру аманлыкыгъа, къайгыгъамы тергейсе? Огъесе андан джукъ магъана барды деб, кѣлюнге келемиди?—деб, илинди Фархат. «Огъарылагъа тарыгъыб джазыуладан магъана, огъур излеген сейир адам» деб, кѣлюне келиб, Энвер арсарланыб къарады.

— Сен аны уллу ашхылыкыгъамы тергейсе?—деб, соруугъа соруу бла джууаб къайтарды. Энди сагъыш этерге Фархатха тошдю.

— Кесинге терслик этилсе уа? Тюзлюгюнгю былайда районда ангылаталмасанг а?—деб сорду биягъы Фархат. Мени сартын а, не аз да терслик этилди дсген затынгы тѣзюб къояргъа керек тюлдю. Сингдире барсанг, тынгылай турсанг, юсюнге мине келликди. Таулу киши тарыгъыуун, тюзлюгюн джазыб, ангылатыргъа хыйсабындан келмегени амалтын, джашауунда азмы джарсыгъанды? Тарыгъыуунгу, джарсыуунгу джазыб, областны, крайны, къралны тамадаларына билдиргенни айыбы болмаз?

— Бу официальный точка зрениямыды? Огъесе сени философиянгмыды?—деб, ышарды Энвер.

— Кѣломе келгенни айтама,—деди Фархат, сѣзно тамамлай,—Адамланы джазмазларын излеген а тарыкъдырмасын. Тарыкъмазча этерге кюрешсин — мен ангылагъан олду.

— Ол затланы барына асыры ёкюнмезча, саныбыз иммушитет къозлагъанды... Къой, Фархат. Башха бир джукъ айт. Аллай затлагъа сагъыш этер заман къайиди? Эртденбла беш сагъатда келиб, бу столну джашына олтурмасам, ишгирде тогъуз сагъатда былайдан къобуб кетмесем, орнуму биреу алыб къояды деб къоркыгъанлай джашыйма,—деб, ишини ауурлугъундан тарыгъыуун пакъырдагъа бурду.

— Кеси былайда болмаса, совхоз ичине оюлуб къалырча кѣреди. Къоркъма, джукъ да боллукъ тюлдю,—деб, ишчи комитетни тамадасы да аныча накъырда этди.

Энвер, тютюн тартаргъа болуб, столуну юсюн сигарет учхунладан толтурду. Джумушакъ промакашка бла спортюб, тазалады, алай а кёб ичгенине Фархатдан джунчуду. Аэрофлот маркалы пачканы столну яцигине джашырды.

— Эл мюлкде ишлеген кыйынды, тейри. Меннге алай кёрюмей эсе, башха санагъатлада ишлегенден эсе кыйынды,— деди ол, сагъышлана туруб.— Башындан тамадала, тубюнден ишчи класс кысалла. Табигъат да сеннге керекли графике келишмейди — джангур керек кёзюуде тёбенги джелле кьобалла, дырын джыяр кёзюуде ыйыкъланы шылпылаб туруп. Эртденден ингирге дери ит айланганча джортаса. Юйюнге къайтсанг, сабийлеринги джукълаб тургъанларына келесе, эртденбла ала уянгыңчы кетесе. Юйюнге къайгъынг джокъду деб, юйдегинг ушатмайды. Бир джукъ къабар ючюн деб кюреше эсем, аны да заманында табалмайма — къайда таблыкъ тюшсе, бёрюча, алайда джубаныб кетеме. Бу не джашауду? Мынг мени кызындыргъан, кызыдыргъан неди? Билмегениме, оллахий,— деб, Энвер риторикагъа кетди.

— Керти да, неди?— деб, эрлай сорду Фархат.— Энтузиазм? Партия мизам? Не? Апча джылны джегилиб келмеклик ауур джюкдю?

Энвер, къашха башын къашый, сагъышланды.

— Пафос труда!— деди ол, Фархатны сорууундан эсе, кесини андан алгъа соруууна джууабны ол сагъатда табыб къойгъанча, учунуб:— Пафос труда! Уруш бошалгъанлы ненча джыл ётдю, андан бери эл мюлкдеме. Аны да кёбюсюн директорлукъ иште. Эртденбла эрте туруб — алай турургъа уа юреннгенме, Кюнлюмде эм тири гугурукдан эсе мен алгъа аякъ юсюне минеме — алай кьобуб, мастерскойгъа джырылдаб келсем, менден да алгъа кьозгъалгъан, машинасын неда тракторун къайры эсе да къурай айланган механизаторгъа тубейме. Фермагъа салыб барсам, джырны да къутурта, ийнеклерине къарай айланган малчыгъа тубейме. Менден эсе алгъа кызымлдагъандыла, ишлерине менден эсе маджал къайгъыргъандыла! Любой точкагъа бар — аллай бирзатха джолукъмай къалмайса! Аллай адамланы кюн сайын кёрюб тургъаным азмыды менича биреуню джумушха учундурургъа, кызындырыргъа да?! Барысы, неда кёбюсю алай болсала, къууаннгандан аякъ тю-

бюмде чёб сынмай огъуна айланлыкъ болурем! Тейри, алай айтайым: аланы мында ишге бизде алгъан джаллары тагъыб турмайды. Аллай бирни заводда, комбинатда да табаллыкъдыла. Заводла, комбинатла да, адам излеб, келигиз деб, тилеб турадыла. Адамла ары бара да билликдиле. Эндиги заманда джалан энтузиазм бла кишини иште тыяллыкъ да толсе. Симфония труда! Огъай, пафос труда! Юреннге ишинде урунууну хурмети, берекети! Аланы кёбюсюн учундургъан олду. Алагъа къараб, мен да болама алай. Кеси ишлеб сынамагъан адам эл мюлкде ол зат барды деб, ийнаналлыкъ толдю, ийнанмаса да, кертиси алайды. Мындан кетгенлей, суудан тышына атылгъан чабакълай болуб къаллыкъма деб турама. Меничала аз тюрдюле.

— Малчыла уа аз болуб баралла...— деб сёз кьошду ишчи комитетни тамадасы, ахсыныб, ышара. Энвер. кёзлерин чыракъ ийиб, къаш башларын тюрдю.

— Хо, алай а малчы ветеранла джылдан джылгъа аз болуб баралла. Джаш къауумдан аз адам фермала таба сокъмагъын салады. Талпыб баргъан азды. Не кычырыкъ этерге билген антсызды,— деб, салпыланыб сёлешди. Сора, Фархатха бурулуб, ишчи адам табалмай кыйналгъанларындан хапар айтды:— Тамада зоотехник былтыр къачда элде биреу ишлемей. бош айланады деб эшитди да, кел, совхозну бир къой сюрюуюн ал деб, чакъыра алты кере барды. Бир барса — юйюнде джокъ. Экинчи барса — базаргъа тюшюб къайтайым, юйде да оноулашайым, джууабыма бир ыйыкъдан келирсе деб, ашыргъанды. Ючюнчю баргъанында да бир сылтау табылгъанды — тубеялмагъанды. Тёртюнчюсюнде да алай. Бешинчи кере баргъанында — «энди кыш башында къой сюрюуюн алыб, кышны узагъына аны кыйынын кёлтургенимден не магъана боллукъду. Джаз чыкъса — «кёрюрге» дегенди. Ангыладынгмы? Кел деб тилеб, зоотехник джаз да барды. Алтынчы кере! Келди къойчу. Алды сюрюуюн. Джазгъа уа малланы семирттиб чыкъмаучулары билесе. Бусагъатда тюл, ёмюрледен бери алайбыз «кьозу гитче, къой арыкъ, джокъду сюрюуде соярыкъ» деб эртдеден бери айтылады. Джайгъанды сюрюуюн къойчу. Тойдурама деб, суу ызында мырдылы гяхиникге бошлагъанлай, юч арыкъ кьою батыб, батмакъчыкъдан чыгъалмай ёлгенди. Аны кёргенлей, сюрюуюн тагъаланды. Ма, хи-

джинги да, таягъынгы, сюрююнгы да ал. Ач къарным, тынч къулагъым деб, ох деб тургъан джеримде бу палахны башыма къалай алдым» деб тохтады да, ёлген къойларын кесибизни чотубузгъа салыб, къойчуну ишге кючден къайтардыкъ. Алайды чот, иги джаш. Малда, фермада ишлерге, ол огъай, заводдан джангы келген тракторда ишлерге адам джеттишиди-ралмайбыз. Онбеш-оналты джылны мындан алда къайда эсе да юрениб келген механизаторлагъа руль-баранка-штурвал джетди-ралмай эдик. Энди уа хар джыл... хар къыш сайын джыйырма джашны тракторист-машинистге кесибиз юретиб чыгъарабыз. Комфортабельный кабиналы тракторлагъа минерге адам джеттишиди-ралмайбыз,— деб, Энвер сейирсингенча, эки къолун джайды. Столну юсю бла Фархат таба ийилди да, ауазын акъырын этиб:— Бютеу кърал... бу мазаллы кърал завод корпуслагъа, стадионлагъа, концерт заллагъа кечюб къалгъанды! Кёбюсю джарыкъ, джылы цехледе ишлейди, талайы джырлайды, тепсейди, дагъыда бир къаууму анга къарайды. Ол бары уллу ашхылыкъладыла! Алай а мал кютерге да керекди да? Сабан сюрюрге да ким болса да керекди да? Гырджын, айран да керекдиле да?— деб, тегюлюу этди. Директор алай тарыгъа олтургъан кёзюуде, ишчи комитетни председатели чыгыб кетди да, кёб да мычымай, ачыуланыб, къайтыб кирди.

— Оллахий, бусагъатда аллыма мёлек чыгыб къалса да, атышыр эдим,— деди Магомет. Энвер бла Фархат аны тебгенини чурумун ангыламадыла.— Не ауур ишге тебрегиз десенг да къуралалла. Эринмейле, баралла. Джыйылыуугъа келигиз десенг а, кетер къайгыгъа кириб къалалла. Мындан алда биринчи бёломге бардым да, конторну аллында талай адам лахоргъа сингиб олтурады. Чачылыб кетмегиз, гитче джыйылыуучгубуз боллукъду дедим да ичкери кирдим. Терезеден къарасам, бирем-бирем седиреб, кетиб баралла. Былай некбиз экен?

Энвер, Магометни не ючюн ачыуланнганын айыргъанында, учхара сорууун къулакъламай:

— Ненча адам келгенди? — деди.

— Джюзден аслам бардыла.

— Бу кёзюуде аллай бир адам келген эсе, ангамы азды дейсе? Башлайыкъ. Къоркъма, ардан къошула келликдиле, аланлада ашыгъыу болмаучусун билесе. Неге келмеселе да, бичен ушакъгъа келликдиле.

III. «ЮЙЛЮ ОНОУ»

«Ёзенле» совхозну арт джыллада несин да джашыртханлыкъгъа, эл клубу колхозланы заманында бери турады. Кертиди, аны да ичин, башын, полун сыйдамларгъа, сыйпаргъа кюрешгендиле, тылшыу отопление салгъандыла, шиндиклерин ушагъыулу, джарашыу этгендиле. Ичинде сахнасы, чыракълары, къабыргъаларында суратлары, джазмалары бары орнундадыла. Болмагъан тыш къарамына уа заман джукъ къошалмагъанды, отуз джылны андан алгъа ташдан ишленген мекам алайлай сюеледи. Джыйылыуугъа келгенле, ичи джангыртылгъан эски клубха кириб, темирча сууукъ, пластикат чунгур шигдиклеге джерлешдиле. Кийиз беркелени, картузланы, шляпаланы башларындан алдыла. Бохсуратыб тютюн тартыу тохтады. Алашаракъ сценада къызыл джабыулу джарашыу столну джанына Энвер бла Магомет олтурдула.

Директор коллективи бла быллай тюбешулеринде сёз башын къуру да джарыкъ алыучанды. Джюрегин бек къыйнагъан бир учхара, табсыз затха джолугъуб къалмаса, накъырдыны, чамны чакъдыра, аудиториясын ышарта, зынгырауукъ, оюулу, джылтырауукъ сёлешуленди. Бу джол да адстинден джанламады. Мюлкню халындан, болумундан бёлек сёз айтды да, ушакъны башлатхан тамалгъа джетди.

— Кетген къыш мал ашыбыз, биченибиз азлыкъ этдиле,— деди ол.— Эки джюз тууар, мнигъ къой къоранч тюшдю къыш айлада. Джюз тожна эт, къыркъ центнер джюп суугъа кетдиле деб къой. Ол малла бары пчдин кырылыб, ёлюб бармагъалла, ёзге къоранч пчлай бир болгъанды. Къаты бла озуб кетерик чырпыну да, абырагъан малгъа, бери айланыб, тагъылыб, пчшиб кылыргъа хазыр турады. Былтыр кёз къуру бб процент мал аш джыялгъанек. Ол капна керек джерге алтыджетти капна сюеген эдик. Ол чот—чот тюлдю, мал кютмеген джокъсуз, билесиз халисин. Бынал былтырдан эсе аслам этмесек, джарарыкъ тюлдю. Джазындан огъуна мадарла къуаргъа кюрешибиз—не чыгъарын къач айтыр. Кузика деб, бир алаит культура чыкыгъанды. Битгени да ахырзаман, джыйылгъаны да ахырзаман, юйлеригизге сюйреб тебрерге таблыгъы андан да ахырзаман...—дегенлей,

Энверни къайры къакъгыанын сезиб, залдагыланы талайы кюлдо.—АлаMAT болган эди, алай а буз урду, халек этди. Мындан ары не къошалса да кёрюрбюз. Анга башха этер мадарыбыз джокъду. Былтыр къачда сабанладан кесибизни саламны джыялмай, чиритиб къойдукъ. Къыш а тышындан сегиз джюз тонна салам ташыдыкъ. 1200 тонна силос сатыб алдыкъ. Кетген къыш мал ашха 35 минг сом чакълы джойдукъ. Минг тоннадан аслам комбикорм да келтирдик. Ол кёллени малына джарады...—залдагыла дагыда кюлдоле.—Совхозыга джетмей, мыйыгыбызгыга хазна джау джагъылмайды. Бичен ишле джетелле. Джыл сайын кюрешебиз, кёлюгюзге джеталмайбыз. Тамадаланы кёлпоне уа къайдан джетейик, район хаман бизде абынады. Бичен ишлерге кюрешебиз, тыйыншысыча эталмайбыз. Къолайлы эталмайбыз. Чыкыгъа къоябыз, джангургъа къалдырабыз. Кесибизге процентге къалдырыргъа джоралагъаныбызча, сылаб, сыйпаб джыялмайбыз,—деб, кёлю бла айтханын накъырдагъа дженешдире айтды. Биразны тохдаб, ахсынганча, терен солуб, дагыда къошду:—Бизге кёб бичен керекди. Къарт-къарыусуз бар, барыны малына аш керек, болушмасакъ, болмайды. Совхоз райцентрдеди—элде ишчи, кзуллукъчу адамлагъа да болушургъа керекбиз. Быйыл ишлеген какъ процентигизге бир стауатха төрт тоннадан кёб бичен берлик тюрбюз...—дегеннде, залдагыладан къайсы эсе да «ыxy» деб, разы болмагъанча ынгычхады. Энвер эрлай аны таба къарады.—Андан кёб болса, арбазла тарлыкъ этерле, ант этдир. Энци мюлкге асыры бек учунмагызы. Энци мюлк ёмюрледен бери болуб келгенди, адамла уа мелхумлукъ кёралмагъалла. Энци мюлк джамагъатны барына зауукъ джашау келтираллыкъ болса, киши да анга буруу салмагъанды: ёмюрлени тура бергенди. Алай а джамагъатны не джарыталмагъанды, не айныталмагъанды. Ондан бири айныгъанлыкъгыга, тогузу сюркелиб джюрюгенди. Бусагъатда ара мюлкден табылган токомлукъ бу джамагъатда ёмюрюнде да болмагъанды. Алайды чот,—деб, ахсынганнга джууабны аны бла бошагъаннга терегенча, алайда сёзюн бёлюб, джамагъатха айланды:—Кесигиз билесиз, къышлыкъланы заманны техника абдезине келишмеген джерлери барды. Алайларын ишлегенлени джалларына бираз къошарыкъбыз. Эндиги заман башхаракъды: августну джыйырмасы-

на дери табланган чалкы андан ары табланмайды. Сентябрьда да чалыучанек дерикдиле къартла. Алай а, айла бурун заманладача къалгъанлыкъгыга, ишни халы тюрленгенди. Сентябрь джууукълашыб, галстуклула энишге саркъа тебрегенлей, къартыракъла да аланы ызларындан эл таба къараб башлайла. Ол себебден августну аягына ишни тындырыр джанындан болургъа керекбиз. Дирекция быллай оноу этгенди: бичен джыйыу планын толтургъан бёлюмню коллективине 500 сом саугъа берирге. Иги чабхан управляющийге—айлыкъ джалы чакълыны саугъагыга. Азыкъ, аш, эт былтырчадыла. Биченни ишлеб бошаб, фуражирге ётдурген кюнюгюзде, какъыгызыны, процент биченигизни алыб кетерге боллукъсуз. Улоуберликбиз. Балаган башларыгызы бла мурджарларыгызы да кесигизникиле болсунла. Ол сёзлени къарачай тилге кёрчорсек, эки тонна бичен деген магъаны тутадыла...

—Кех-кех-кех, джашасын, оллахий, Амбер,—деди кюлюб, олтургъанланы бири. Алгъаракъдагыладан дагыда бири уа, залгъа эшитдириб, созуб, татлы эснеди. Энвер ары къарады.

—Айтханыма ийнанмаймы эсейсе?—деб, аны джунчутду.—Фуражирле хаб-хазырдыла. Биченинги да аллыкъдыла, процентинги да чыгъарлыкъдыла, берликдиле. Ишлеген джеринде эм осал гебенни кесинге джазарыкъбыз,—деб, накъырдалаб къошду.

—Оллахий, бу ёлсе, джандетге барыр,—деди кюрт къатапа курткалы къартыракъ киши, къатында олтургъанны кзулагына бетин джууукълашдырыб.

—Совхоз директор джандетге барса, джаханимге ким барлыкъды сора?—деб, кёзлерин джумуб кюлдо къатындагы.

—Къайры барлыкъ эсе да, атлана башлагъай эди ары. Эрикдириб бошагъанды,—деди ючюнчю къартыракъ киши, аланы ушакъларын эшитиб.

—Ичинг макъадан, джыландан толу кёреме, илан. Аны орнуна келген кюз гюрбеге саллыкъ болур. Ишле, эт деген не заманда да эрши кёрюнюб нек келеди. Э-субхан-аллах?—деб, сейирсингенча ахсынды биринчи киши.

Ол кёзюуге Энвер сёзюн тауусду да айтыу башхалыгъа джетди.

Сыртлада уа къалай боллукъду?—деб, залны ирт ишдиклеринде олтургъанладан сордула.

— Сыртланы барында да, чарх илиналлыкъ джерледе косилкала ойнарыкъдыла. Тюз джерде къолчалкъыны чанчсанг да эрши кёрюнеди. Чалкъыла ёсенледе чалырла,— деди директор джууабха.

— Алан, Энвер, капна тартыргъа ёгюз джетдирмейле,— деген дагъыда бир таууш артдаракъдан эшитилди. Кертиди, совхозну аллай ишлери машина кючге таяныбдыла, ёгюзлюкле аякъ урмайдыла, боюнсханы теберирлей бола башларгъа эт комбинатха ашырыладыла. Тикледе уа капна тартыргъа ёгюз болмаса, иш заманында тынаргъа унамайды.

— Ёгюз джетдиралмасала, биченни капналада тергеб къоярла,— деб, директор ышандырыр мурат этди, алай а аллай джорукъну къыйырын башласанг, анга хазырла кёб табылырла, капнада биченин тергетиб къояргъа мадар берилсе, гебен къалаб ким кюреширикди деб ойлады да:— Ёгюзле джетиширикдиле. Ёгюзлени джетиширикдиле, ишни асхатхан терслени табарбыз,— деб сёзюн тюзетди.

Дагъыда аллай ууакъ сорууланы талайына джууаб берди.

— Мен айтыб юретир зат джокъду, кесигиз иги билесиз. Дырын болгъан кёзюуледе анга къадалырсыз. Джауумлада, чыкъда уа чалкъыгъа уулан. Дырынчыларыгъызыны да чыгъарыгъыз. Артдан кёзлюклеге замансыз джарашыб къалмасынла — къызланы, байбийчелени айгъа, ай бла джарымгъа «шапочкаладан» айырыгъыз! Кёзлерин солутугъуз... Бир кесекни санларын тюзетгенликге къайгъырмаз. Бёрклеге къызгъандан, джукълаб къалмаз ючюн, кирпичклеринден шынтахы халы бла электролампочкалагъа тагъылгъанла бардыла деб эшитгенме... (Залдагъыла кюлдюле)... Ауурлугъубуз уллуду, джамагъат кёбдю. Джерибиз ёзенни узунуна джёрмеча созулгъанды, иши къыйынды. Аягъы, къолу къымылдагъан тышына, тебен районлада иште таргады. Сабийи, къарты къарыусузу мында элинде къалады. «Алмалы» совхозда къой къыркъа тургъан джеринде, буту сынса, юйюне неда больницагъа келтирир ючюн бизни совхозну машинасын, шоферун къыйнайды. Джал-хакъ тёлеу бизде да бирсиледен кем тюлдю. Биз берген хакъгъа «Сторожевойдан» келиб къой къыркъадыла. джетген кюн бу совхоз къыйналгъанны сизге бир киши къыйналлыкъ тюлдю, тейри. Биреу бир тутхучсуз сёз айтханлай, къатышыб, чайкъалыб, кетиб тебре-

генле бардыла. Джамагъатдан чыкъмагъыз, кёб чайкъалмагъыз. Узун сом узакъгъа элтир, тейри-адамы. Бизни совхоз берген да джетерикди. Майна, совхозну ишчилери Эчкибаш улу Топай, Текеза улу Осман, Астакку улу Мухтар, Малгарлы улу Хаджибий, дагъыда талай адам акъ кирпичден эки этажлы къаллай юйле салдыргъалла — эртделеле Гяурлары джашагъан юйледен кем тюлдюле. Зауукълукъну, ауурлукъну да джамагъат бла биргелей сынаргъа юреннгенсиз. Аны унутмагъыз. «Кесинг-джангыз тюз атлагъандан эсе, джамагъат бла джангылыч атла» дейдиле, кёлтюрюлюб айланмагъыз. Бир къауумла малларын, юйлерин, юйде иште джарамагъанларын мында къоялла да, кеслери башха джары барыб ишлейле. Кетиб ишлейле. Мында болалмай эсенг, кёч да кет, айнанай, хайырынгы тийирмегенден ары, ауурлугъунгу юсюбюзге джюклеме да...

Залдагъыланы къушмушундан огъуна сезгенине кёре, адамланы талайы Энверни арт сёзлерин огъурамады. «Макъа да кёлюм терен болсун дейди», ишлеген джери маджалыракъ, хайырлыракъ болурун излегенлерине не айыб» деб, кёлпоне келди да, кёб къозгъамай, башха сёзге кёчдю.

— Управляющийле былтырча джумушакъ боллукъ тюлдюле. ийлегенбиз. Талкъыгъа уруб. иги ийлегенбиз. Хиреле, хилеуле айтхан джанына тёнгереп барлыкъ тюлдюле,— деб, ышарыб, залгъа къараб, тынгылаб, сёзюн бошай, къошду:

— Иште халны айтдым. Энди кёлююзге келгенин да атыгъыз арагъа.

Тамада агроном, замансыз семире келген, токъсандыкъ, алашаракъ Шахарбий, бёркюн шиндикге атыб, башыны джукъа чачын бармакълары бла тарай, справка берирге къобду. Агроном огъурлу тынч адамды. Аны не ачыуланнганын, не ауазын кёлтюртюр сёлешгенин, не уллу кюлгенин, не терен мыдахланыб, сюлдюрю тюшгенин киши кёрген болмаз. Хар заманда бирчады — сабыр, шош, джумушакъ адам. Унутуб къояргъа уа отду. Совхозну дирекциясы бир эскирек сизик машина бергенди. Алай а, таулу тик джерледе аны бла дыгъырдай айланнгандан эсе, атына бек башыды. Ол да халисине юреннгенди да, не джортуб, не тёртгюллеб кёрмезсе: иеси чурукъ арты бла къабыргъасындан тюртсе, къалын къуйругъун эртдеги колхоз бригадирни алашасыча булгъаб, кесин джю-

генге урмай, ашыкъмай, джолгъа джарашады. Шахарбий, атына миниб, эртденбла чыгыб кетсе, къулакълардан атлай, сыртладан ауа, сабанлагъа, бачхалагъа къарай, механизаторлагъа тюбей, ишлеринден сора-соруша, ингирге дери айланады. Атын, такъгъан джеринде унутуб, аллына тюбеген улоууна илиниб кетгени болуучанды — насыбха, машина кѣбдю, Шахарбий кабинасына минерге джараулу бир джукъ къачан да табылуучанды. Адам эслеб, атыны сууун, ашын табдырмаса неда стауатха къоратмаса, экинчи эртденбласына дери тагъылгъан джеринде сирелиб къалгъаны болады. Бир джолда джашла аты тагъылгъан арбаны гюрбесине газетни джайыб, «иенг келгинчи бош турма, джубан» деб, джазыб, къагъытны джабышдырыб кетгендиле. Андан бери атын алай къоймазгъа сакъды. Джашла уа «газет адамлагъа огъай, атха да кюч берди» деб кюледиле.

Шахарбий, быйыл джаз, агрегатла зынтхы урлукъ атхан сабан ыз орналгъан къулакъларны атын унутуб, сорургъа тартыныб, аны излей, ингирге джетиб кетгенди, дейдиле.

— Совхозда он минг гектар биченлик барды. Аны ажымсыз ишлеб чыгъаргъа элни джамагъаты да совхозну кючу да джестерикдиле. Биз да, джыйынлагъа, бригадалагъа барыб, биченни къалай ишлегенлерине къараб, дырыннга къалдырмагъыз деб, айта турлукъбу-уз. Кетген джылладача болмай быйыл контрол кючейиркиди-и, — деб, созуб, акъырын сѣлешди агроном. Анга да кишини огъайы болмады, сѣзге сѣзюн къулакъгъа асыры алмай тынгыладыла. Узун сюекли эртдегили топчу, сырты къынгыр бола башлагъан хуртда Мусос, мазаллы къанатлы акъ кийиз бѣркюн тѣрт бюклеб, сол къолтукъ тюбюне ура, кишиден сѣз эркинлик сормагъанлай, къобду. Онг къолуну бармакълары бла чал мыйыкъларын эки джанына сылады. Биченчилени ишинден айтырыкъ сѣзюне кирирден алгъа, билирге излеген затын сорду.

— Имань-хакъына, Амвер, бу уллу элде совхозну бир бѣлюмюне управляющий болурлай адам табалмадыгъызмы, бу джашны къайдан эсе да чакъырыб нек келтирдигиз?— деди. Зал гынтдылы сѣз чурумгъа ышарылды.— Огъесе, къайсыгъызны эсе да джууугъумуду?

Мусос, къыйдырмай сермегени ючюн, кеси-кесине разы болгъанча, камсык кѣзлерин джылтыратды.

Залдагъыла кюлгенлеринде, Энвер бла Магомет да къошулдула. Мусос а, сюелиб, джууаб сакълады.

— Алгъын джалчы табмай эдиле. Энди начальник табмайбыз. Умар унамайды, Асхат унамайды. Ахматны огъайы болмагъанча кѣрюнеди, алай а биз асыры огъурамагъаныбызны таныгъанды да асыры гартмайды,— деб, кюлюб джууаб берди Энвер.

— Алгъынныгы управляющий къайры кетди? Нек кѣрюнмейди? Кѣб болмай алгъан шой эди да джумушун?— деб, джигине дери ачыкъламай айырылмазын айырта сорду биягъы къарт.

— Инфаркт этдик. Аны бла кетди. Энди инфарктыкъгъа кандидатха келтиргенбиз муну,— деди биягъынлай, накъырдалаб Энвер. Мусос къуджур сѣзюню пыгъалаймады, энишгерек ийилиб, къатындагъыны къулагъына джууукълашыб:

— Не зат этдик деди?— деб, акъырын сорду.

— Инфаркт!— деди аны сорууун арлакълан эшитген, джашыракълан бири, сѣзюн кѣлтюртуб, эшитдириб:— Къартланы ауруу.

Алгъынныгы управляющий Мусосну джанына джарыгъан, анга келишген адам болур эди, сау-къаллыкъ деб, Энверни кѣлюне келди да, джарыкъ сѣзюню къысхартыргъа излемеди.

— Бургу асыры джукъа эди, хадауусну, дженгил огъуна ѳтуб кете эди, ишни кѣб джерде бузуб къояди, — деди директор. Мусос дагъыда эрлай табышды.

— Бурун терисинден чабыр олтанмы тигеригенг? Бурун терисини джукълалыгъын ѳлчелеб кюрешмей, ишлеме къойсанг эди уа?— деб илинди. Залдагъыла бир къаууму биягъынлай дженгил кюлдю, алай а башхалары кишини сѣзюню одалгъа джибере тургъаннга тергедиле.

Ишни юсюнден айтыр затынг бар эсе, аны айт, мубарек! деб, сѣз къошдула.

Къартланынг салыб къоярмек?— деб, бир сѣзюнден чаландырды Магомет да. Мусос аны чакъырыб ишлемады.

Энвер ишга, деди кѣлю-джюреги бла, Магометни чаман кергенге бирдырыб, Зал кюлюден зыр болду. Магомет, къобду да, къолун кѣлтюртуб, дауурну тыйды. Мусос да, чамгъа тюнчешши сезиб, бироз джууучуду, ишни юсюнден айтыр сѣзюне кѣчерге ашыкъды.

— Джыл сайын былай джыйылабыз. Сѣлешибиз.

Иги уа ишлеялмайбыз. Эки тамак ашха кьоркьмагъан адам, эки тамак ашха сакъ бомагъан адам не заманда да кьош джюрюталмагъанды. Бизде ёмюрледен бери алай болуб келгенди. Джыл сайын тамак ашына сатылыб барса, кьош артына кетмей амалы джокъду. Майна, директорубуз айтыб ангылатды, былтыр кьыш неллай бир джоюм этгенибизни. Алай бла боламыды, ауруунг тас?.. Биригиб, бирлешиб ишлейик — бирликде тирилик дейди. Къадалайыкъ, марджа, джыяйыкъ бу мал ашны. Джамагъатда, кжекхе, совхозда болса, арбазда малыбыз да ач къалмаз. Болса, не тилеб, кхы, не джаздырыб, не да, ы-кхы... урлаб, тырнаб алырбыз... — деб, айтама демегенлей, табсызына быргъаб, биягъы джамагъатны ышартды. «Къутура туралла, неге кюлелле?» — деб, ичинден сеийрсиниб, айтханы кёблеге келишмегенча таныб, орнуну чёкдю.

Сол кьолуну эки бармагъы бла узун мыйыкъларын сылай, кийиз бёркюн ал шиндикни сыртына къаблаб, эки кьолун да аны юсюне бегитиб, аслам сёлеширге кесин алгъаракъдан огъуна кьураб, алгъыннгы солдат Ошдур кьобду.

— Сёлешген кюмюш, сёлешмеген алтын дейдиле, сёлешмей кьойсам да боллугъет... Ёзге сёлешейим — сёлешдирирге деб чакъыргъан болурбуз... Къызгъанч хазайынса, Ануар. Биченчилеге аз джал тёлейсе. Арбазда бирер гылджа болады да, аны ючюн чыгъабыз ансы, бухгалтеринг тёлеген джал ючюн орнубуздан кёлтюрюллюк да тюлек... Кьол чалкы кёлтюрген огъай... Капна тартыргъа заманында ёгюз табмайбыз. Билмегениме, оллахий, бусагъатда ийнекле ёгюзлюк бузола табмаймылла, совхоздан ёгюзле кьуруб нек къалдыла? Трактористледен тилеибиз. Къартланы хатеринден чыгъалмайла да, тартыб берелле, сау-къаллыкъла, капналарыбызны. Айхай, ёзенлеге, тиклеге ала да киралмайла... Ишни къалай баргъанына къарамайсыз директорла. Бирер четен бёрк бла бирер баяножка къаблаб, узун коридорлада ёрге-энишге бара, «сколка тонна сена?» деб, бир-биринге телефон ура. Кюнюгюзню ашырасыз. Дырын саргъалыб тургъанлай гетенбаш машиналагъа кьонуб, гууулдаб ётесиз. Сизни тамада къарнашларыгъыз алай этмей эдиле. Колхозланы заманында райзо Струкис келиб, биз косилкала бла чала тургъанлай, гымыш чаламысыз деб, сернек тобну кенги бла ёлчелеб тебресе, джунчуб къа-

ла эдик, оллахий. Чот алай эди. Хар косилкачы ингир сайын бирер гебен къаламасакъ, джатыу, тынчайыу адетми бар эди! Бир кюн а, ёгюзлени эртдерек ийиб, гебенлени эртдерек битдирир дыгалас этгенибизни седи да, къаллай бир къаугъа чыгъарды! Ол уллу адам, кьолтукъ тюблери суу болуб, кёлеги сыртына джабышыб, биргебизге гебен калай эди! Ичерге суусаб, суу керек болса, мен келтирейим деб, челек алыб, кеси кетиб къала эди. Бизни ишден айырмаш ючюн!..

— Энди аллай тамадала джокъдула! Ала ишлери джанлары бла, джанлары бла бирге кирген, бирге кирген адамла эдиле. Эндигиле, эндигиле алай тюлдюле, эски болгъалла, эски болгъалла, — деб, ал тизгинде олтургъан Лакыт, джукъа сакъалчыгъын тургъузуб, Ошдур таба къараб, сёзлерин басындырыб, дыбылдаб башлады. Сабыр эт деб, аууз джетдирдиле. Лакыт, илайсыз да, Ошдурну сёзюн бёлгенине сокъураннганча: — Хы, айт, айт. Терс болдум, терс болдум, — деб ашыкъды.

— ...Бусагъатда уа мазаллы косилканы чалкысын забалагъа тиймезча салалла да, дюнгордетиб сюре берелле. Былай мийик нек такъгъанса деб, келиб гурушха этген тамада кёрмейме. Ма, ёзенлени тигин, сыртланы тюзюн, къая тюблеге дери джугъун къалдырмай, омрау сюекни кемиргенча кемире эдик. Бичен да бола эди. Бусагъатда джангыз бизни бёлюмде болгъап машина кюч алгъын саулай Къарачай МТС-де джокъ эди, тейри!.. Иги этгенге хакъын иги бер, улап. Иги биченинг, кёб биченинг болса, кёлюнг да ашы, кесинг да чомарт болурса. Берирге да табарса, адамларынгы разы эталырса... Башчылыкъ эте билигна ишсы, халкъ ишди, джигерди. Тамадала айтханны гандараллыкъды. Тындырыб, этиб да келгенди, — деб, эркин сёлешгенше керислениб, шиндигин джышадтыб олтурду да бёркюн алайлай огъуна башына къаблады. Чырайлы къартны бет тюрсюнюню келбетленише къараб, сау санында, тюз аныгысында, муну-шу ишенинг чысымакълыкъ насыбды, тейри, деб, Ошдур сукъланды.

«Бичен ишдерге кьолундан колаллыкъ, чалкы, сонек туталлыкъ джангъа бир адам элде къалмай, бары ишге кьонудеула» деб, дагыда тадай адам сёледи. Къысха улу Мухаммат, Бехте улу Хамзат, Къарнашбар улу Чокка, Чорна улу Азрет, дагыда юч терт хошшу юйлю адамларындан, джууукъладан,

тийрелеринде джашладан биченчи джыйынла кѳураб чыгъаргъа сѳз бердиле. Экишер-ючишер джашны да чалкъыгъа юретиб алыргъа борчландыла.

— «Къарачайлы эчки бла арпаны юзюгюн кѳуртмасын» дегенлей, таулу киши чалкъыны унутуб болаллыкъ тюлдю. Атала, тамадала бизге юретгенни биз да гитчелеге юретеийк. Биз кетерге кѳбмю къалгъанды, чалкъыгъа ол юретген эди демезлеми! Мен тѳрт джашны чалкъыгъа юретирге, чалкъыны уулагъандан башлаб, дырын джыйгъаннга дери курс бериб чыгъарыргъа айтама,— деди Чорна улу Азрет.

— Эриксе, кѳюб кѳачаргъа уа?— деб сорду ким эсе да. Азретни джаш заманында алай этгенин чертгенлигиди. Алай а соргъанны сѳзюн киши кѳулакъламады.

— Кетген джыллада онбеш джашны чалкъыгъа юретгенме. Быйыл да юч джашны бирге кѳурагъанма. Юретирикме аланы да,— деди эртдеги активистлени бири Джандар улу Джюсюб. Ол тынгысыз къартды — джитибурун, джукъаджакъ, къатангы киши. Кюнлюмде колхоз кѳуралгъан кѳзюуледе наган гѳрохну джанындан тюшюрмей джюрюучен эди, мардасыз кѳайгъылы адам эди дейдиле кюнлюмчюле. Къартлыгъы да алай тынгысызлай, бир-бир халисине кѳре уа татысузлай, ѳтуб барады. Эртденбла танг бла бирге кѳобуб, ийнеги бла танасын сюрюуге ашырса, сагъышларына сингиб, башында минг тюрлю оноу джасай, кѳуджур планла биче, арбазында ары бла бери бара, эртден азыкъгъа джетеди. Ауузланыб, тийреде тюкеннге атланады — узакъ тюлдю. Алайда аны бла ушакъ этерге ким болса да бир бош адам табылады. Бирер кесек граммчыкъ да уртлаб, аз кѳулакъ отчукъ алыб, ингирге джетеди. Ары джанлагъан кѳзююнде аны соргъан болса, къатыны «Отчет берирге кетгенди» дейди. Пенсионерни уа не отчету барды деб арсарлангъаннга «Эртденли арбазны ѳлчелеб тургъан эди, энди аны отчетун тюкенчиге берирге кетгенди» деб, огъурамай, бурну бла сѳлешеди къатыны. Эртдерек заманлада кѳб затха джолугъа, кѳб ишге кѳошула келген, кѳрген, эшитген кишиге хапар сорургъа деб, Фархат Джюсюбге талай кере тюбегенди. Джюсюб, артыкъ сѳлешиб джибермесин деб, къатыны кѳуру да къатында сюелиб тургъанды. Ол огъай, Джюсюбно хапарларыны бир-бир джерлерин, эрини усталыгъына ышанмай, къатын кеси огъуна тизиб кѳоя-

ды. Джюсюб а «хо, алайды» деб, аны джомагъыны кертилигин бегитиб, кеси, джукъусу басханча, джукъа эринлерин кѳыйсайтыб, кѳзлерине джыламукъла чабдырыб, эснеб башлайды...

Джандар улу Джюсюб, джыйын кѳураб, чалкъыгъа чыгъарын айтхан бла тохдамады, совхозну мал аш кѳайгъысын седиретирге кѳчдю.

— Мал аш эркин кѳайдан болсун, ауруунг тас? Джерлени сюрюу деген бир адет табхансыз. Маджал биченликлени, аякъ орунлу джерлени кѳаралтасыз да, мюргеу урлукъ атасыз... Бу кѳыйын кѳыйсыкъ джерледе... Бурунгула бу джерледе табхырла этиб урлукъ атхалла... Сиз а... Алан, хар малчыны, хар бригадирни бирер ат джегилген бедаркасы — бирер сеновозу барды. Юйге айлансала, аланы ичи кѳуру келмейди. Сиз маллагъа апатыргъа деб джибергенни ала челек, артмакъ ташыйла да кетелле... — деб, къатыла. бир кѳауумланы безлерине тие башлады.

— Но-но-о-о-о! — деб, чамгъа буруб создула арт шиндикледе олтургъанладан биреуле. Джюсюб, ары бурулду да, кѳычыргъанны излегенча кѳарады.

— Тейри-адамы! — деди ол, сѳзюн бегите, — кѳбюсюн чачыб, ташыб кетелле! Тилсиз хайыуанлагъа букъусу къалады! Биченни тюгел алай эталлыкъ тюлелле... Алай а... бедаркала башха зат табмасала, бичен умур кѳуюб кетелле... Кѳорагъан а бары совхоздан кѳорайды. Анга контроль джожъду!

— Олтур-олтур! Кѳой, джазыкъ, керексизни чайнама! — дедиле залдан дагъыда. Джюсюб, алагъа кѳулакъ тикмей, эртделеде юренгенича, ашыкъмай, акъырын келтире берди.

— Къралдан урлагъан къалайды деб, апендилеге огъуна соргъанма. «Адамына игиси, кѳралгъа да игиди. халалды урлаб, кѳралдан кѳутулалгъанынг» дейдиле бирлери. «Ара мюлкде джарлыны, ѳксюзню, джазыкъны да юлюшлери барды, андан урлагъанынг тонгузну этинден харамды» дейле дагъыда башхалары. — деб, сѳлешеди Джюсюб.

— Кѳуранны бир сурасын джармалай билген бары кесин апендиге тергейди — ит болмагъан джерде тюлкю юрюк дегенлей. Бу кѳайсы бирин апендиге саныб джаншайды? — деб, кѳлтюртдю, тѳзюмсюзледен болур, биреу. Джюсюб аны да кѳулакъламады.

— ...Урлаб, шабашка кѳагъыб келген джашыны «Ваш милладес!» деб, башын сылаб, махдаб, сора ары

айланыб, «аллаху-акбар» деб, кзулакъ кыагыб, намазгъа уюб тебреу неге келишген зат болду?..

— Т-с-с! Алайчыкъда тохдаб къал! Эй, Джюсюб, эшитемисе? Иги кишисе сен, тохдаб къал алайчыкъда! Кетген кюнюнде сал агъачынгы келтюрюрге, джаназынга сюелирге киши табылмай къалыр, ант этдир,— деб, пырх-чырх этиб кюлдюле джашыракъладан биреуле. Джюсюбно уа, сёзге сингенден, кишиге тынгылары келмейди.

...Бюгюн гаккы урлаб келген джаш, тамбла тууар джетеклеб келирин нечик ангыламайла?!— деб, теренге кире барды.

— О-кзой муну! Чёк ары орнунга сен, керехат!— деб, келтюртюб айтды Джюсюбге сёзю джарашхан, аныча пенсионер Мусос,— Былайда биченни юсюнден сёлешелле!

— Мен да аны юсюнден сёлеше шойма да! Мен айтхан Апсаты джырымыды?!— деб, кычырыб къайырылды Джюсюб. Ёзге сёз тизимин аджашдырды, экинчи ызына тюшалмай мурулдай-мурулдай орнуна чёкдю.

Джыйылыгу бошала тебреди. Ишчи комитетни председатели Магомет бёлюмлени, бригадаланы арасында борчланы окзуду, эришиуде хорлагъанлагъа бериллик саугаланы ачыкълады. Ахырында Энвер, управляющийле бла бригадирлеге джоралаб:

— Кзод чалкъычы джыйынлагъа кышылыкъланы башындан юлешиб башлагъыз. Эллеге джууукъ джерлени бермегиз. Алайларын хашаром ишлербиз. Неда къартла-пенсионерле чалырла. Эшек улоулары бла андан узакъгъа джолоучу болаллыкъ тюлдюле,— деди.

— Ай-сау-къалгын, алай эт, марджа!— деб, кычырды къартланы бири.

— Оноу аны бла битдими? Кёбно акъылы да кёб, джетишдирмегенибиз не болду? Айтыгъыз тартынмай. Кшошары-кворатыры болгъан?— деб тиледи Энвер. Биягъы Мусос орнундан келтюрюлдю да:

— Къарачайлылада бир-бири акъылын джаратхан хазна джокъду. Апендиледен, школ сабийледен башлаб, тамадаларыбызгъа дери алайды. Несин сора са— айтдын, айртдын, сау бол. Аны бла оноу битди,— деб келтюртюб айтды.

— Аллай эсе, сау-эсен, болугъуз! Аланланы четун билесиз бюгюн хар небиз хазырды десек, бир ыйыкъдан

алгъа кзуралалмайбыз. Кечикмегиз, джамагъат, чыгъыгъыз биченге, — деб, Энвер джыйыдынуу джабды.

IV. ДЖАНГЫЧА БАШЛАДЫ

Партияны райкомуну биринчи жангы секретары, терен сагъышлары кёзлерини къарамына тёгюлюб тургъан Назир Исмаил улу этиллик ишлени барын тебриб тебрерге, бирден сюйреб башларгъа кюрешмеди. Райкомну аппараты бла оноулашыб, производствону эм учхара чыклары белгилеб, алгъы-бурун алайларын сюрмелер жанындан къайгырыб тебреди.

— Джерчиликни культурасындан башларыкъбыз, — деди ол, — Сабанлыкъларыбыз аздыла. Хар сабанлы, хар сабан ызы кесини энчи микроклиматы барды. Бир сабанда ашхы ёсген культура, джюз метр арлакъдагында айныргъа унамайды. Хар сабан тилкемни кссине энчи дигиза керек болады. Аман сабан джокъду анга тыйыншысыча къарай билмегенликдеди терслик. Джерге ие табылсын, джерни иеси болсун. Иеллик этерик да механизаторду. Эндиги элде эм онгул кюч-къарыу олду. Баразада ишни ауруу аны боюнхасына тагъылыбды.

Механизаторланы джылда эки-юч кере джыйыб, халал тенглерица сёлешиб, иннетин ангылатхан бла къалмай, джореклериндегини да билалды. «Ишлей билебиз. Ишлеяллыкъларыбыз. Айтылгъан ишлени, борчланы толтурургъа, разы этерге аллынгда сёз беребиз» дедиле мюлклени эндиги «ракета» техникасын джюрюттен, дизтопливо ийислери юслеринден кзурумаучу гулу механизаторла.

Экинчи учхара чыкга ийнекледен тёлю алыу бла бузоулары ажымсыз багъыу ишле тергедиле. Анга чыллай сынам этдиле: «Алмалы» совхозну ийнек фермаларыны барындан бузоулары бир стауатха куйдула. Алайда иги бакъдырдыла, ариу къаратдыла. Джыл кёзюне танала эки джюз килограмм ауурдукъну къагъыб башлагъанларында, иш кесин, кертилин, таблыгын танытды.

Эки джылны ичинде совхозла бары ол джорукъгъа кёндюле. Ол кёзюуде бузоучула бла да талай кере тюешну болду.

Ючюнчю кёзюу кзойчулукъгъа джетди...

Тёртюнчю — къасаблыкъ мал багъыугъа...

Алай бла, бешд жыллыкъны аллында «среднякга» тергелиб тургъан район ахырында крайда алчылан тизгинине таянды.

Алай а, производствогъа ёсюм табылгъаны бла, проблема къошула келген болмаса, седирерге унамадыла. Аслам битим берсинле деб, бульдозерни къалагъы бла, мазаллы тракторну къаладжюгю бла, экскаваторну силдемли чолпусу бла тергеусюз чучхулгъан, солумсуз джегилген дупшурлу, тикли сабан ызла таууш эшитдирмей сытдыла. Джауумла хатерсиз сермеген кюнледе битимлилик къудретлерин — баш топракъларын тараб саркъытхан, джыйыла келиб, ёзенледе джагъаларына сыйынмай, шууулдаб баргъан къара ырхыла, бокъланган суула сабанлары джыламукълары болуб ётдюле. Джер, «адам, менне да къайгъыр» деб, тыхсыды...

V. ДЖЕРГЕ КЕРТИ ИЕЛЕ

Къаралдым гетенбаш УАЗ, кюзню исси кюнорта-сында, батмагъын джангур суула джууугъан сыйдам тик джолну улуб чыгъыб, дупшур башы талада баччаланы арасы тар колеяда тохдады. Фархат, машинадан тюшюб, чыкыгъан джолларыны тиклигине тамаша болуб къарады.

— Машинанга иги къаратхан болуренг, былайдан къалай тырнакълаб чыгъалды, — деб сейирсинди.

— Хасаннга болсун бюсюреую, — деди Энвер, шоферу таба кёз къагъыб. Тикген машинала бла къайылгъан къабталны эзиулерича, тизгинлери ариу танылгъан чюгюндюр бачхагъа атлады. Узалыб къыйыр ёсюмню башын эки джанына аудуруб, джылтырауукъ чапракъланы сыйпаб, айныуу къалайды дегенча, сынаб ётдю.

— Хар затны бирер ууахтысы барды, алан. Агъачны къурт ашайды, темирни тот кеседи, адамны да, баласы терсейсе, джюрегин кемириб бошайды. Чюгюндюрге да бу бюрче къаныкыгъанды. Чюгюндюрге ишлегенле джаздан бери не сынаманла, не этмелле — муну бюрчеден къутхарыр ючюн къаллай бир кюрешдиле. Хорлалла, не этдиле эсе да, сау-къаллыкъла! Къутхардыла. Тирилиб, тамыр бегитиб келгенин кё-

рес. «Эккендорфская! сортлу мал чюгюндюр, чарпысуз кетсе, гектарында минг центнер битим атыб късыды, — деб, джылтырауукъ кём—кёк чапракъланы ийнакълады.

Тёрт кюзню андан алгъа уллу таяк джангур ётгенди.

Арлакъладан аджаша келген булутла тюл эдиле. Ортатау ёзенни башында къалкыгъан ауур булут, юч-тёрт сагъатха, къайгнагъан сютлей кёбдю, да, токзал сыртлагъа табанын тиреб, шыбыла таякъланы бинатыб, дюнгордетиб, челекден къуйгъанча джангурну къуюб, Кюнлюмню огъары къыйыры бла километр чакъланы таяк тутуб, кючлю сермеб ётдю. Тёбенирекдеги чюгюндюр, партюх, кузика бачхалагъа да халеклик келтирди: чучхулгъан баразаланы джумшакъ къара топрагъын, эрлай тараб, кесек заманы ичине ёзенге къуйду. Айланч-кючлю къулакъ сууугъу, хасебсиз къобуб, табигъат услулукъну кюнчюн танытды. Бокъланган сууну ауур толкъунлары, мутуз саргылдым джалкъаларын къобарыб, джагъа таланы толтуруб, аллына тюшгенни сюрюб, элтген ташларын тунакы дюнгордете, энишгелеге къуюлдула. Къутургъан суу джагъа таладан эки силос комбайнны, талай плугну, джунчуб тюшген беш эшекни, эки булануу, огъары бал къошладан талай бал четенни къоратды.

Джангур шаушалгъанлай, элчиле, кими габрайын кылаб, кими салкъынлыкъ тутуб, кими джаланажкъ, кими галош кыйиб, къобхан суугъа къараргъа чыкыпты. Джарланы башы бла тизилиб къарадыла.

— Алтмыш джылны бу ёзенни бойнууда джашайды, сууну былай къутургъанын кёрмегенме, — дейди башы сексаннга джуукъланган Чотча улу себгил-Шемай.

— Унуга болурбуз, ансы, бу къоба турмаса, быллай кылаб келмаз эди, — дейди къатындагъы Джама улу кырабаш.

Тобисто, тобисто, топракыгъа джетген бу зарауучу къарачы! Субхан-аллах, этгенинге разы болду, гурдон баччаланы къарасын тарады ий! Ой, субхи ин аллах... — деб, башы булгъайды ишталып таныб сюелген къарт Сосуран. — Ишчи джылны джылнда, ёзенни тамагына кыйылыб, кыра а -- кышында бир халек джау-

гъанет, кѣб эди — дженгил эриб, ырхыла кѣобуб, ахуюл болуб, былай бир кѣбген эди. Тууарчыкълары гебен тубге тизилиб, ол джанына атлаб кетгенелле да, аланы кѣайтарырга ѳтеме деб, Маштар улу Тохтарны джашы, аты бла кѣмеуюлге кѣмюлюб ѳлген эди. Андан бери муну бу халгъа келгенин ким кѣргенди. Айметед, Айланч-кѣолну баш кѣара топрагъын джалады да кеди! Аллахны кѣудретине кѣара-чы! — деб, тилин чюк-чюк этдириб ахсынды.

Энвер ол кюн огъуна бачхалагъа айланыб, тюшген заранга джюреги кѣыйналгъандан терен мыдахланыб, арыб кѣайтхан эди. Андан бери ѳтген кюнледе табигъат кесин бираз силкиндиргенди, алай а джараларын иги джабалмагъанды: бачхаланы тѣбен кѣыйырларына чыгъыб джыйылгъан кѣара топракълалкыын кебалмай джылтырайды, джатхан ханс тирилик кеталмагъанды.

— Бизлеге тракторла деб, бир кючлю техника бергелле да, тюз, тик деб кѣарамай, хаман чучхуб, чучухгъанын да ырхыгъа таратыб, ѳзеннге ашырыб, болгъанны зыгъыр ташын агъартыб кѣоябыз, ант этдир, — деб, мыдах ышармышы бла джюрек джарсыуун ачыкълады Энвер. — Кѣолубузда аллай кюч болмагъан заманлада алай тюелле. Майнама, аллынга кѣара-чы. Ол табхырланы кѣремисе? Ала бурунгу ата-бабаларыбызны сабан ызларылла. Биз алайгъа тракторланы алкыын илиндиралмагъанбыз. Ала арпа ѳсдюрюб тургъалла. Маджал кюректери да болмаз эди. Табхырла кѣол аязлача тюзелле. Джаугъан джангур ырхылаб саркъарыкъл тюлдю. Саркыгъаны да, тѣбен джанында кырдышчыкыны юсю бла, сюзюлюб, топрагъын алайда кѣалдырыб ѳтерикди. Ёзеннге джугъун да эндирлик тюлдю. Древнее террасное земледелие! Аланланы ата-бабалары джер сюре да, анда зат ѳсдюре да билгелле. Джерге кѣайгъыра да билгелле. Бу джерле бизлеге аны ючюн джетгендиле. Ансы зыгъыр ташдан ѳзге джукъларын да табмазгъа болур эдик. Бу джуртлада джерчилик бла кюрешген адам ырхыладан тюшер зарауатлыкыны ѳсге алмаса, джерни кѣурутукъду.

Табхырла джерчиликни тарихин бираз билген Фархатны ол затладан хапары бар эди. Ол сеbebден Энверни тарих ушагъына терен ѳс иймеди.

— Хо, ол алай болсун. Тѣбенледе ала, сиз да урлукъл салыб кюрешесиз. Огъары сыртланы кѣырды-

шын бузуб, зынтхы, ханс урлукъл аталла. Аны кѣалай кѣресе?

Энвер сагъышланды.

— Сюйюб ѳтмейбиз, тейри. Алайсыз болмайды.

— Нечик?

— Мал ашны аслам ѳтер дыгаласдан сюребиз, — деди Энвер. Фархатны ѳсине джаргамлы джерлени джарашдыргъанлары тюшдю.

— «Алмалы» совхозда автотрассаны джанында джаргамлы, джол ызлы ол участокну тюзетдиле, джарашдырдыла. Ханс урлукъл атдыла. Аламат биченлик болуб турады. Джерге джараусуз дерге боллукъл ѳсе, джараусуз джер эди — кѣуб-кѣуру джаргам бла джар. Кѣысхасы, алайда ол участокну джер ѳтдиле. Кеси да тѣбснирекдеди. Ёмюрледен бери кѣышылыкъла болуб тургъан огъары сыртланы сюрюлгени алача магъаналы болалырмы? Миллионла бла джылланы табигъат кеси джыйышдыргъан ханс — биология состав, атылгъан ханс урлукълдан залим болуб кетмесми?

— Аладагъы табигъат хансны хорларыкъл ханс урлукъл алкыын болмаз, — деди Энвер Фархатха джюуабха, — «ѳлбашы» совхозда аллай кѣышылыкъла ючтѳрт джылдан ѳски хансларына кѣайтыб кѣалдыла.

— Алай ѳсе, удобрение себиб, кесини хансын айытхан иги тюлюдю?

— Минерал ашау бериб, кѣышылыкъланы бичен ханырып юч кереге кѣлтюрюрге боллукълду. Бюгюнлюкде ол бизге джетерик эди. Алай а удобрение кѣайда? Кѣереклиси чакълы бирни сабанлагъа да табалмайбыз. Бира-баргъан заманда джетерик болур, бюгюнлюкде иллий таблыкъл джюкълду. Джылдан джылгъа аслам юла, кѣошула келеди. Сабанладан, бачхаладан юзалгъаныбызны бичепликлеге теджейбиз. Алай а джагъы болмайды... Иш кѣуру анда тюлдю, — деди Энвер, бирин тынгылаб. — Биз экология процесге кѣатыла сабанлагъаныбыз. Ата-бабаларыбыз уучулукъл бла кюрешген шманларында табигъатны аяб кѣойгъан болмазды, сизге экология процеслеге терен кѣатылалмагъан эди. Кѣысхасы, аллай кѣарыулары, кючтери болмазды. Милчылыкыгъа кѣчгенлеринде да уллу рыскы кюрөгталмагъандыла. Малчысларын асламына дорбунда, кѣауданда, оглауди — демеклик табигъатны ѳсннде, кийиуанын ашызыгъы табылгъан джерледе ханкъл кетмей кечиндиргендиле. Ол огъай, биченин кѣышы, джыйгъан, гебен ѳтген джеринден узакъл кѣо-

ратмай ашатханды. Аны сингирген малны мешхуту, кири алайда кьалгъанды. Демеклик джерден бичен, ханс эмген химия элементле — азот, фосфор, калий, башха микроэлементле алайдан кьорамагъандыла, орунларында кьалгъандыла. Башхача айтсам, топраккы химия элементле балансына ауурлукъ джетдирмегендиле. Бюгюн а кьалай этебиз? Сыртладан бичени барын, малны тамагъындан энепке затны барын аулаб, кырыб, джюлюб алабыз. Эллеге джууукълагъа, мал мекямлагъа ташыйбыз. Маллагъа анда ашатабыз. Эндиги заманны джолу-джоругъу алайды, алай этмей мадарыбыз джокъду. Быйыл джангыз бизни совхоз он — онбир минг тонна бичен, аллай эки да силослукъ масса ташырыкъды. Анча минг тоннаны игинде ненча джюз тонна азот, фосфор, калий, кальций, кьайдам, дагъыда джаканим кьорайды сыртладан, биченликледен, топраккъан? Аны киши термегенди. Бир джыл, эки джыл тюл, хар джыл сайын алайды. Аны джангыз граммы да ызына, биченликлеге кьайтмайды. Табигъат кеси кьайгъырады, джангур бла, кьар бла, аяз бла, джел бла, Шыбыланы арбасы бла келтиреди, удобрение береди дерге боллукъду. Кьайдам, алай огъуна болур, аны кьуру мен ишлеб келген джыллада огъуна тюю тюшюб бошар эди. Бошалмайды — турады. Алай а, бары бир, икел кьайтмайды — джыл сайын кьорагъан зат джыл сайын ызына салыныб бармайды, — деб, Энвер биченликдени, кышылыкъланы проблемасын седирете келди да, джайлыкъланыкълыгъа кечдю. — Джайлыкъла да кютюлген малыны ауурлугъун келтирелмай башлагъандыла, билемисе? Маджал хансны мал отлаб, кемириб, тирилрге, айныргъа мадар бермейди. Осалына уа тиймейди, ёс, джайыл, кенгер деб, эркин этиб, бошлаб кьояды. Отлаучу хансы аз бола келгени бла, мал, аны излеб, джайлыкъла аслам джюрюдю, аслам тебляйди, джайлыкъланы сокъмакъ, джол этеди. Джаугъан джангур да теблениб кьатхан джерге иги сингалмайды. Сора тюшген тамчыны аягъы джукъгъа илиналмай тебрейди, джерни ууатылгъан баш учхарасын аллына сюрюб, ёзенле таба ышырышыб тебрейди. Кёремисе, бир-бири бла байламлы кьаллай бир процесс ётеди. Тили джокъду джерни, не айталмайды, не тарыгълмайды. Биз да заманында эслеб, кьайгъыра башламасакъ, эросиягъа джол ачылады.

Джорегин кёбден бери кьыйнагъан темагъа сюрюб

сёлешгенин эслеб, Фархат Энверни сёзюн бёлмей тынгылады.

— Джерлени джарашдырыгъыз деб, совхозлагъа кьрал джыл сайын берген ачханы файдасын чыгъаралмаймысыз? — деб сорду Фархат бироздан. Энвер, кьаш башларын келтирдю, мангылайын чуйюрдю.

— «Ёзенле» совхозда эки джюз гектар джарашдырылгъан джайлыкъ этдиле деб, былтыр бизни да махдаб, газетде джазгъан эдинг. Джумушунг олду — джаздын да кьутулдунг. Аллай зат этилгенин кьарачай халкълынга билдирдинг. Алай а таулада бу «культурный пастбищала» деген не затды деб, ойланшыб, кьараб кёрсенг да джарай эди. Биз а, совхоз тамадала, кёб сагълан этиб кюрешмедик, хоп-майлы, башха джерде бардыла сора, бизде да болсунла дедик да кьойдукъ. Джоюм этилир керекли кьалмады — файдасы бла уа аны кьайтармады. Бизни стауатха ала келишмеген затла кёре эдим — джарашдырылгъан джайлыкъла дегенинг тюз джерлени байлыкълыдыла. Мында уа джюз кьулакъ, джюз сызлыкъ, джюз депнан — кьайсы бирин кьуршаулаб кючюнден келсиме! Кьулакъланы, ырхыла ашагъан джаргамланы юсю бла темир чыбыкъланы тартханлыкълыгъа клетка болургъа унамаймайды. Тюю бла мал ётеди да кетеди. Андан да палахы джерни зырафланганыды: джауумлада юч кюнню бир клеткагъа тана сюрюню кьайтарсанг, тик кьабыргъланы джууаклары бла джыртыб, сыдырыб, экинчи джыл бу заманнга да тюкленезча кьара кёсеу этиб аталла...

Экиси да тынгылашдыла. Энвер дагъыда кьонду.

— Мюлкле джерлеге кьайгъыралла. Кьайгъырмайла, кьулакъламайла дерге джарамаз. Алай а хар бири кьарыууна, болумуна кёре кьайгъырады. Татада специалисттерини ангысына, онсу джарашдыра билгенине кёре. Кьол бош замандан кьолгъа джумуш чыкълынычы заманнга дери. Под дыгаласом, так себе. Бизли атыбыз «мясомолочный» совхозду. Хар небизни андан ангылаб кьояргъа боллукъду — тюшюбюз, тюшюбюз да, учундургъан, ышартхан да малчылыкъ продукциясыды. Аны алыб, кьралгъа заманында сатыб кьутулуу. Эл Советни исполкому да, райкомупк управление да, райисполком, райком да, область тамадала да аны соралла. Бюсюреу табсакъ да аны бла, чыговор алсакъ да аны бла. Джерлеге иги кьайгъырлалмагъанлыкълыма уа манга киши айыб салмагъанды.

— Бара-баргъан заманда салыргъа болурла... Кесинги джюрегинг къыйналмаймыды? Джерге къайгъыралмагъанынг ючюн дегенлигимди? Джерлени меси сизсиз. Кърал сизге бергенди, — деди Фархат.

— Биз къайгъырыу азды, джагъыу болмайды. Джерге комплексли къараргъа керекди. Бир мюлк, эки мюлк юрешген бла, кеслери дыгалас этген бла болмайды, — деб, Энвер бироз тынгылаб, оюмун айта башлады. — Кёлюме былай келеди: бизден сют, эт, джюн планланы толгъанын соргъанча, джерлеге къарау планланы толгъанын сорурлай, ол планланы баджардыгъызымы деб, богъурдакъларындан алырча башха органла, мюлке болсала дейме. Ма, сёз ючюн, чегтле. Ала да къралны, бютеу халкъны рысхысылла. Бизникилелле. Совхозну джеринделле. Алай а... Ёзенни башында таналагъа джатма этерге деб, малчыла талай араблыкъ агъач кесгенлеринде, чегетчиле сюдге мени бердиле. Талай тазир тёлеб, башымы кючден алдым. Джерге аллай он зарауатлыкъ джетдиргенлигиме, киши кёрмей къалыргъа болур. Чегетле бла джерлени аллай бир башхалыкълары нек барды. Кертисин излесенг а чегетледен эсе джерле багъалылла. Джер болмаса, чегет да джокъду... Джерлеге бизден эсе маджал къайгъырлыкъ бир организация болсун. Къарасын, къайгъырсын, къыйналсын, табсыз эте башладыкъ эсек, э-э, стоп! десин да тыйсын. Илму джорукълагъа кёре, джерлибизни джарашдырыб, сылаб, сыйпаб турлукъ, агрономлары, биологлары, этимологлары, къайдам, дагъыда, чорт возьми, башха алимлери болгъан — джерчи алимлери болгъан организация табылсын дегенлигимди, — деб къызды Энвер.

— Сиз а? Конституциягъа кёре, джерле сизни эркинлиздедиле.

— Биз къралны мюлк органларыбыз. Джерни хайырландыручула.

Сёз таркъайды. Энвер, Фархатны дагъыда неле болса да айтырын сакълагъанча, къолларын кёкюрегинде чальщдырыб сюелди.

— Табигъатда хар зат ёлчеленибди, артыкъ зат джокъду. Бири къуру да бериб, бири уа къуру да алыб турургъа болмайды, — деди Фархат.

— Тюзю айтханынг. Биз джерден эмиб алгъан хазнабыз чакълы бирин ызына, джерге къайтаралмайбыз. Аны ючюн айтама джерге къараучула бла джерни хайырландыручуланы функциялары бир-биринден

башха болсунла деб, — деди Энвер. Фархат ушакъны дагъыда бироз созаргъа мурагъа болса да, адамны башын андан ары талчытмайым деб, сёзюу къысхартды. «Энверни ол сагъышлары джерге къайгъырыу тюлмюдюле сора? — деб, келди кёлюне. Энвер Фархатны табигъатха къыйнала билгенине асыры терен багъа бермегенча, ууакъ ышарыб къарады.

— «О-хахай, табигъат тауусулуб, джогъалыб багады» деб, алимле, пресса да къычыралла. Къоркъмагъызы. табигъат алай дженгил тауусулуб къаллыкъ тюлдю. Табигъат акъыллыды. Джукъну да ачитмагъанлай, керексиз джарсытмагъанлай, хар затын акъырын-акъырын джыйышдыра, нульгъа джууукълашдырыб къоярыкъды... Таб, кеси джаратхан гомо сапиесни да... — деди Энвер, къолун силкиб.

VI. РАЙКОМГЪА ЭМ КЪЫСХА ДЖОЛ

УАЗ автомашина кент сыртны аркъасы бла, сабанланы биченликлени арасы иги тюзетилмеген къынгыр грейдер джолну барады. Чомартлыгъын эркин тёкген къудретли табигъат заманы келгенине хурметли бадырабды. Вика къатышлы зынтхы сабанла баш къу-суб чайкъаладыла. Совхоз механизаторла, аланы къыйырындан кириб, силосха орадыла. Нартюх, чёблеу ёсумлери да кёлтюрюлгендиле. Къышлыкълада, ёзен талалада биринчи капнала, гебенле сюелгендиле.

Джолдан эки километр чакълыны бир джанына джакълаб, силос орган юч комбайн быргъыларын кёндеден уулаб сиреледиле. Къатларында да талай автомашина тохдагъанды. Заман кюнорта кёзюудю да. «механизаторла «ауузланыргъа олтургъан болурла» деб келеди Энверни кёлюне. Алай а ол туурагъа чыкъгъанлы сагъат чакълы кетди, аллай бир заманны азыкъда нек мычыдыла деб, джюреги хош тюлдю.

Огъарыдан эниб келген летучка автомашина тюеб къалды. Энвер, анга джууукълашханлай, узикни эшигин ачды да летучканы шоферуна къол силкиб тохдады. Гитче картузу мазаллы башына учхара къабланган токъ санлы шофер, арлакъда къаты тормазлаб симсиретген машинасындан тюшюб, директоргъа келди.

— Механизаторла ауузландыламы? — деб сорду Энвер, машинадан тюшмегенлей.

— Хоу, ауузлангалла, — деб ышарды шофер.

— Нек кымылдамайла сора? Огъесе, кюннге таяныб, кюушенеми туралла? — деб, механизаторларны техникагъа от алдырмай кёб мычыгъанларын огъурамагъанын чертиб сорду Энвер. Шофер, аны дамсыз сёзюне кеси джунчугъанча, дженгил-дженгил кёз къакъды да.

— Оллахий, комбайнларында адам сёз анылмагъан затха тюртюлюб, аны бла джагъалашманча кёрюнедиле ансы, аууз айландырыб а бошагъалла. — деб, соруугъа джанаша джууаб къайтарды. Энверни джюреги аны бла басылмады — узик сабан арасында джопулашхан механизаторлагъа бурулду.

Керти да, комбайнны чалыкълагъан заты болуб, юч комбайнер да аны бла кюреше, чёгюч, темир таууш этдире, джау джугъу комбinezонлары бла къауралы мылы джерге джайылыб эдиле.

— Мастерскойгъа барыр кереклибиз джокъду. Ма бусагъатлай пырылдатдыкъ, — дедиле, Энверни къайгысын басыб. Силослукъ масса сакълагъан төрт автомашинаны шоферлары, кём-кёк джангы «беларуска» трактор арбаны джетеклеб, машинада къатышханс ташыучу тракторист, Кюнлюмною эски механизаторларындан бири Муштур, къалын къара къашларыны тюбюнден мазаллы къара кёзлерин ышартыб, алгъаракъ заманладан халарларын айтады. Комбайнерле агрегатны кыяулары джамаб джарашдыргъынычы, была лахоргъа сингиб олтурлукъдула.

— Эндиги кючюбюзге уа не сёз барды! — дейди Муштур. — Тууралгъан зынтхыны джетдире кир бер ансы, думп этиб къоратайыкъ деб, сакълаб тургъаныбызны кересе. Оллахий, совхоз төрт-беш джылны ичине тракторладан, машиналадан толуб къалды. Тейри, джыл сайны джангы трактор беригиз десем, табыб барлыкъма. Шахар, эл орамлагъа сыйынмай тургъаллай да, джетимеген адамды ансы, иш да, трактор да, машина да табылалла. Ат джортар джерге трактор чабады. Быйыл кыш бир кюн ма бу трактор бла юч кило джыджымны алыб, Тихтенли кышлыкъгъа 20 километрге къошчулагъа чыгыб къайттым. Джолда кюртле барелле, талай джерде батыб, кышталыб бардым. Бу джаз эки мызангчыны къой къошха трактор бла ташыб, бир айда он тюмен джал алдым. Тейри-оллахий! Мызангчыла къошда турмаслле. Юй-

еринден джюрюб ишлей эдиле. Ала манга ингирде эргдерек кел деб тилей эдиле. Къойчула уа кечирек кел дей эдиле! Тракторну тауушун эшиткеглей, кёлтюрюб келген къозулары джерге атыб, хазырлагыб къалалла дей эдиле къойчула, — деб кюледи Муштур. Адам джетимегенликден иште джалгъаннан учхара мышчылыны чотуна шоферла да кюледиле. — Джети джыл мыдан алгъа ма бу сабанны зынтхысын октябрьны аллына дери оралмай къалдыкъ — техника джетимегенликден. Ол джыл эртде огъуна къар тюшдю. Экинчи кюнюнде огъуна эриб кетди, алай а алапат зынтхыны джатдырды да кийиз этди да къойду. Джер бир аз кебенинде, чалыргъа кирдим. Бир джаны бла бирсам, косилка тюбюнден алады, бирси джаны бла айланганлай — илиналмайды. Чала башладым — алай бла болмады. Сора, бир джаны бла — косилка алган джаны бла чалама. Бирси джанына кирмей, төгерек айланыб къайтама. Талай джерди, хадауус, тауусулургъа унамайды. Мен алайда мурукку эте тургъанлыкъгъа, тракторум ишлеге керек болгъан шой эди, бригадир излей келди. «Бу — джангытын нек чалмайсы?» — деди. «Көрмеймисе, бери джатханды да, алайгыч чалсам, косилка алмайлы. Алай чалыб, бу алапат зынтхыны джарымын зыраф этерге кёлюм бармайды» дедим. «Игиди, алай а эки кват иш этгеннге эки кват хакъ төлевник тюлдю» деди. «Нек сора?» — дедим. «Бухгалтерия унарыкъ тюлдю. Анга акт керек, ким керек болгъанын кёргюзтюрге керек — кёбдю аны дууаны» — деди. «Да, кыйыным табылыргъа керекмиди?» — дедим. «Бераллыкъ тюлме. Артдан дауларыкъ эсенг, алай чалыб кюрешме», — деди да къойду. Къарамадым айтханына. «Тракторну ашыкъдырма ансы, кышым ючюн къайгъырмай огъуна къойчу» — дедим. «Иш, биягъынлай баса бардим. Тюзно кыйыны тюзде кыалмас эсе уа дедим да! Экинчи кюнюнде алай кюрене тургъанлайыма, шыб деб бу келиб къалды, — деб, Муштур къарамын Энвер таба быргъады. — Оллахий, тарыгъа билгенлигим тюлет — ишни болушлусун айттым. «Ай-сау-къалгъын!» — деб, махтауну басыб, эрлай ызына бурулуб, элге саркыб кетди. Ол биргъаны бла, приказны беклеб, бригадирни ишден кыстаб джиберген кёре эдим... Зынтхыны бошаб тюшкөнүмде, бригадир саламымы алмады...

Сёзюне неден баргъаны къулагъына чалышханында Энвер да ууакъ ышарды. Комбайнерле ремонт джу-

мушларын дженгиллетгенча таныб, хапарчы да кьобду. Джюклеген кезюуде джерге тегюлген силослукьну эки ууучу бла алыб, эниште суууруб, дагыда силосалыб, бир джанына себди. Энвер аны алай этгенин эслегенинде, «эски механизатор ачыуланлыкь болур, рысхыгъа аяусузлукь джетдиресиз деб, шоферлагъа чамланлыкь болур» деб, сакълады. Алай а Муштурну бетин сабанланы мелхумлукь берекети джарытханча таныды.

— Джер тоймай, адам тоймаз дейдиле. Берилгени берекети кёб болсун, — деди Муштур. Энвер машинка бла кьыркьылгъанча, бирча сыйдам орулгъан сабаннга кьарады, джер-джерде себилиб кьалгъан силослукь ханс джопшуланы кезю бла тергеб чыкьды.

— Джерни тойдуруу деб, бу асыры чомартлыкь тюлмюдю? — деб башын булгъады. Джерде, сабанда битим кючлю кьайнаса, джуртха мелхумлукь, адамлагъа джамагъатха да тоюмлулукь келтиреди, эт кьазанны кьатында шапалыкь этген адам хантны ийсинден, берекетинден тоюнганча огъуна болады деген магъанадамы айтылады?» — деди Энвер кеси-кесине.

— Сен джарсыр зат джокьду, Энвер. Сакълыкь этер ючюн кьалмайбыз, тейри. Алай а кючлю битгенди, ауурду. Гектарындан джюз алтмыш центнерден атлатады. Кьайгъырмаз, анда бир кьабчыкь тууралгъан ханс тегюлгенликге. Алайсыз да болмайды. Бары бир, зырафха да кетерик тюлдю, тамбласында малла чёб-лерикдиле, — деб Муштур директорну келюн джазды.

Тамада шофер Рамазан, башына кьангала джалгъанган кузовлу машинасын улутуб джетди. Моторну джукълатыб, машинасындан да тюшгюнчю:

— Аланла, асыры кёб мурукку этдигиз! Не палах болду? Хамзат, от алдыр-чы! Алдагы комбайн сеники шойду да? Ахматха джашла болушурла! — деб кьычырды.

— Бусагъатлай джагьылдыкь! Ташыб джетдирерге джигит болугъуз ансы, массаны кьотарыб кьояйыкь кьараб-кьарагъынчы! — деб, мийик кабинасына ёрлей, джууаб этди комбайнер джаш. Рамазан директорну тегерегине джыйылыб олтургъанлагъа кьошулду.

— Къалайды, Рамазан, хал? Арымай, талмай джюрюймюсе? — деб накьырдалагъанча сорду Энвер. Рамазанны теренден кьарагъан кезлери ышара, базыкь онг кьолу бла джелкесин сылады.

— Къайдам, оллахий. Ма, отуз джыл мен баранкасы кьадалыб айланганлы. Бу совхозда да машинаны арт чархы бир кьат басыб ётмеген джер кьалмагъанды десем, антыма ёлмем... Джюрюйбюз, не этерик-биз! Солуу кюн берилсе да, парадный формамы кийиб, орамгъа чыкьмагъанма, тейри-адамы. Ол кюн да бир иш, бир джумуш табылыб кьалады. Кесими джарсытсам да совхозну иши, ауузун ачыб, кезюме кьараб тургъанлай, юсю бла атлаб кеталмагъанма, — деди Рамазан.

Комбайнла дюрюге джарашдыла. Джаш шофер, гамадаланы ушакъларына кьуру да сейирсиниб тынтылаучу Расул, бу джол да, Рамазанны кьатына чёгюб, сёзге кьулакь салыргъа джараша башлагъанын эледи да, Рамазан:

— Э-э-э, не этгенлигинди? Къайры джараша кетсе? Тур, иги джаш, тур! Ингирде солурса. Бусагъатда сен солурсанг, машина тохтайды. Тур, заман джокьду. — деб, джашны машинагъа ашыкьдырды. Иште иши алай кьайгъыргъанына Энвер уллу разы болду. «Быллай адамланы, совхозну быллай ишчилерин кьой-тума кьысыб джюрюрге мадар табсам, бир минутну джюрюгимден айырмазем» деб келпоне келди.

— Ташыб джетдираламысыз, Рамазан? Комбайнны тохтаусуз ишлеталамысыз? — деб ишледен ханс сорду директор.

— Джюз метр баргъынчы, решеткалы машина кьыланыб, толуб кьалады! Тюю-машалла, аман кездоп сакълансын, быллай кьутургъанын ким кергенед. Чьетиширге кюрешибиз. Джетишалмасакь да, улоу кьошар хыйсаб болмагъанын керемиз.

— Бирси комбайнла оргъан сабанланы битими тюел былай тюлдю. Андагы трактор арбаладан бирси кьошаргъа мадар табалырбыз.

— Кергенме. Алагъа да иш эркинди.

АВМ-леге ташыган эки машинаны болушдура керумск? Ала асыры терлеменгенча керюнелле.

Кюпюне кьыркь — элли тоннаны ала да элтелер, тейри. Он-онбир километр джолгъа ол да танг келер джюкдю.

Банша не болушлукь кереклигиз барды?

Кюн бузулмазча этер кьарыуунг бар эсе, артха кьайып, Банша излегенибиз джокьду. Кюн джунчутмамы джарашханды. Барлыкьды, — деб ышандырды Банша шофер Рамазан.

— Тейри, анга оноу этдирмейле алкъын, — деди накъырдалаб Энвер да.

— Оллахий, анга оноу этала башласакъ, табын келишдираллыкъ болмазек: бир къауумубуз джаусун, бирси къауумубуз тамчы акъмасын деб, тартыш болурек, — деб, тракторуна атлаб бара, арлакъдан сёз къошду Муштур да.

— Джаумасын деб тилейди да джолоучуну тилегн къабыл болмайды, дей шойдула да?

Механизаторланы ишлерине разылыгъын чергирге дёб, Энвер:

— Хар затны зыграфсыз джыйыб ала эсек, бир къауумунга легковойла тилей, райкомгъа барлыкъма, — деди.

Муштур, ызына бурулду да, директорну сёйюмчюлюк сёзюн бюсюреусюз этди.

— Райком тюнене келиб кетди. Ишибизни да махтаб кетди.

— Башха джукъ айтханы уа не болду?— деб, осмакълагъанча сорду Энвер.

— Ишибизни джаратыб, махтаб кетди дедим да... Оллахий, Энвер, аякъ юсюне илиннгенли, колхоз, совхоз тракторланы къуйрукъларындан къадалгъанлай джашайма. Бизни къралда кёб ашхылыкъ бар болур, ёзге мен ажымсыз сынаб бошагъан бир зат барды: тутхан ишими айыбсыз тындырсам, къралны ишине кесими арбаз джумушумдан кем къалмай къайгъырсам, Совет власть да, райком, да, райисполком да меникидиле. Райкомгъа, райисполкомгъа да эм къыска джол олду. Ёмюрюмде алагъа тарыгъым не джукъ тилеб бармагъанма, хар къуру ала манга келиб тургъалла. Керекли затымы келген кюнлеринде айтмамылыкъма. Бир мадары болгъан затха огъай деб къайтармазлары да билеме. Эндиге дери къайтармазгъалла. Ишими толтурургъа къорешгениме уа кесинг аргъатлыкъ еталлыкъса. Машинагъа булджунур, анга бёлюнюр зманым болса, машина табхан ишмизи! — деб, Муштур махтаныб сёлешеди.

Халал урунган адамгъа къралыбыз берген сыйны алай къыска ангылатыб къояллыкъ тюл эдим деб, Энвер трактористни магъаналы сёзюне сейирсинди: «...тутхан ишими иги толтурсам, Совет власта, райкомгъа, райисполкомгъа да эм къыска джол олду».

Муштурну уруш башланган кюнледе тенглерни къатыш фронтха кетерге къуралгъанында, тракторла-

...инден айырмаз ючюн, бронь бла тыйгъандыла. Ючюн не къадар узун, кечесин не къадар къыска тракторлада кеси да ишлеб, сабийлени, тишириуэны да механизаторлукъгъа юретиб, къарыуун ишле салмай къорешгенди. Кюнлюмчюлени алашала-ры къара багъаналагъа тагъылгъан тунакы кёзюуледе огъуна Муштур биринчи медаллары алгъанды, Энверни къолу бла да эки орденге ие болгъанды.

— Ишинги джигитча тындыр ансы, тирилингни арал кёрмей къалыр деб къоркъма!— деб, Рамазан аэрлай къобуб, исси кабинаны эшигин ачыб, аяз къакъдырыб, минерге хазырланды.

— Къадалыгъыз, марджа! Быллай джыйырма механизатору болгъан совхозну къыйынлыкъы джокъ-къашалла сизге!— деб къууанды директор да.

VII. БИЧЕНЧИЛЕДЕ

Энвер бла джолоучу нёгери биченчи механизатор джыйынлагъа кетди. Бара-барыб, уазик къулакъгъа тюшдю. Тюбюн къалып чегет, муртху кёкен баскъан къая айланчыкы башы бла ётюб, ёрге таяныргъа, джол джанында сюелген, салкъынлыкъгъа юсюне келе атылгъан, сакъатла машинасы, гитче акъсыл «запорожец» машиначыкъ кёрюндю. Аны иеси, арлакъда чалкъы тартхан асхакъ киши, Энверни машинадан тюшгенин эслегенинде, «къылкъыярына» джанын этерге хазырланыб, директорну джукъ айтырын къылагъанча сюелиб тохтады. Энвер аны кенгден къуна таныды.

— Салам алейкум, Самат! Иш къолай болсун!— арлакъдан саламлашды.

— Уа-aleyкум салам! Сау бол, сау кел! Джуюукъ бол, — деб кишичик джарыкъ дыбылдады.

— Не этесе, алан? Былайгъа не мурат бла кире келсе? — деб накъырдаракъ этгенча сорду Энвер.

— Чалама. Управляющий, кесинге къарыу эт дегет да, къорешемс! — деди Самат, агъач сол аягъын ишгерек кёчюрюб, тикде тамамлы бегитиб. «Бышлага, элге джуюукъ джерлеге къатылма, тюбюнг-машинанг барды, огъарлакъ къышлыкълагъа тамакъ не уа «эркинликсиз нек чаласа?» дерик болур дегет сакълады Самат.

— Хы, иги этесе. Огъуру джукъсун! Кюреш, марджа. Къадал,— деб, Энвер сакъят кишини кълюн джазды.

— Къайдам, джугъармы?— деб, Самат, умутчулу болгъанча сорду. Энвер да аны гынтдысын — буджууукъ, таб джерчикни тартыб, биченин джылы къолдан къоратыб къояргъа дыгаласын сезиб къюлдо.

— Соргъан болса, ол Энвер деген къанджаза совхозгъа чал деген эди да, кюрешеме де. Чалкынгы тартханын сайын а «э-къудай, кесиме буюр, кесиме джорала» деб тарт! Алай а къулакъ ауузну барын кесинге талкъалаб къойма. Элге джууукъ джерле къартланы, къарыусузланы юлюшлеридиле. Аланы да унутма!— деб къошду. Экиси да къллери, джореклери бла къюлдоле.

— Анга уа душман дау табсын. Ийнегиме джетер чакълы бирни тарталсам, къалгъаныны хайырын кърююз!— деб, Самат гылдыуай тутхан къолуна тюкюрюк джаньу этиб, дюрюге ийилди. Энвер да машинасына къайтды.

— Бу, авариягъа тюшюб, буту былай болгъунчу, бир да гынтдылы эди. Орам ууатыб айланьргъа залим эди. Юйге хайыры джугъа болмаз эди — атасына ётдоргенинде, бир джолда иги ашхы урушханды. Сени тенгилле юйлерине, юйдегилерине аллай хайыр, быллай файда этелле, сенден а тюк чакълы бир зат кърмедик. Ары тартхан, ары джыртхан болмаса, бери джукъ къошмайса. Санга къаллай джоюм этдик. Къалгъанын къой, туугъанынгда къурманлыкъгъа бир тёртлю ууанык сойгъан эдим, къуру аны багъасын къайтармадынг деб чамланганды. Муну да атасына ушагъан бир заты бар болур эди, ачыуланыб: «Таб, ол ууаныкны ичегисини учундан да къабханны анасы алай-былай болсун» деб кетгенди,— деб, Саматны эски хапарын келтирди.

Джангыз ат джегилген эки чархлы арбачыкъны ызындан джетдиле. Гюрджю улу Къурманча, узунмыйыкъ керикъаш базыкьерин киши Ачахмат, арбачыкъны ичирги джастыкълы терен клубюрюне олтуруб, боз кийиз бёркюню къанатлары бетине салкъын ийиб, атны джюгенин да чюйге илиндириб, теке къалкыу эте барады, Алашасы, джол джаны ханслагъа узалыб джырта, пырх дей да бурун тылпъуу бла чибин къоруй, иссилеб башын силке, ашыкъмай сюркеледи. Къошчу ити да, тилин созуб, арбаны салкъыны-

на кесин илешдириб, къаныкыгъан чибинлени джанджанындан сермей джёбелейди.

Шофер Хасан сигнал бергенинде, Ачахмат уяныб, джюгенинге эрлай узалыб, атны ауузун тартыб, джолдан джанлатды. Тынчлыгъын бузгъанла кимледиле дегенча, ызына ушатмай къарады. Автомашинаны терезесинден къараб, аны алай илгениб уянганына кюлген Энвер бла Хасанны кёргенинде, кеси да ышарды.

Ачахмат совхозну къойчусуду. Былтыр къачда пркле сюрююю комбинатха ашыргъанында, къышны юйде солурукъма деб, башха сюрюу алыргъа унамагъанды. Джазында иште къайтханды. Алай а ол кёсюуде анга тутдуруб джиберирге бош сюрюу табылмагъанды. Директор къозула айырылсала, къоз артында аладан кесинг джаратханча къош къураб алырса дегенди. Ары дери уа энчилени малларын джайлыкъгъа чыгъар деб тилегендиле да, Ачахмат бусагъатда аланы кютеди. Кимге да сёзю келишген, ол джарашыу огъурлу адамгъа Энвер да бек илешгенди, оркелетиб, кесине да Чарахмат дейди.

Директор, машинасындан тюшюб, Ачахматны арбачыгъына кёчдю. Экиси да тыкъланыб олтурдула. Сулукъ-эсенлик сора, чам, накъырда, бош ушакъ эте, кюле, ышара биразны бардыла.

— Шо, джашырмай, тюсюн бир айт — бу сюрюуде малла совхоз къой сюрюудеча чарпыймылла?— деб, накъырдалаб сорду Энвер. Ачахмат директорну говхоз къой сюрюуню джюрютген къош тамада киши джангы этте тансыкъ болмаучусун башхартханлыкъын сезиб къюлдо.

— Ашай билгеннге бизни къралдан таб, бизни къралдан иги къайда! Не-е, алан?! Къысыр саулукъ ийшек кибикди! Не, алан?! Оздурсанг чочуйду ансы, икъырын тартыб турсанг, тауусулмазлыкъ байлыкъчы! Кхе-кхе- кхе!— деб, Ачахмат, бууулгъанча, зауускъ къюлдо.

— Огъай, чалыкълама, сорууума джууаб эт. Чарпыймылла къойларынг?

— Тейри-адамы, джаздан бери джангыз бири чарпыймагъанды. Энвер, мыйыкъ тюрюнден ышарыб тынчылады.

— Юренген ауруу къозгъаламыды — малчыкъ ошдуруб къымгъанынг боламыды?— деб, гынтды-

ланды биягы директор. Ачахмат, мыйыкъларын кымылдатыб:

— Тейри, Ачахмат мал ауушдурду, не совхозну, не башханы рыскысына джугланды деб, эшитген огъай, тюшюнгде да кёралмазса,— деди, кёзлерин джарыкъ ышартыб. Энвер Ачахматны юйдегисинден, юй джумушларыннан, джайлыкъда ишинден дагы да талай хапар сорду. Джол азыкъ хызенчигине кьолу бла тийди.

— Эй-а, энди кьощдан хайыр тюшмейди деб, джол азыгынга да кьуру гакгычыкъла салыб кьойгъан кёреме! Ай-медет, совхоз кьощда заманынга уа джауорун джюрютюучен эдинг. Оллахий, агъачны джумушагыны кьурт кемиргенча, сенича тыгч адамны бай-бийченг кемире болур — хайырынг азды дсб,— деб биягы Энвер накъырдыны чалышдырды. Ачахмат да борчлу кьалмады.

— Кесингикича кёре болурса, алаи! — Джамагъатны сен ийиргенча, юйюнгде эпоунг да сени ийиреди. Насыбха, ол кючлю адамланы кьолуна тюшгенсе ансы, кьурутуб кетерик эдинг! — деб, Энверге джууабы кьатыныны тукъумуна чам этгени бла кьайтарды.

Энвер арбадан тюше башлагъачында, Ачахмат кьонакыгъа чакъырды.

— Джайлыкълагъа да келиб кьайт. Кьощда кьонакыбай болурбуз. Къазанча кьайнагъан башынгы бир кюнню солтурса, бир да кьуруса да. Адам кьачар адам тюлсе, тейри,— деди кьойчу.

— Сау бол. Ашхы джолгъа бар,— деб, кьол тутуб ашырды. Ачахмат кийиз бёрк кьанат тюбюнден кюннге кьарады. Кюн тёппеден экишге саркы башлагъанды. Джолуочуну джолу уа узакъды — Ачахмат, джюгепни силкиб, атына джюрюш алдырды. Энвер да эки ёзен арасы, тепсича, сыйдам, кенг аралыкыны ишлеген машиналы биченчи джыйыннга бурулду.

Кёнделен граблилени джетеклеген эки трактор, ал кюнледе косилкала чалгъан джукъа дырынны мууэл биченин, билезик созгъанча, тюб-тюз тизгинле этиб барадыла. Прессподборщикни тартхан дагыда бир трактор валокланы кьыйырындан киргенди. Къалын чачына бичен мулхарла джабышхан джаланбаш тракторист, прессни ишине сакъ кьараб, тыгъылтмазча, ашыкмай акъырын келтиреди. Агрегат, тёртгюл,

кюлтеле кысыб, джыйырма-отуз метрден бир кьагына быргъаб ётеди. Сенеклери бла тёртеулен да аланы узун кузовлу автомашинагъа джюклейдиле. Дагыда бир гитче трактор акъгъан биченни, валок ызыланы, грабли бла тазалаб, сюрюб келтириб, прессподборщикни аллы дюрюлеге кьашуб кьайтады. Артакыда кюлте кьалаула кьараладыла. Иш тохдаусуз, ашыгыш барады. Джыйын тамада, орта бойлу кьалын киши, кьочхарбурун, базыгъерин Добай, тракторун помощагыне бериб, юсюн кьагъа, джумушакъ кьырдышда джумушакъ атлай, директор таба айланды. Энвер бла Хасан, кьызгъан машинаны эшиклерин кенге кериб тюшдюле да, алгъа атлаб, Добай бла кьаламташдыла.

— Алан, Энвер, «Шайылланы кьургъакъ кьонак арыгды» дегешлей, кюлтелени ташыргъа улоу джетдирмей, онгубузну алыб бошадыгъыз, ант-этдир, — деди Добай, тынчыкъ-рахатлыкъ соргъаны бла тарыгыууна кысыха кириб. — Джер-джерде кьалыб кетген бу кюлте кьудретни кёремисе? Бир джерге тартыргъа кюрешибиз. Андан а не магъана, не хайыр? Джангур джаугъанлай, болгъанын халек этерикди. Былагъа джангур бир сингсе, дырыны кебдиргенча кебдирер мадарынгмы барды!

Энвер, Добай айтмаса да, кюлте биченни ол учкыргытын арну биледи. Алай а джетдиралмагъан кьолун кьайдан чыгаралсын?

— Былтыр бу кюнлеге минг тоннагъа чыкыгъан эдинг. Быйыл алкын сегиз джюзде турабыз. Этилир ишени уа учу-кыыйыры джюкьду, — деб, кьайгырды джыйын тамада.

— Былтыр гёбен этиб баргъан эдингиз. Быйыл кюлтеле кысыб, базгъа ашырыб барасыз. Андан кьарасагъа, сегиз джюз тонна да аман тюлдю,— деб, кёл этди Энвер.

— Кёб мурукку этебиз. Кюлтелени бир джерге джамайыб, кьалаб баралмайбыз: ол экинчи ишлик болдукъду. Машина бусагъатдан джетди дейбиз да талай заманы сакълайбыз. Бу техника кьудретни да сакълатабыз. Быланы джюрюшлери джангыз сагъатха сориуюн болмазгъа керегелле. Джыйыннга кёб иш салганысыз, алкын Дауул-талада, Мангылайда, Къысырла-кышлыгында, ма, былайда — огъары джаныбызда, алкын гыжт деб дюрю тартылмагъанды. Бир джюзден аслам гектар джер — барын бизни джы-

йын ишлеученди, — деб, джер, мюлк иесн кишича джарсыб селешди Добай.

— Огъары джаныгъызгъа хоншула салгъанек да? — деб, Энвер башха джыйынны излеб, сейирсиниб, огъары кышлыкъны кексюл талаларына къарады. Добай, къолун ышангысыз силкиб, ичинден мурулдай, огърамагъан заты болгъанын танытды.

— «Анангы ёлгени джылагъанынгы багъасы джокъду» деб, эртде джаш айтханлай, шефлеринги бир къауумуну иш болушлугъу аланы юсюнден селешгенигизни багъасы джокъду, — деди.

— Гырджын ашай, сют иче билген адам инсаны бары эл мюлкге болуша да билирге керекди, — деб ышарды Энвер, Добайны шефлеге къуру да услулугъун эсине тюшюрюб.

— Ким огъай дейди, ауруунгтас! Болушсунла. Сау-болугъуз дегенден ёзге не айтыр къарыуубуз барды! Алай а чанчакъламасышла. Кеслерине ишлегенча этсинле. Алайын коммунхозчула бла дагъыда кимле эселе да чаллыкъдыла дегенсиз. Кюзню асламы кетиб барады, ханс ызына айланганды. Ала уа алкъын джарымын да чалмагъалла. Чалыб аудургъанларын сентябргъа дери тынгылы джыйыб да бошагъаелле. Алай этерге джараймыды? — деб Добай огъары кышлыкъ таба къолун узатды.

— Юслери бла атлама. Къыйырындан кемириб бар. Былайын бошагъанлай, аланы кышлыкъны да тазалаб ёт, — деб эркинлик берди директор, Добайны джюрегин джабсырыб.

— Анга къарай барыр эдик, бичен ташыргъа улоу болушлукъдан джукъ сагъынмадынг, — деб эскертди Добай.

— Эй-айнанай, къайдан табайыкъ транспорт? Иш бары бирден къаланганды, джукъну джукъгъа джегдиралмайбыз, — деб, тарыгъыб, бойнун созду Энвер. Добай мушулдады. Биразны тынгылаб, эртдеден джарашдыргъан оноун тизгенча келтирди:

— Мындан бичен джюклеб кетген автомашиналары анда складда кёб мычыталла. Эрлай къотарыб, бошатыб ашырмайла. Алайгъа адам кюч асламыракъ салыргъа таблыкъ джюкъмуду?

— Мындан булджуусуз ашыраламысыз?

— Беш адам джюклейти. Джетдирелле. Анда уа къуру юч адам къотарады. Бичен бизни джыйындан сора, Азретни, Сагъитни джыйынларындан да бара-

ды ары. Машинала элеватордача сакълайла. Быллай къызыу заманда ол не деген затды?

«Керти айтады, ишни дженгиллетирге алайда резерв барды. Энтда эки-юч адам къошайыкъ алайгъа» деб ойлашды Энвер.

— Тюздю, алайгъа къарайыкъ, — деди Добайгъа. — Сегиз джюз тонна ашырдынг эсенг, энтда бешалтычыкъны атыб къояллыкъ болурса? Халны къалайгъа таныйса?

— Былтыр 1300 тоннагъа джетдирген эдик. Бурунгу джыл андан джюз тонна чакълыгъа кем эди. Бичен аман тюздю, былтыр чакълы чыгъарыкъ болур, — деди джыйын тамада.

Тракторла, граблиле, мотор, темир таууш эте, ишни алгъа къуууб, арлакъгъа узайдыла. Машина бла тамадала келдиле деб, джыйында, Добайдан башха бири да ишин джангыз такъыйкъагъа да бёлмеди. Ала таба киши да къарамады. «Не къадалыу этгендиле, сау-къаллыкъла. Вот, молодцы! Добайны джыйынында мизам бар эсе уа!» — деб Энвер, бир-бирин къуугъанча, ишни тёртгюллетиб баргъан механизаторлагъа къууаныб, сукълапыб къарады.

Бичен ташычу машинала ууатхан къырдыш джолну ёрге, эски «москвични» клапанларын чакъылдатыб биреу келди да, азыкъ флягаланы къатына бурулуб тохтады. Джыйынны темир устасы Хусей, кексюл комбинезонуну арт хурджунларын къол сюртгюч быстырладан кёбдюрюб, машинасындан чыкъды. Тёртсандыкъ джаш, айюча эки джанына ауанаб атлай, джыйын тамада таба айланды. Добай, джюреги не ушатмагъан зат тюрелгенча, къаш башларын тюйюб, Хусейге кенгден огъуна огъурсузланды.

— Кёремисе, алай джюрюгени бла да аягъын терсине басыб аурутханды, — деб мурулдады. Энвер ышарды. Добай аны ышармышын ийнанмагъанча этгенге таныды да, дагъыда къошду: — Керти айтама, ол алай этерикди, иши да, кеси да джарсыулудула.

Хусей, келиб, башын булгъай, тамамлы къол турушуб, саламлашды да, баргъан джумушундан хапар ийтыргъа хазырланыб, джыйын тамадагъа бурулду. Добай аны башларын сакъламады.

— Тындырдынгмы джумушунгу?.. Кесинги юй джумушунга айтама? — деб сорду.

— Тындырдым. Суугъа къуйгъанча, бирер апаслан бсриб къайтдым.

— Азгъамы тергейсе? Бир кило алмагъа бир буха: ка ётмек азмыды? — деб сейирсингенча этиб, соруб илинди Добай.

— Айтмай кетгениме сенден тартыным ансы, эки-юч кюн къарасам, андан багъа сатарыкъ эдим. Андан маджал къоратырыкъ эдим, — деб, сатыуна кёлю хош болмагъанын тегуб сёлеңди. Джыйын тамада кёбдю.

— Сен алкъын къралны адамы болалмагъан кереме, алан, — деб, Хусейге арт бурду.

— Тобасто? Нечик болмайма къралны адамы? Ненден къараб айтдың алай? Бачхамда ёсдорген алмамы учуз сатдым деб къыйналгъаным ючюнню айтдың ол ауур сёзю? — деб сорду Хусей, бети къызырыб. Добай ызына бурлду.

— Бу къадар дырын былай саргъалыб, джатыб тургъанлай... Ишти былай къызыгу кёзююнде... чалкъы-да, совхозну ишин алай атыб, юй джумушунгу къайгъысына кёчюб къалдың! Тогуз-он машок кегетти ызындан джортуб айланаса! Тындырдыңмы джумушунгу? Тындырдың. Къралны адамы болсанг, мында ишинги былай атыб кетгенинг бла юйюнде джумушунгу этерге санынг тутарыкъ тюл эди. Ачыуыг чыгыб, юйде адамларынгы ийириб турлукъ эдинг. Сен а..., — деб ачыуланыб быргъады. Директор-гу, адамланы къатында алай къны сёлеңгени Хусейге да ётдю.

— Алан, къаудан гыбы джабышханча, манга илинеб турууунгу бир къой, иманы-хакъына, — деб суузыкъ айтды.

— Мен илинмейме. Иш илиндиртеди. Косогону чортлагъанды да, бир косылка эки кюнню ишлемегенди. Аны сюрёб айланыргъа бош адамыбыз болмагъанын билесе да?

Экиси да гаммоляшыб айырылдыла, Добай — тракторуна, Хусей да късшха кетди.

Энвер, джыйындан айырылгъаны бла, механизаторланы иш тириликлерини тергеуон чыгъара барды. «Бу джыйын — онбир адам бла беш трактор арт джыллада кюнню 40—45 кюнюнде 1200—1300 тонна бичен этиб, асламын къысыб, складха ашырыб келеди. Биченин чиритмей, зырафха джугъун чыгъармай джыады. Прессленгенни да, джауумда къалмаз ючюн, бир джерге ташыб, къалаб, суу ётмезча этиб юрешгенлерин кёресе. Биченден къол айыргъанлай,

сплослукъ сабанлагъа кёчюб, анда да эки минг тонна чакълы силос саладыла. Эки айда тогуз-он адамгъа ол аз ишмиди? Тау тик джерледе аз тюлдю. Хар беш механизаторубуз аллай бир иш тындырыб баралса, бу не деген хазнады! Ма джигерлик, ма джыйын! Ударная бригада! — деб, эндиге дери биченчилерини тириликни толу ачыкълаялмай тургъанына сейирсинди. — Быллай бел-алты джыйын къалай къурайла-мазбыз? 30 трактор, 40-45 уста адам, 18-20 автомашина — ксрелиси олду. Мюлкде аллай бир техника кюч табыллыкъды. Артдаракъдан къоша барыр эдик. Бригадаланы уллуракъла эте. Техника табылыр. Адамла уа Добайча, тогуз-он адам. Тогуз-он керти срганизатор. Къурай, джарашдыра, келиңдире билгенле. Ызларындан адамланы эйте, тизе билгенле. Эртдеги джыйын тамадалача, джыйынны ишин къолгъа джыя билгенле. Неужели табылмазла? Табарбыз, тейри. Табмай а... Табигъат услулугъуна уа не оноу? Кюнню чомартлыгъына ышаныб, аны тюзелирини сакълаб турмай, дырныны ксбдирир мадар къайдан табайыкъ? Вентиляторла бла ксбдиралмазбызмы хансны, чалынган, тюшген биченин? Алай а эм башы, адамладыла, джыйын тамадала...» деб, тыйыншыл адамланы тергей, ксеп ичинден сюзе, парткомда айтырыкъ кандидатураларын бармакълай, джангы иш джорукъ къуарар акъыл башына тюшюб къалгъанына къууанды.

VIII. «БАРЫ БАЛ АРБАЛА»

Энвер шефлеге келди. Сыйдам чалынган сырткъыкъда эки уллу автобус, камхотларын бир-бирине таландырыб, трезелерин аязлагъа ачыб сюследиле. Келек сабий джууукъда къаланынгъ капналары къатарында ойнайды. Тёбенги классланы сохталарын ксб джашчыкъла ата-апалары къатыш бичен ишлемек, табигъат хурметликге чыкъгандыла.

Зыгтырдауукъ тауушлу сабийле, узик машина джууукълашханлай, бир-бирин джсеталмай, угулушуб ксбдыла. Машина келиб тохтагъанлай, къумурсхала къашыкъгъа джабышханлай, тсгерзинден басындыла. Энвер тюшюб, биремлегенча, джашчыкълагъа къараб, къюрге хазыр тургъан кёзюкюрге кёзлери илингендеги сабын кесини да къюрюю келиб, танышыб келди.

— Салам алейкум, аланчыкъла!— деди кёлтюртуб.

— Алейкум салам! Салам алейкум! Салам!— деб къатышдырыб, бир-бири аузуна чабыб, бирден келишдиралмай саламлашдыла.

— Бичен ишлергеми келгенсиз?

— Огъай, ойнаргъа келгенбиз!— деб тамадаракъ джашчыкъ кука джууаб берди.

— Тутушургъа келгенбиз.

— Джагъалашыргъа! Чабышыргъа!— деб бир-бирине тэзалмай, хар ким кёлюндегин айтыб къычырышдыла сабийле. Энвер биргелерине кюле, кимини башын сылай, кимини къулагъына узала, сабийлени эркелетди.

— Кимле келтиргелле сизни бери?

— Автобусла!— деб, кюлюб, къысха джууаб табы абаданыракъ джашчыкъ.

— Автобусла! Автобусла!— дедиле бирсиле. Бёлек кюнню андан алгъа Энвер джайлыкъда ферма стауатда ийнек сауа тургъан школ къызчыкъны кёрюб, ийнек сауаргъа ким юретгенди деб соргъанында, «ийнекле юретгендиле» деб, таб джууаб бериб къойгъан эди. Директор джашчыкъланы джууаблары да анга ушатыб, артыкъ да джарыкъ болду. Сабийле — гынтдылы джарыкъ кёзчюкле — Энверге тёрт джакындан къараб, энди уа не этерикди дегенча сымарлаб сакъладыла. «Ма, насыбыбыз, рысхыбыз, тамблагъы зауугъубуз, кюнлюбюз да» деб джашчыкъланы джюреги бла ийнакълады.

— Ай-аперим джигитлеге!— деб махтады Энвер. Сора кесини аллай джыллары эсине тюшдюле да:— Иги тынгылагъыз: «Ол арбала не арбалалла? Бары да бал арбалалла»— деб ким дженгил айталыр? А-нука, кёрчюкюз!— деб буюрду да джаш сюрюню къабындырды.

— Ол арбала не арбалалла? Бары бар албалла... О-джангылдым. Ор арбала...

— Ол арбала бал албала! Ол албала бары бар арбала... Ой, айталмадым!

— Ор арбала балы бар арбала!..— деб, сабийле тизиб айталмай, тиллери чалыб, сёзлени къатышдырыб, джангылыб башлагъанларында, зырылдаб кюлдюле. Аланы тил келишдиралмагъан дьгаласларына къараб, кеси да кёлю-джюреги бла зауукъ кюлдю.

— Аланчыкъ, атынг неди?— деб сорду Энвер, со-

чугъаны сайын бурунчугъундан кёк «кесеклеккеси» кёрюне да ызына ташая тургъан джанпракёз джашчыкъгъа.

— Минямин!— деди джашчыкъ махтаныб.

— Къайсы классха баргъанса?

— Нулевойну бошагъанды,— деди бирси, онглуракъ джашчыкъ, Бунямин кюлкюлю джарыкъ кёзчюклери бла Энверни ёлчелей, джууаб къайтармай мычыгъанында.

— Ай-ай-ай, Бунямин! Аланчыкъ, мазаллы джаш болгъанында да, бурунчугъунгу тазаламай, неди ол ишинг? Айыб тюлюдю? Бурунчугъунгу ичиндегин ары къорат! Къурут, ай-аман сен! Тамблагъа да къудай буюргъаны болур!

Бунямин эрлай ызына бурулуб, джорукъсуз буруну къайгъылы болду. Джашчыкъла, аны андан да бск джунчутуб, биягъынлай къонгурау таууш этиб, шырылдаб, бирден кюлдюле.

Къснакъ бла машинасына иги къараб чыкъгъанларында, энди сейирсинир зат къалмады дегенча, оюнларына седирей тебретиле. Хансха бармакъларын сюрте, артхаракъ мычыгъан Бунямин, ызларындан джоргутуб бара:

— Джатдай, о Джатдай, энди сен бригадир бол, мен звеновой болайым? Не-е! Бир болайым звеновой, а?— деб тиледи.

— Кет, сен бир кере болгъанса звеновой! Ишинги иги эталмагъанса!— деб, ызына бурулмай огъайлады лидер.

— Энтда бир болайым, ха? Энтда бир кере бир болайым, не?— деб, къуш суратлы джукъа картузчугъун башына джангыдан джарашдыра, «портфель» тилей, нёгерлерини ызындан угулду. «Ишь ты, карьерист!»— деб, джашчыкъны къарамы бла ийнакълабышарды Энвер.— Кёрген кёргенин этер..., «звеновой болайым» деб тилейди. Авиамоделле джыяргъа юретсек, «конструктор болайым дерик эди» деб ахсынды.

— Ор арбала не арбалалла, бары бар арбалалла... балы бал албалалала... бары бар... балы... бары албала, арбала,— деген тюрлю сабий тауушла талада шыгырдаб турдула.

Биченчиле, кенг сыртха джайылыб, тёртеу-бешуе болуб, антау гебенле къалайдыла. Механизаторла джыйгъан джангы дырын валокларын къыйыргъа тебериб, шефлеге кюнлюк иш хазырлагъандыла. Бо-

лушлукъгъа чыкыгъанла предприятиеледен, район организацияладан келген ишчиле бла къууллукъчуладыла. Эркишиле, дженглерин ёрге къайырыб, биченни ауур кёлтюрюб, сенек сабларын бюгюб, терлеб ишлейдиле. Антаулань башларын толтурадыла. Тиширыула, джаулукълары, геген бёржлери бла бетлерин кюнден сакълай, гебен тюбле саладыла. Аланы кёбюсю кюнлюмчюледиле, ётген джыллада совхозда фермалада, гардош, чогиондюр бачхалада, мастерскойда ишлегенледиле. Совхозну алгынынгы трактористлеринден, механизаторларындан да бардыла. Кюнлюмде иш аз заманлада совхозда джумуш таба эдиле. Арт джыллада элде предприятиеле ачылгъанлы, кёблери ары кёчгендиле. Директор мараз кюнюнде иги джарыкъ ышармай озгъанын сезгенлей, совхозун джаратмай, завод ишлеге кетиб къалгъанлары болады.

Энвер, машинасын автобуладан арлакъда къююб, тиширыу джыйыннга бурулду.

— О-о-о, Энвер, былай болду да къалды. Ай-медет, не этебиз энди?— деб алгынынгы совхозчула — юйдегили тиширыула, Зурум, Татым, Балдуу, Алапат, бирси капнаны къатында ишлеген къызла Сурат, Айшат, Мадина, Райханат, сенеклерин биченнге атыб, иш къююб, сирелиб тохтадыла. Энвер кюлюб, къолун кёкюрек хурджунуна джиберди. Къызыл тюменликни чыгъарыб, Татымгъа узатды.

— Тейри, тюбегенлерими барына былай этиб барсам, Американы президенти тенгли бир джалым болургъа керекди,— деб накъырда чалышдырыргъа кюренди.

— О-къой, аллахчю, джангыз къотур тюмечни аллай бир багъалатма! Къызгъанч тукъумдан тюлшойса да, — деб, тиширыула кука джууаб этди.

— Не бек къачдыгъыз эсе да, совхоз ишден къутулалмадыгъыз,— деб табалагъанча айтды Энвер да.

— Керти алай.

— Хо, бир аллах.

Сурат а ийнек сауучулань махтаулуларындан эди. Совхозда кёлуне джетмеген бир зат чыкыгъан болур, фермадан кетгенди. Былырдан бери кембинатны кийим тикген мастерскоюнда ишлейди.

— Сурат, ол асыулу къыз тенглеринден нек айырылгъанынгы билалмай къалдым. Айлыкъ джалыгъыз онбеш-оналты тюменден атлай шой эди да? Комбинатда андан кёбюю аласа? Мындача коллективинг

и джокъду анда, бир ишексиз, — деди директор совхозну алгынынгы ишчи къызына.

— Ол кесек джал бла неге махтанаса, къарнашым. Бармагъыма алтын джюзюгюмю салыб, эл аягына барыб къайтханымы эки джюз сомунгдан эсе багъалы кёреме, — деб, Сурат кём-кём ариу кёзлерини къарамын джашыра, бюсюреусюз этди. Тиширыула кюлдуле.

— Кесим къолум бла келин этерме деб тура эдим. Къарнашымдан туугъаннга аллыгъем. Джангыз тынч анасындан ёзге ауурлугъу джокъ, аны уа, къурманынг болайым деб, къол аязынгда да тутаренг, — деб, Энвер къызгъа чам этди. Сурат аны чамына эрлай арттакъ болду.

— Оу а-къыз, джаханим ючюн, аллахха не бюсюреу дегенлей, ол джаш ючюн анасына уа не бюсюреу боллукъ эди? — деб, кюлюб, нёгер къызладан экисин биргесине тартыб, капнаны бирси джанына джашырылды.

— О-о, гяуур, джашилагъа алай айта, уллу кёллюок эте, стауатдан кёлтюрюлмей къаласа, къурумагъын алай,— деди Татым эркелстиб.

— Уялмагъанига къарачы! Кёзчюклерин да тюкен гинджилеча сюзюб, айта билгенине къарачы, — деб хоншу къатын Зурум да, накъырда этиб къыджырады.

— Кеси эшитиб, уллу кёллю болмасын асыулу къызды, саукъаллыкъ. Бюгюн огъуна келин этиб къюяргъа хаб-хазырбыз, — деб, эшитирин биле да тургъанлай, ауазын кёлтюртюб айтды Энвер.

Энвер бирси джыйыннга кетгенинде да, тиширыула ол башлагъан ушакъны созула.

— Насыбы тутмай, джазыууна тюбемей турады ансы, ой, асыулу къызды, мени джаратхан. Насыблыны юйюне тюшер. Къатыбызда бир къарт къатын барды. Анга къарайды. Тийреде хоншулань барына ол джумушун тийирмеген болмаз. Кесимден аман биреуге барыб, аны джумушун этиб, джюрегим джарыла джашагъадан эсе, анамы, къарнашларымы джумушларын этиб турсам а дейди. Не этсин, насыбы тутмаса? Эй-мени джаратхан, аны юйюнде бир тазалыкъ барды. Киштикини аякъларын джуууб иеди юйге! Эшитгенми-се аллай зат, ха? — деб, хоншу къатын Зурум, кесини сёзюве кеси сейирсингенден эринлерин къысыб, башын бир джанына этди. Татым аны сёзлерине ойлап биразны сюелди.

— О-къой, аллахчо, Зурум, не хатасы барды? Насыб бары эрге чыккыгъандамыды? Ма, мен элли джылгъа келдим. Ызыма айланыб, джашауума къарасам, къайтсын деб тансыкъларгъа джангыз кюнюмю табалмайма. Уруш кыйынлыкъны зарауатлыгъында мындан сабий болуб кетдим. Анда да гырджын къайгъыдан озмадым. Школну да къуб-кзуру тёрт классын бошайддым. Андан бери ишчине. Атам, анам унамай тургъанлай, насыб табама дедим да, бышлакъ кзурт кибик, чартладым да чыккыдым. Отоуда олтургъан эки айымы да атам-анам харам этиб тургъалла. Андан сора тёрт-беш джылны да къартларыны аякъ тюбюне салыб джашатды. Аладан ычхынганлай, кеси терсейди. Бююн да аны къайгъысындан кзутулалмайма. Бал джалаб джашай эсем, кёре болурса. Анамы кюлундан чыккыгъанлы, бир ышартхан кюнюм болмагъанды. Энди акылым а болгъай эди, «аягъынга кёре джабыуунг, кымылдагъанынга кёре табыуунг» деб, эки аягъымы этек тюбюме джыйыб олтурур эдим, — деб тегюлдо Татым. Зурум джамагъатны къалынында ёсген таулу тиширүду, аллай затлагъа джууабы хазырды.

— Джазыуунгду. Буюрулгъандан киши кзутулалмагъанды, — деди да, Сурагны юсюнден оюмуна кёчдю. — Муну да джазыуу джетмей турады ансы, аллай кызыла тыбырда къалмаучандыла. «Джазыуунг джетсе, джалан аякъ да чабарса» дей эди дейдиле Къалай улу Аппа. Аллайын, анга буюрулгъаннга тюбесе, шайтан чарыкъ кийдириб, алландырыб кюояр.

— Тоба, кызы унамагъанды ансы, байдан бёллери бюгюлмеген юйдегилени джаплары огъуна тилеген хапарларын эшитгенме, — деб, Татым тюбсюз-башсыз сёз кюзгъаб, хоншу болуб мен сезмегени бу къайдан, нени билди деб, Зурумну сагъайтырча этди. Зурумну хапарны теркирек чучхуру келди.

— А-кыыз, кимге айтдын?

— Ма, ай-юйюнге ашхылыкъ, Мамущакъны джашы. Аты да не эди хадауусну?

— Ойдемезни джашы Алхазгъа айта болурмуса?

— Хоу, Ойдемез дей шойдула атасыны чам атына. Харамлыгъына кёре, андан тыйыншлы ат китабха къараса да табалмаз эди ким эсе да аны атагъан, — деди Татым, кюлюмсюреб.

— Гыр-ррт алай! Къусмасын! Юре эсе кенгде юрсюн! Босагъасы сары алтындан эсе да, шайтан джел

миландыргъан хабчюкге тергемейме аллай адамны! Сибашкадан ёзге билгени джокъ! «Къонакъны ашыра, орымгъа чыккысанг да, арбазынга кзурулай къайтма» деб юретеди. «Юйге хар не да керек болгъанлай турады. Алыб къайтыргъа башха зат табалмасанг да, таш табарыкъса — ала кел, керек кюн джараб къалыр. Джолда тюшген джонгурчха кесек алыб келсенг, отунгуз кюнюнде тамызыкъ болур. Къарачайлы рысхыны алай бла джыяды ансы, насыбы алай, фабриклери, шиводларымы барды» деб юретеди юйдегисин. Анга керекли затла тышында уа бошуна атылыбмы туралла? Анга керек башхагъа керек тюлмюдо? Огъесе башкала кёрмейми озалла? Хар ким хар затны алай тартыб, джыртыб тебресе, арты не болур? Аллай адамгъа келин болуб... — деб кесини кызын осал адам тегенча чарлады. Татым аны къабыныб къалгъаныны чурумун иги ангылаялмай ышарды.

— О не хатасы боллукъ эди... Ол бай юйде... байчыккыгъа батыб...

— О-къой, айтма. Биреуню кюлуна къараб бусатта ким джашайды? Школну тюнене бошаб чыккыгъан кызычыкъла, майпа, ай сайын джыйырмашар тюмен алыб ишлейле. Кюлу кымылдагъан, эринмесе, дагъыда табарыккыды. Аны байлыгъынамы къарарыккыды? Харамлыкъ бла джыйылгъан байлыкъ юйге берекет кюндурмайды, бир аллах, ийнанамыса? Аллай адам, урлагъаным ачылыб къалады деб, кюркзуб, джан-джанын ашаб, юйдегисин кемириб, аман бла джашатады. Сабашкачы Адейни къатыны, айырылыб, кютиб къалгъанын эшитдингми? Ий-аллах, бусатта адамладан чыккымазлыкъ зат джоккыду, — деб, арлакъдагъылагъа эшитдирмезча, ауазын энишге ктиб: — Адей, хаман къарнымы сыла да тур дей эди дейди къатыны, и-их-их-их, мен джазыккы, мен хариб! деб, кюлюрюн буууб шыбырдады. Негери да джуккыа джаулуккы учун ауузуна тартыб шыккыртсыз кюлдо.

Энвер, шефлеге кюшулуб, капна къаларгъа джарашды.

— Къайда, директорну аякъ алышын кёрейкчи!

— Кесини бичен ишинде бизледен эсе тири кымылдарына не сёз барды, — деб кюшду бири.

— А марджа джапла, маматлыккыны сыйын тюшюрмегиз! Ёмюрледен бери келген маматлыккыны! — деди дагъыда бири, джылы келген устаз киши.

— Тейри, директорунгу гебен ичине быстырыб, кё-

люб огьуна кьояйыкъ, суйсенг! — деб, деменгилли атлетлени бири, Энвер тутхан лыббырны бир джанындан терен алыб, директорну юсю бла антаугъа быргъаб джиберди. Энвер бичен джугъу болуб, бюгюлюб, ёрге тюзелди да сенеге бла андан да уллу лыббыртъа узалды. Сенек сабын бюгюб, иги кючейиб, кёлтюрюб атды.

— Сен мени бла ойнама, — деб кюлюб, махтаанды ол. — Мен бишген адамма. Тейри, сенегуузду деб, сенегинги забাগъа чанчыб, къалкъыб къалырлай атерме!

Шефле райондан, Кюнлюмно интернат школундан, спорт обществоладан келгенледиле. Былайда бичен джыйгъанлыкъгъа, сёзлери, ушакълары тюенене, бирсикион этиб келген ишлеринде, джумушларындадыла. Кеслери дырында болгъанлыкъгъа, эслери, акъыллары андады. Энвер бла бёлек сёз быргъашдыла да, директор келгенинде бёлген, кеслерини темаларына кечдюле.

—...Ол къадар затны бир джерге джыяргъа ол тишируну кьолундан къалай келгенди деб сейирсиндиле. Бир къауумлары уа ийнанмагъанлыкъ огьуна эдиле, — деб, Кюнлюм школну биологиядан устазы Мария Николаевна джарашдыргъан табигъат музейни, коллекциялары кёблогюнден хапар айтады школну директору.

— Оллахий, биринчи кёргенимде, къайдан эсе да институтладан-затдан джетеклеб-сыдырыб келтириб къойгъан болур ансы, бу къудретни кеси джыялмагъанды деб, мени кёлпоме да келген эди, — дейди устазлары бири.

— Аныча киши да ишлеяллыкъ тюлдю. «Сдержимая!» деген сёзну толу магъанасын аны халында кёрдюм. Чырт кишини айтханын этерге унамагъан къылыкъсыз сохта аны айтханындан чыкмайдны. Джыйылгъан затны кёбюсюн сохталары джыйгъандыла. Ала табыб ташыгъандыла. Юретген, башчылыкъ этген а олду. Мария Николаевна коллекцияларын джарашдырыргъа кирсе, кече сагъат экиге дери ишлегени болады. «Къол аязынга кеси тюшюб келген бу табигъат байлыкъгъа скойюб узалмагъан, бу таманалыкъны кёз туурагъа, джуугъуракъгъа тартыргъа излемей къалай болады?» — деб сейирсинеди. Аны дерслерини магъанасына андан къара — школну бошагъанлыны асламы вузланы табигъат факультетлериге неда ме-

ли. Ана институтлагъа атланадыла, — деб махтаиды директор устазы, — Районда огъай, областда джокъду алай биология кабинет.

— Аны себебли, сохта бригадаланы Бютеусоюз бизнеси школда болуб ётдю да...

Дагъыда кимлени эсе да махтаидыла. Кимлени да сёгедиле. Районду къуллукъчусу джукъа саны къалын къара къашлы Далхат дагъыда башханы устазны болумсузлугъуна кюледи.

— Кругозору къарыусузду дедиле да, школда иште ишлеугъа унамадыла. Къайры атыб кьоярыкъ эдик — тиледим да алдырдым ызына. Талай джылыны ишлеугъа кесике башха бир джумуш къурагъынчы ишлеугъа дим, — деб чалышдыралы ол. — Ючюнчю кюнюнде салды да келди. «Къарт анам сизни тукъумдачы сен манга джууукъса, къарнашса» деди. (Далхатны кёбюсюне бирсиле да кьопуладыла). Алай айтыб, «Мен кёл алгъанлыкъгъыды. «Беш сабийим барды, джам джетерик тюлдю, сагъатларыма кьошдур» деди. «Къайдан кьошайым? Кимши дерслеринден юзюб кьошайым?» дедим. «Юйюнг, арбазынг, малынг, баччанг тюшюдула да, къайгъырмаз, кечинирсе» дедим. «Къадыла, ийнегим, кьойчукъларым, кырым тауукълары бардыла» деди. «Ну, вот, игиди алай эсе. Мени джугъум да джокъду, кърал юйде джашайма. Юйдеги чыртки теугли бола кетеди. Джалым да сени джашангдан асыры атламайды. Инджилмей мен да джашайма» дедим. «Хо, оллахий, кырым тауукъла берилми. Меникиле породистыйледиле», деди джазыкъ. Андан сора болуму джокъду, джазыкъны. Алай айтыб сагъатла кьошдурур ючюн, манга улху тутдура тургъанлыкъгъыды! Къыстаб джиберирге бизден къыстадыла ансы, ишин педколлектив чыртда къаратмайды» деб, хапар айтады, ууакъ деди.

— Энверни, Хасанны да юслери, машинаны да къара кыстаб арт сиденьеси букъу болуб, ингирала эл таба тюшюндыла. Директорну кёлю, джюреги, ишни джараныб баргъанына хош болдула. «Бу джюрюшден чыкъан энтда эки ыйыкъ чакълыны тохтаусуз барса, 12 тоннагъа энтда бичен гебеннге тюшер», — деб ичинден ашын тергеуле этди.

Айланч джолну букъулатыб эниб, къулакъгъа акъандыла. Мырдылы суучукъну къая кешюрюнден атларгъа, прессленген эки бичен кюлтени арбаны кюбюрю-

не джерлешдириб, юслерине да кырдык атыб баргъан арбачы кишини ызындан джетдиле. Кюлтелени эслегенлей, Энверни хаты тюрленди.

— Сол джанына чыкъ да, джууукъ тохтачы, — деди шофёргъа. Машина, джолну терен колеяларына илине барыб, бир джанына чыгыб, арбачыны озду. Энвер, эшикни ачыб, саламлашды. Кишичик джунчумай, джарыкъ ышарыб, саламын алды.

— Уят-хаят джокъмуду, мубарек? — деди Энвер, кёб кыйдырмай. Кишичик сейирсингенча къарады. — Ай-юйюнге ашхылыкъ, адам кюндозгю кюн былай къалай этеди? Акъ сакъалынг дженген киши, бетинге муну къалай сыйындыраласа? — деб кюлтелени кёргоздю. Кишичик ары къарады да директорну чамландыргъан чурум не болгъанын ангыламагъанча арсарланды.

— Не этдим, хадаусс? Была ючюнмю селешдинг алай тергеусюз? Арлакъгъа атылыб тургъан затны берлакъгъа, кесиме джууукъгъа тартханма. Аны бла кимге кыйынлыкъ салдым? Бичен ташыгъан машинала ма алайда, къулакъдан атлагъан джерде, батмакъгъа тюшюрюб кетгендиле. Зыраф болмасынла, адам кыйындыдала деб, джыйгъанма, — деб, кёзлери кюле, ашыкъмай джууаб къайтарды. Аны алай сабыр джууабы Энверни ачыуун бираз сёнгдюрюдю. Болушлусун билгинчи асыры дженгилликми этдим деб кёлюне огъуна келди. «Кертиси алай огъуна болур — джолда тюшюб тургъанны кёлтюргенди ансы, джолундан къышлыкъгъа бурулуб урларыкъ болса, джангыз эки кюлте бла къалмаз эди» деди ичинден. Бираз джумушдады.

— Къой. Быргъа ары джерге! Алыб баргъанынгы кёрген, анга джарашхан манга джарамаймыды деб, башхала да джетеклеб тебрерикдиле! Къой, айнанай, ат ары!

Кишичик кёк бичен кюлтелеге джюреги эзилиб, терен джазыкъсыннганча къарагъаны бла атаргъа амыры тартмагъанын танытды. Арбасындан да эриниб, мычыб, мурукку этиб тюшдю. Энвер да, аны андан ары не этерин сакълагъанча, кетиб къалыргъа ашыкъмады. «Кетерими мараб мурукку этеди ансы, атарыкъ тюлдю. Элчи, малчы киши ууучуна тюшген аллай ариу биченни джолгъа быргъаб къалай кетсин» деб, кёлюне келди да къартны андан ары уялтмады.

— Кетдик, — деди шоферуна.

Элге джууукъдагъы чюгондюр, гардош бачхалада ишлай бузоу, юч-тёрт эшек, къаз сюрюу джайылыб, сочумлаб айланганларына келиб къалды.

— Кесини бачхасына тышындан мал алай кирсе, сенек бла уруб, аркъасын къыркъар эди. Малын бачхалагъа бошлаб, юйюнде тынч олтургъанын а кёресе! Не айтхын алагъа? — деб, тохтаб, къолуна таш алыб, хитачы малланы сюрюб, бачхаладан чыгъарыр чакълы болду. Алай а къайсы бир сабандан, бачхадан мал кетиреб къолундан келсин. — Отделениеге барчы. Адам таба эсек, расправа этейик. Ансы былагъа политика дерсле тийишмейдиле. «Сакъ болугъуз, бачхаланы элчи маллагъа талатмагъыз. Кемиртмегиз» деб ненча кере айтылгъанды. Къулакъламайла.

Директор бёлюмге джетерге, управляющий Мудалиф, атына миниб, бачхалагъа джортув айланды. Энвер машинасыны сигналы бла аны ызына къайтарды.

— Ышанынга къарайма, да, къошда итлеге аш берирге да джарамазча кёреме, — деди Энвер, ачыуун ишы юсюнде сёнгдюре. — Уллу портфельни къолтукъгъа уруб, иш тындырмагъанлай, къралны ачхасын алыб джюрюрге мурагълы эсенг, ачыкъ айт.

Директор ёлчелемей быргъагъан сёзле управляющийге да ауур тийдиле.

— Кимни оджагъын къабындырдым? — деб ол да гырхы сорду.

— Сёз эшитирге юреннген болмазса дейме?

— Терслигим болмагъан джерде кыйсыкъ сёзню штандан эшитирге да излемейме, биреуден огъай.

Энвер Мудалифге керти да ётдюргенин таныды. Андан ары теренге кирмеди.

— Бачхаларынгда ол тууар къошну, ол эшек сюрюуно кёремисе? Ол птицефабриканы?

— Мен да алагъа атылыб бара эдим.

— Элге джуукъ бачхалагъа сакъ болугъуз, малдан заран джетдирмегиз деб, ненча кере айтылгъанды?

— Кюрешибиз, тейри, адам джетишдирилмайбыз, ансы. Къайсы бир уялмагъанны арбазына кирит салайыкъ? Бошлайла да къоялла маллары. Табсыз болгъанын кёребиз. Тыйыб къолубуздан, кючюбюзден келмейди. Къуруталмайбыз хатаны.

— Джангыз кюнде тыяйыммы? — деб риторика соруу берди Энвер. — Кюрешмейсиз, керти кёлюгюз бла кюрешмейсиз ансы, тыярыкъсыз. Тохтатырыкъсыз. Джангыз суткада къурутуб къояйым, тейри.

Мудалиф тешилмеди. Директорну ёхтем сёзлерин асыры кёулакъламай, бети бла бетлашмай, бир джанына бурулду.

— Көшечко, хар беш-алты гектар бачка сайын бир директор къарауул табсам, кесим да тохтайым, — деб мурулдады. «Къозгъай барсанг, келтирликди, начас» деди Энвер ичинден.

— Кимникиледиле малла?

— Билмейме.

— Къаллай управляющийсе сен? Элни тамадасыса, кимни малы болгъанын нечик билалмайса?.. Ладно, къачда битим джыйгъан кёзюуде кёрюрююз аякъ алышынгы, — деди Энвер. Ашыгыш Мудалиф да атын къамчилеб бачкалагъа угулду. «Бусагъатда бачкалары тебетиб бошасала, къачда, управляющийни терисин союб къаблагъанлыкъгъа да совхозгъа андан не файда» деб, Мудалиф бла татыусуз ушагъы Энверни кёлюн артыкъ да тагъалаңдырды. Ишчи комитетни председатели Магомет айтханлай, «джолда файгъамбар тюбөб къалса да тыйюшюрча» амаын туттурду.

Усу тутханы тешилмегенлей, ара конторгъа келиб тюйдю. Джумушлары болуб келген талай адам, конторну аллында узун шиндикге джерлениб, лахор эте, сакълай эдиле.

«Кюн батаргъа джууукълашханды. Ишчи туура кызыу кёзююнде кёбден берими олтурадыла экен? Мени сакълайла. Ышанмагъан сакъламайды, ышаныб сакълайла» деб, ичинден сёлеше, джарлылыкъларын эшиттейим да эрлай ашырайым деб, оноу эте атлады. Алай а дагъыда ол кюнледе «Конторланы алларында, штатетниклени джанларына сюзлив, тутхучусу ушакъла эте, заманларын бошуна ашыргъан ишчилени, къошчуланы кёресе. Нек сюеледиле? Ишлери, джумушлары болмаймы? Огъай, тамада мюлк къулдукъчула, специалистле фермалагъа, бригадалагъа, бёлмөнге баргъанлыкъгъа, керекли затны билиб, кёрюб, алайда огъуна джарашдырыргъа, тындырыргъа кюрешмегенликден, мюлк тамаланы сакълаб сюедиле» деб, Фархат сызгъан бир статьяда айтылгъан сёзле эсине тюндюле да усун джангъдан къозгъадыла. «Совхоз специалистле къошчуланы айтханларын баджаралмазлыкъ болсала, сылтаугъа директорну тутадыла. «Мен огъай дерик тюл эдим, директор унамайды» — деб къояргъа табыракъды. Тынчды. Башларын кёб аурутмай, къутулургъа мадары... Огъесе, къолларында

эркиниклери азлыкъдан, артда джууабха тюбөмсөз дыгаластары болурму? Директордан къоркъуб, артха сакълыкълары?» — деб, сагъыш эте, адамла бла сакъламышыб, кабинетине озду. Сакълагъанла ызындан отладыла.

«Сакълагъан ышаныб сакълайды» деб кеси биягъында айтханлай, адамланы бөлегини думушун тындырыб ашырды. Тындыралмай, разы эталмай къайтаргъачлары да булдула.

Пенсионер Ауес, кёзюу сакълай туруб, эм артда кирди.

Ауес алгъын заманлада выдвигенец эди. Кёлтюрюлген джеринде кёб аякъ урмай, юч-тёрт джылдан эски сокъмагъына тюнген эди. Андан бери джамагъат арада кесин сюркелей барады. Алай а кеси акъыл этгенге кёре, не аз да кыйсыкъгъа, терсликге тергеген затыч, сызыб, огъарыдагъылагъа ашырыб къояргъа ёчдо. Ал кёзюуледе атын, тукъумун ачыкъ кёрюзтюб, «открытым забралом» беклеучен эди. Джазаргъа къалгъаны бла эрикдиреми башлагъанды да, артдаракъла да анонимкала да сызыучанды. «Биреуню бёркюн алсанг, бёркюнге сакъ бол» дегенлей, кеси кёлөккесинден илгене, стауат, арбаз салыргъа орам сёзден къоркъа, пенсиясына дери джетгенди. Ауесни джазгъанлары бла Энверни безлерин да талай кере басхандыла. Тюз айтхан затлары аз болмагъанды, алай кеслери кёре, биле, къолдан келгенча кюреше тургъанлай, джетипширалмагъанларын уллу кемликлеча этиб, терслеб джазыб, тергеучюле, тинтиучюле келтириб, къанларын кёб бузгъанды. Не десенг да, джазгъанны, джазыучулары хазна сюймеучендиле. Ауес да аланы бириди. Юйдегисинде къуру эки джашы бар эди да, ёсдюрюб, окъутуб, адам этиб, аякъ юсюне салыб, юйдеги-юй нагъыбларын табдырыб, къолундан ашыргъанды. Энди ала къартлары къайгылы хазна болмагъанча кёрюнедиле, башча районлада джашайдыла.

Ауес босагъадан атлагъанында, джумушу болуб, болушлукъ излеб сюрюндю, деб келмеди Энверни акъылына. Энтда бир кляузаны къозгъаб джюрюйдю деб ойлады.

— Кел, мубарек, кел. Олтур алай, ол джумушакъ шиндикге, — деди столну ары джанында креслону кёрюзтюб. Ауес джумушакъгъа джерленди. Сёзюк кенгден башлады, талай адамгъа баргъанма, сёзюме тынгылаталмайма, хар кимни башында къазан къай-

найды, ишлеринден, джумушларындан бошлукъ та-
балмайдыла, сен бир затны излесенг, ала башха бирни
айтадыла-зат деб кёб созду. Энвер тынгылай турду да,
кимни башында къаллай къазан къайнагъаныны оноуу
мынга нек джетди, джарлы джети элни сагъышын
этер дегенлей, аланы барын сандырамай, кереклисин
айтса эди уа деб, эрикген киши узакъ джолоучу болур-
гъа тебрегенча таныб:

— Къайгъы сёз бере турма да, айт да къой, муба-
рек, джумушпунгу, — деб, тюртерек айтыб ашыкъдыр-
ды.

— Болушлукъ керекди. Къонар, кысылыр дже-
рим джокъду. Фатарда хоншуларым бла келишалмай-
ма. Бачхамы къатында времянкачыкъ ишлеригем.
Ключом джемейди. Къралгъа джумуш этиб тургъан-
ма. Къолумдан келгенча кюрешгенме. Сёзюнг болмаз?
Огъесе бармыды? — деб илинир оноу этгенча сорду
Ауес.

— Джокъду, сау-къаллыкъ... Энди юй ишлеб
берми дейси манга?

— Хоу. Пенсия алама. Бачхамы къатында тыгъы-
рыгъым болса, башха излегеним джокъду. Тюрт-мюрт
эте барлыгъем. Къралгъа аллай бир кыйыным кир-
ген болур? Бир къауумлача, урлаб, тырнаб этилсин
демейме. Кърал багъасы бла, учуз багъасы бла сюеб
берсегиз дей эдим. Стройбригадагъыз барды, совхоз
тамадаланы бир къауумуну сарайларына ремонт эт-
ген чакълы бир ишим джокъду... времянкачыкъды ата-
сы-анасы да.

Ауес алай айта тургъан кёзюуде, Энвер да «Энди
уа кимни къагъады? Кимни сарайына ремонтну къоз-
гъайды? Стройбригада кимни мекямына ремонт эте ай-
ланнганды?» — деб, эсине джукъ тюшюралмай, пен-
сионерни сёзлерин къалайгъа элтирге билмей арсар-
ланды. Къаранчча тутханнга санады да къабынды.
Къайгъылы къартны юренчек хынчынчы Энверге сый-
дам тюшмеди. Директор иги пенсия да алыб, къралны
фатарында джашагъанын клоусюнмеген кишиге баш-
халагъа айтмазын айтды.

— Алтмыш джыл болурун билмегенменг? Ёмю-
рюнг элде джашайса, бюгюннге дери былай чыбыгъны
джерге чанчыб, къартлыгъымда салкъынында солурма
деб, акъылынга келтирсенг эди уа? Бюгюн чанханын-
га къачан джетериксе? Бюгюн акъылынгы эндилеге
дери келтирсенг эди уа? Къралгъа джумуш этген эсенг,

кърал пенсия беремиди? Береди. Къвартирге салгъан-
мыды? Салгъанды. Андан ары не излейсе, мубарек?
Мени да башха болушлугъум боллукъ тюлдю. Силос
салыр, мал ашны эркин этер къайгъыдан бошайлмай-
быз. Аладан хапар айт дей эсенг, айтайым. Башха зат
сорма бизден. Джашларынгдан болушлукъ изле,— деб
тюнгюлтдю. Ауес ынгычхады, креслодан эриниб, ауур
къобду. «Джашладан болушлукъ табалсам, бюгюн се-
ни аллынга келирми эдим?» — деб, тилегине къу-
лакъ тикмеген Энверден эсе, джашларына айтханын
этдиралмагъанына бек кыйналыб:

— Балаларын окъутуб, кесинден онглу этген адам-
ны... — деб, осал сёз къошуб, терен ахсыныб, эшикге
атлады. Эшик къайтарылгъанында да къартайгъан
Ауесни муккур сырты Энверни кёз туурасында талай-
ны турду. Къартха джюреги эзилди, ол болумуна кёре
сёлешди эсе да, мен анга аллай джууабла нек бердим?
«Ташны ата билмеген башына урур» дегенлей этди
къарт, мен а аны тенгли болуб нек къалдым? Кёлюмю
къандырыргъа излегенча нек сёлешдим?» — деб ачы
сокъуранды. Ызындан чыгъыб, бери къайт дерча бол-
ду, алай а пенсионерлеге юйле ишлетиб берирге хый-
сабы, ключо болмагъаны себебли, кесин басды.

Энверни ауур иш кюнлерини бири тауусулду.

IX. АВТОИНСПЕКТОР

Энвер ингирала кабинетинде олтуруб, тамбла эти-
лир ишлеге сагъышланыб, аллында дневнигине неле
эсе да джаза тургъанлай, телефон зынгырдады. Аны
иш кюн бошалгъандан сора къагъылгъанына асыры
хош болмай, «Биягъы Назир Исмаиловичди, ант эт-
дир. Район алчылыкъгъа чыкыгъанлы пелахха къал-
гъанбыз, оллахий. Алчылыкъны къайгъысы кёб кё-
реме — кишиге тынчлыкъ табылмайды. Середняк бол-
сакъ, мындан эсе тынч джашарыкъ эдик», деб, кеси-
кесине ичинден кюле, трубканы алды. Биягъы таныш
ауаз биченчиледен соруб башларыкъ болур деб сакъла-
са, телефон бла сёлешген, партияны райкомуну бирин-
чи секретары тюл, совхозну трактористи эди. Ол, теле-
фон чыбыгъны бирси кыйырындан чыкырмай, джы-
лылдай, чакъдыра келди да уф-чухф деб, трубкагъа юф-
тюрюб, ауазын тюзетди.

— ГАИ застопорить этгенди да джибермейде. —
деди тракторист.

— Къуру сеними джибермейди? Къайдасыз?

— Эл Советни арбазына джыйгъанды... Кёббюз совхоздан эки трактор бла бир автомашина барбыз.

— Не дейди? Нек тыйгъанды?

— Технически не исправна дейди. Бичен къотарыб, къайтыб баргъанлайбызгъа тыйгъанды. Аманат кас-сагъа бирер-экишер тюмен тазир тѐлеб келмесегиз, иерик тюлме дейди.

— Кеси бусагъатда алайдамыды? Телефоннга джууукъдамыды?

— Былайдады. Башхала бла атыша турады.

— Бюгюн касса джабылгъанды, не тазир тѐлеген хапарды ол? Чыртда тѐзалмаса, тамбла тѐлербиз. Бюгюз а транспортну джиберсин де.

— Аитханбыз, унамайды. Тамадагъыз келсин дейди.

Энвер ГАИ-ни тамадасына телефон трубканы алдыралмады. Бичен ташытыргъа улоу джетишдиралмай, бурнуна буз тыгъылыб айланган кюнюнде эки трактор бла машинаны сау сутканы алайда сюелтир хыйсабы джокъ эди. Ол себебден, кабинетин киритлеб, эл Советге ашыгъыб кетди.

Барса — Советни кенг арбазында талай «беларусь» трактор, джюк ташыучу бѐлек автомашина, энчиленикиледен да талай «жигули», парадха хазырланганча, ариу тизилиб, бир джанында сюеле. Энвер, алагъа къараб, ишни къызыу кѐзююнде бу къадар транспортну былайгъа тыгъыб, муу салгъан къаугъасын кѐремисе, «кишидикге оюп да чычханнга ёлмю» дегенлей, ойнай турады деб, ГАИ-ни инспекторуна джаныб къалыры келиб, акъ кирпичден джангы ишленген ариу мекаяны экинчи этажына чыккъды. Атлауушладан таяныб бара, «нек ачыуланама, ол да кърал буюргъан джумушун тындырады. Бизге уа ишни къызыу болмагъан кѐзююу къачанды?» деб, джюрегине сабырлыкъ къондура атлады.

Исполкомну председателини кенг кабинетини, аны туурасында секретарны кабинетини да эшиклери ачыккъдыла. Мында алкъын киши да иш бошагъаннга ушамайды: адамла киредиле, джумушларын тындырыб къайтадыла. Къабыргъалагъа таяныб, ушакъ этедиле. Сѐлеше келиб, сѐзню табын быргъагъан болса, бир-бирин тюрте кюледиле. Бичен ишлени туура къызыу айында эл Советни къулукъчулары да чалкъыдадыла. Алай а аны ючюн деб, былайда ишни джарсыт-

мазгъа кюрешедиле. Джашау бирси айлада алгъан джюрюшюн бузмай келгени себебли, эл Советге джумушлары болгъан адамла джамагъатда табыладыла. Ол себебден исполкомну къуллукъчулары ингир сайын бир-эки сагъатха былайда ишге къайтыргъа келишгендиле. Председатель джылы адам ортасына келген, башына чал ургъан, кѐзлери хар къуру да сагъышлы къарагъан, тогъуракъ тиширыу Марзият, Шамил-къызы кенг кабинетни теренинде джылтырауукъ стълну джанында олтурады. Башында, къабыргъада, В. И. Ленинни сураты тагъылыбды. Бирси кабинетде да исполкомну секретары къашхабаш Нюрчюк шиндигин терезеге джууукъгъа тартыб джерлешгенди. Аны орнунда, телефоннга къадалыб, тамада автоинспектор каштан Халит бегингенди. Эл Советни исполкомуну кассири, ёмюрю Кюнлюм элде джашагъан татарлы Иксан, бирси эшикге сыртын тиреб, мазаллы темир шкафын аллында олтургъанды. Дагъыда талай механизатор, юлени бензин, джау ийисге алдырыб, сюеледиле. Автоинспектор Халит кимлеге эсе да телефон урады, кимле бла эсе да къысха сѐлешиб, башхаларына кѐчеди. Автоинспектор джарыкъ джапды, не тюрлю болумда да чамын, накъырдасын унутмайды. Аны ючюн а иш тындырырын да бошламайды.

Энвер аны зынгырдауукъ таза ауазына къулакъ тиге, ышара, Марзият Шамил-къызыны кабинетине акътырын ётдю. Ёрге къобуб тюбеген председатель бла къол тутушуб саламлашды да Халитни механизаторла бла джилтинли ушагъына тынгылаб, артхаракъда чѐкдю.

— Штирлиц, сенмисе? Алан, Белсизлары, болгъанны халек этдигиз! Не болгъандымы? Биригиз авария этгенди. Къайсы биринги айтайым? Кёббюз да, аман ханс тамырча! «Лададан» бошагъанды, тейри. Алайды-алай. Огъай, насыбха, киши чарпымагъанды. Хаталы тѐлдю, анда-мында сыдыргъан джерлери барды. — Халит трубканы къулагындан алмагъанлай, ышарыб, телефон рычагдан басыб, буруб, башха номерни алды. — Мекер, сенмисе? Керти алай, алайда сенден башха ким боллукъ эди. Чыкъ джолгъа. Трассагъа чыкъ. Бош айланган транспорт болуб, джукъ джибермей, ГАИ-ни арбазына джый. Автомашина, трактор, артыкъсыз да частныйледен болтаться этиб айланганлары джиберме! Бусагъатда хар ким ишни юсюнде болургъа керскди. Бирини къалдырмай, номерлерин ал. Нек ай-

ланганын ардан ачыкъларбыз. Не палахды бу, кюн сайын авария! (Ол ыйыкда Кюнлюмде юч автоавария болгъанды. Сау джылыны аллай чарпыу тюбемей туруб, беш кюнде бир-бири ызындан юч джарсыу чыкългъанына автоинспектор кючлю тебгенди). Бир-бири ызындан аварияла! Кърал, машиналары кёб эди деб, была автотрассалагъа сыйыныб болалмай, джайылыб къалдыла да! Снимай номера... Былайдан бошай эсем, мен да джетейим, — деб, нёгерине буйрукъ бериб, рычагдан басыб, джангыдан буруб, башха бла ушакългъа кёчдю. — Салам, Еска! Тёледилеми къойланы? Салдыламы орнуна? Хоу, совхоз къойланы? Къойланы тёлегенлерине... орнуна салгъанларына къагъыт келтирсинле дейди прокурор. Алайсыз ишни тереннге джиберликди. Джолтун ётген къой сюрюуге газикни атакасыны татыуун ол заманда билирле, тейри! Джалкъаларын къашытыр, тейри, мен таныгъан прокурор... Айт, марджа, къагъытларын дженгил джетдирсинле. Кечикдирмесинле... узайтмасынла! Узайтмасынла дейме, ай-юйюнге! Аланы сакълар туруп заман джокъду... заман джокъду, алан! Хар кимни иши барды, алан! Фу, чорт! Къагъытны келтирсинле дейме, алан! Къойланы тёлегенлерине къагъыт!.. Къагъыт! Справка, ай-юйюнге ашхылыкъл! Къалай ангыламайса! Справку о том, что восстановили раздавленных совхозных овец! Хоу, алан! Орусча айтмасам, ангылай болмазса дегениме... Фу..., — деб, терлеб, трубканы рычагга салды. Сау-къаллыкъл, ким эсе да, Халитни арытды. Алай болса да автоинспектор кёб заманнга абзырамады. Телефонну столну бирси къыйырына тюртюб, бери айланыб, сакъларган транспортчулары бир-бирем чёблеб, соруб башлады.

— А-а, Хубий улу? «Москвичинги» къол тормозу ишлемейди. Вообще, тормозларынг къарыусуздула. Алайлай джолгъа чыгъларгъа джарамайды. Талонунгу былай узат, тешиб къайтарайым. Экинчиде сакъл болурса, — деди да джашны къагъытларын алды. Шофер башын бир джанына салыб:

— Къой, алан, бу джолчукъл ючюн. Экинчи быллай затым чыкълмаз, — деб тиледи. Талонуну тешилгенин кёргенинде джыйырылды.

— Кетген төрт-беш кюнде талай адамны больницагъа салгъанбыз. Авариялада джарсыгъан адамланы, — деб чертди автоинспектор, талонну несине къайтара. Аны бла ишин тындыргъаннга тергеб, комбинезон-

узун шофергъа къарады. — Бахит улу? Командирвакълга келиб, автокранны джюрютюб, тартыб айла-

— Сусаб болгъанымда, джангыз шыша сыра ичгенди. Аны ючюн эсириб къалдымы дейсе?

— Кёбюсюне андан башланады. Биле болурса? Энди уа кёресе чотну: сен этер иш сакълар турады... къалыб турады. Къралны ишин джарсытдын. Тамадаларыннга, областха телефон ур, башха шофер джиберсинле. Сен командирвакълга ычхынсанг, тартмай болмаучугъа ушайса.

Областха телефон уругъл Бахит улугъла чыртда габлыкъл джокъл эди, ол себебден инспектордан къутугуб, сыбдырылыб чыгъларгъа дыгалас этди. Алай а Халит анга къулакъл тикмедди. Башха бла ушакългъа кёчлит. — Теке улучукъл сенмисе? — деб битди алаша адамчыкългъа. Теке улу кёзлерин теренден ышартыб къарады.

— Болгъанны бери джыйыб къойгъанса да? — деди ол, башха не айтыргъл билмей.

— Къуру сенсе дебми тура эдинг? Джетишселле машхала да... Тюнене кече машина арбазынгда къалгъанды. Номерлерин алыб кетгенинде да, киши билмегенди. Талонунгу былай бер, 20 сом тазир да тёлёкел. Машинаны андан сора берирбиз, — деди капитан.

— Эртденбла танг атмай чыгълама ишге, — деб кёсин тазалай башлады Теке улу.

— Бу кърал машинады. Кесингики тюлдю. Къралны машинасы къралны гаражында кече къалыргъл керекди. Урланыб кетсе, кюйюб кетсе — бензини барды — не биреу тёнгеретиб кетиб, бир палах этсе, ким джууаб берликди? Механик да, санга аллай эркинлик берген тамада да бир джанында къалыб, шофер джууаблы боллугълун билемисе? Правила знаешь? Эртденбласында да машинанга механик къараб, путевканга къол салыб ашырыргъл керекди.

Джаш дагълда неле эсе да айтыб, къайырылыргъла кюрешди.

— Правила знаешь? — деди биягъл капитан. — Не дейди алада? Огълесе джангыдан экзамен бериргеми излейсе? Аллай тилегинг бар эсе, къабыл этейим, Черкесскеге ГАИ-ге джюрютюб, бираз джерк чайнатайым, разы эсенг? Бир къауумланы бираз джерк чайнамазала, тиллери чыкълмайды!

Теке улугъл аллай перспективадан магълана джокъл

эди. Ол себебден кесин андан ары киршемей, тешилген талонуна сейирсингенча къарай джанлады. Халит да башханы къагъытларына узалды.

— А-а, Гогуй улу, сау-кел, алан, къонакъ джаш! Районубуздан къыз къоратыб кетген кюеу джаш! — деб самаркъауу бла тебреди. — Путевканг совхозну бѣломлерине деб джазылгъанды. Сен а, башха районну юсю бла ѳтуб, эки тау ауушдан да аууб, къайың апанга къонакъгъа келгенсе. Эки тонна бла джарым джюк кѣлтюрлюк автомашинаны сюрюб, джюз километр джол къоратханса. Бери джюз, ары джюз! Эки джюз, эки бла джарым тонна — 500 тонна-километр! Къалай кѣресе?.. Бир да тынгылама, иги джаш... Путевканга джазайыкъ, талонунга да тешик этейик. Башха къагъытларынгы уа кесигизде автоинспекциядан алырса. Къралны машинасын самовольно сюрюб айланганынга да анда джууаб берирсе. Къагъытларыны бусагъатлай ары ашырайым.

Джаш Халитни самаркъаууна къызарыб тынгылагъандан ары, джууаб этмеди, уяла, буюгъа, ауузундан хазна тылпыуун чыгъармагъанлай кетиб къалды.

Кѣзюу совхозну механизаторларына джетерге. Энвср да столгъа джууукълашды. Халит, туб эрнин къабыб, анга бла механизаторларына кѣзюу къараб авторучкасын онг бармакъ араларында кегей ойната, ышарды.

— Бѣхы-ы, энди «Езенле» совхозну гвардеецлерими къалдыла? Главкомугъуз да келди шойду да? Генеральный директор джолдаш, — деди да трактористге айланды:

— Вот, Ёзден улу, сени да, вот, Магомедов... къагъытларынг да не буддула? Хы, ма, вот, Магомедов... ишь ты, Мухаммедов кереме... Мухаммедов, сени да — экиизни да тележкаларыгъызда сигнализация джокъду. Кечегиде артыгъыздан келиб, биреу джабышдырыб къойса — не? Къарангыда бичен бла къурткъакъ асфалт бир бетлидиле. Келиб, беклеб алса — не? Тюрме? Решетка?! — деб, эки къолуну бармакъларык кѣс аллында чалышдырыб, гилеу къарады.

— Аллай тележкаланы барыны да джокъду сигнализациялары, — деди Мухаммедов.

— Мен сени тележканы юсюнден айтама. Барыны юсюнден сѣлешиме. Ма, он сом — бир тюмен тазир телеб кел да, андан сора сѣлеширсе.

— Тѣлерик тюлме. Тамадаларыбызгъа айт! Сигна-

лизация салдырмагъанлай, ишге ала джибередиле. Салыргъа керекли затыбызны бермейле. Алагъа айт!

— деб аякъ тиреди механизатор.

— Ма бусагъатдан айтайым анга да. Необорудованный транспортну трассагъа джибергени ючюк, ол да «кюру» къаллыкъ тюлдю.

Механизатор автоинспекторну директоргъа удулаб къойдум деб, сѣзюне тагъаланды шойду:

— Агы не терлиги барды? Инженерледеди чот. Мен тау джоллада джюрюген бир адам, — деб башын джуудурургъа дыгалас этди.

— Къайда тыйдыкъ сени? — деб эрлай илинди Халит, — тау джолладамы, автотрассаы кенгиндеми? Автотрассада къайтарыб келтирдим да былайгъа?

Энвер ышарыб, автоинспекторну джумушаргъа унамагъанына сейирсиниб, сѣзге кшошулмай, тынгылаб турду. Аллында усу тутуб кирсе да, ардан Халитге бюскюре этери келди. «Хар ким да тутхан ишине былай деменигили болса эди уа» деб сукъланды. Алай а тракторлары бла машинасын бусагъатда бошатдыралса огъай демеди.

— Алан, Халит, была он-онбеш джылны ишлеген адамлалла. Алкъын джукълары болмагъанды. Мышдан ары да чарпыусуз джюрюр эселе уа. Бу джолну кечсенг а, — деб тиледи. Автоинспектор асыры къулакъламады.

— Мен да джукъ болмасын деб кюрешеме. Мен да сакъ болугъуз деб кюрешеме алысы, кесиме джукъ излемейме, — деди Халит. Сора тынгылай, джаза туруб:

— Экинчиге сакъ болурсуз. Къайгъырмаз. Ансы джарашмагъан улоуну джолгъа тюрте да, башы тюбюне айлака бара эсе да къулакъламай юренгенсиз. Всѳ! Энди алай болургъа мадар джокъду. Это пройденный этап!

— Къой, быллай бир къаты болма. Атанг тынч, огъурлу адамды, сен быллай гырхы нексе? Кимге ушагъанса? — деб накъырда бла ыргъакъларгъа умут этди Энвер.

— Анама ушагъанма. Анам тюзлюкню сыйген адамды, — деб Халит эрлай табышды. Энвер аны бюгалмазлыгъын таныды.

— Тазирни телегенне санаб къой. Ма, эл Советни сейфине салайым — Совет властха ийнанлыкъ болурса. Транспортну уа бошла. Ишни джарытма, — деб, керти да ачха чыгъарыргъа башлагъанча, кѣкюрек

хурджунун кьармады. Аны кёрюб, счетовод Иксан кюлемсюреди.

— Во дает, товарищ капитан! Энвер тюз табханды — ачханы кьолума джетме кьой, оноун артдан джарашдырма, — деди.

— Экеулени ресторанига элтир чакълы бир зат кьалдырлыкъ тюлдю, сора таза кьолунга аны джагъгъу этгенден не магъана барды — деб, кьолун силкиб, накъырдагъа кесича джууаб айтды капитан. Сора Энверге бурулду да: — Эртденли арыб айланган уллу кьулукъчу джаяулай салыб келген хатеринги этиб, транспортунгу бошлайым бюгюн. Магъыз тазиригизни кьагъытлары. Тамбла аманат кассагъа тёлеб, квитанциялары бери тубетирсиз, — деди.

Транспортчула, кьагъытлары алыб, ашыгъыш кьорадыла.

— Добайны звеносуна сызылыгъыз, марджа! Прессленген кёб кюлте кьалгъанды — бери кьоратыб кьояргъа кюрешигиз, — деб ызларындан аманат салды Энвер. Кеси уа аланы ызларындан чыгъыб кетмей, Марзият Шамил-кызыны миялача джылтырауукъ кьараууз столуну эки джанындан кими кьабланыб, кими сюелиб, элде властны тамадасына оноу сорушхан кишилени ушагъына тынгылаб, биразны мычыды. Сёз тул кишиге загссыз барыб, сабийи бла кьайтхан тиширыугъа алимент чыгъарыудан эди. «Анасы бергенин тегерик... буз ургъан тууар... ол да ол джапысы бла кьатын ауушдурады» — деб, ачууланыб селешедиле. Татарлы Иксан, тергеуюн тохтатыб, кёзлюклерини башы бла алагъа кьараб туруб, халны айыргъандан сора:

— Сизге энтда ышаныу джокъду. Кьартды, кьарангыды демсисиз, атасы кибик биреуге джаш кызычыкъы берсиз да джиберсиз, — деди. Кишиле анга бурулдула, столгъа кьабланганла да ёрге тюзелдиле. Иксанны кесин, накъырдасын да биледиле ёмюрлери бирге джашагъанлары себебли кьабыргъаларын аламат келишдираладыла. Ёзге бу джол айттылгъан хакъикъат сёзмю эди да, иги джакъмагъанлыкъмы этди да, таулула ынгычхадыла, тамакъларын ариуладыла сёзюне джууаб кьайтармай кьоялмадыла.

— Анасы кьатыны боллукъла, бизде кёбдюле. Атар джер табмай бериб джиберибиз, — деди кьара кьабталлы киши, кюлюрюн басыб.

— Алайды-алай, тюз айтады. Сатабыз да кьайтыб

кюледи, сатмайбыз да эрсиз ёледи — не кыгъчырыкъ эттейик! — деди дагъыда бири, кёзлери кюле.

Аны бла кьалмадыла, Иксанны атхан садагъына артмакълыкъ этер сёз алкъын джетдирмегеннге сапандыла да:

— Санга да бирин берейик, тейри! Пенсиягъа джууукълашханынгы билебиз, алай болса да кьонакъ хатеринги этейик. Санга да бирин берейик, тейри! — деб кюлдюле.

«Эй-ант джетмесин сизге» деб кюлюб, Энвер да кегорге кьобду.

Х. ФЕРМАДА.

Джыл кьартайды. Джайлыкъла, кышлыкъла джайгъы джууушлары тындырдыла. Сентябрьны джарымындан кече сайын кьалын кьраула тоше башлагъанлары бла, кьошла стауатладан кьобдула. Биченлери складлага ташылгъан, неда малдан хата джетмес кочюн, гебенлери бир джерге тартылгъан огъары кышлыкъланы алысынына тюшдюле. Кечеги гырхы аязла таула табдан тюрте келгенлери бла, сюрюле да, отлауну кемире, энишгелеге сюркеле, элlege джууукълагъа саркьарыкъдыла. Алай а мал аш аялсын деб, сютнэ таркьайтыргъа джарамайды, ол себебден саулукъ ийнек фермала, татымлы алысын джулкъунуб тауусулгъунчу да кыш стауатларына джерлеширикдиле.

Быттыр джас «Ёзенле» совхозда темир-бетон копструкцияладан уллу ийнек ферма комплекс ишлеб башлагъан эдиле. Кьачха джарымын битдириб, саулукъланы бёлегин кыш ары джыйгъан эдиле. Алай а экинчи джарымын битдириу созулду — экинчи кышы джууукълашханлыкъгъа, кьурулушчула объектни алкъын хазыр эталмагъандыла. Малны джарымын эски фермалагъа кьуяйыкъ деселе, алада мехдойкагъа керекли оборудованиени орнатыргъа табыкъ джокъду. Эски мекамланы джарашдыра айланыргъа заман да, ичха да джокъдула. Ол себебден, комплексни битиб бошпалмагъаны малчыланы да, совхоз, район тамадаланы да кьайгылы этгенди. Кыш джууукълашханды, кюнюмчюлени ийнек комплексе алкъын ишлери кёбдю дегенликге сакъларыкъ тюлдю.

Сютню заводха ашырыб, башха джумушларын тындыргъанлай, малчыладан бѣлеги комплексге къараргъа келиученди. Ишлерик, джашарыкъ джерлерине, аны хар неси да тыйыншылысыча болуб битерине къайгъырадыла. Къурулушчула бла сѣз къозгъагъанлары сайын а, бу мекамланы къачан битдириб бошарыкъсыз, сакълата-сакълата къакъ этдигиз деб, ашыкъдырадыла.

Совхозну, району тамадалары да комплекс къурулушну джепгил-дженгил джокълаучандыла.

...Энвер кюнню бир ауугъунда комплексге къайтханында, партияны райкомуну биринчи секретары Назир Исмаил улу, ПМК-ны тамадасы чырайлы джаш инженер Николай, парткомну секретары Асланбек, бѣлюмню зоотехниги Пахат, управляющий Мудалиф, ферманы тууарчысы алгъынны солдат Зулкъай, къурулушчуланы бригадасы мюлкню ара конторундан мамматха чыкъгъанладан, малчыладан, механизаторладан дагъыда талай адам бетон конструкцияладан джалгъашдырылгъан уллу мекамны къатында район тамаданы тѣгерегине джыйылыб тура эдиле. «Тобасто, летучее собрание этеми турады?» — деб, адамланы алай аслам джыйылгъанларына сейирсиниб, ичинден кюлюмсюреди Энвер. Джуукълашханында, райкомну секретарыны тебген кюню болгъанын адамла бла этген ушагъыны «татыуундан» огъуна сѣзди. Энвер, джууукъдагъыла бла кѣзден саламлаша, аны таба этдю.

— Капитальное строительство и так капитально подводит весь район. Башха санагъатла да алай ишлеселе, бизни партия сюдге эртде тартарыкъ эдиле. Насыбха, башхала ишлейле, планланы толтуралла, районну да сыйын чагъаралла... Ма, биз алчыланы тизгининде баргъанлы талай джыл этдю. Сиз а, къурулушчула, тебчилдей турасыз. Объектлени башлайсыз — заманында тындырмайсыз. Биринден бирине чаба, биринден бирине кѣче, техникагъызыны джетеклей да, бир объектден бирине сюйрей, кюнюгюзню кѣбюсюк зырафха ашырасыз. Айланы, ыйыкъланы джибересиз да къоясыз. Былтырдан бери школну битдиралмадыгъыз. Ахыр сѣзюгюз биринчи сентябрьгъа эди. Сѣзюгюзге тюзлюгюгюз къайда? Къач тауусулуб барады, школ а алкъын хазыр тюддю. Элни сабийлери юч... юч! — деб, къайтарыб айтды райкомну секретары, — юч смѣна болуб окъуйла! Сабийле близорукийле болуб барадыла,

сиз а «если бы да кабы» деб, муколлукъгъа сылтаула излеб джюркойсюз. Бу къалай болду? Муну къалай аныгъыларгъа боллукъду? — деб соруб тынгылады секретарь. Къурулушчула да тынгылашдыла. — Аны неда муну терслигинден алайда иш джарсыйды деб, сиз, ишчиле, не райкомгъа, не райисполкомгъа джангыз бир кере айтханмысыз? Былайда халны сизден иги ким билаллыкъды? Сизден ашхы ким кѣраллыкъды? Ишни джарсытханны атын айтыб нек кѣргюзтмейсиз?... Айыбы, гурушхасы барынга бирдең келеди да? Биреуленни терсликлерин кесигизге нек аласыз?... Бу объектни да создугъуз. Эндиге битерге керек эди. Сууукъла джууукълашыб келелле, мынга уа алкъын къалай бпр механизм, оборудование орнатылыргъа керекди, — деб райкомну биринчи секретары къурулушчулагъа кѣлкъалды болуб сѣлешди. Совхозну парткомну секретары Асланбек да ол къабындыргъан джилтинни къурулушчула таба айландырыб ышырды.

— Къурулушчула бюгюн ишлеб берген мекам, эндигилени огъай, туудукъланы да къууандырыб турургъа керекди. Была ишлеген объектни эксплуатациягъа алсаң а, ол кюн огъуна джелкенги къашыб башлайса. Совхосгъа былтыр ишлеген юйлеринде полланы, эшикленни, кебиб къургъагъанларында керилиб болгъан тешиклеринден аязла, сууукъ огъай, къурулушчула кеслери да кириб кетерле дерсе. Юч джылны мындан алда ишлеген юйлерини поллары уа чиригендиле. Аны ишлетген прораб не ишлетенин билмейми эди? Ишни чола этдиргенин кѣрмейми эди? Къурулушчула бары да сизнича ишлеселе, Ленинградны, Москваны эски юйлеринден джангыз бирин бюгюн кѣраллыкъ тюл эдинг. Оюлуб, чириб бошаллыкъ эдиле... Кертиди, биз да, эл мюлкде ишлегенле, бир—бирде брак джибересиз. Алай а джиберген бракыбызгъа кесибиз кюебиз. Къурулушчулада уа алай тюддю — была этген бракга башхала кюелле, башхала тѣзелле...

Райкомну биринчи секретары айтхан бла кълса, сѣзю дурусду, кѣлтюрмей амалыбыз джокъду деб, чот сыйдамлай ѳтуб кетерге болур эди. Алай а анга Асланбекни да къошулгъаны къурулушчулагъа джарашмады. Аладан бири, айтырын райкомну секретарына ачыкъ эшитдирирге ууланганча, алгъаракъгъа атлаб, тылдан джугъу саргъылдым комбинезонун къол къабы бла къагъа, къол кѣлтюрюб, сѣз изледи.

— Асланбек бизни бетибизге тюкюрюб кетди, —

деди ол джюрексингенча. — Барыгъыз къараб тургъанлай, къурулушчуланы бетлерине кир джагъыб къойду. Огъай, Асланбек, ёлчелемей сёлешдинг. Этген ишибизге башхаладан кем биз да къайгъырмайбыз. Джарсымай да къалмайбыз. Не къадар иги болурун да суюбиз. Быллай сёзле эшитебиз да къоркъабыз. Уяла, таргына да билебиз. Учхара къалдыргъан затыбызгъа бетибиз къызара да биледи. Алай а бизни терслигиз болмагъан да кёб зат барды... — деб, узакъ соза башлагъанына джунчуб, къол къабларын бюклеб, къолларын бошатды. Джюрегини къайнагъанын анылатыргъа тили джетишмезча таныды да, орусчгъа кёчюб:

— По доске бьёшь, на все стороны брызги летят! Думаешь, мы не знаем, что так нельзя! Очень хорошо знаем! А нажим «давай быстрее, сдавать пора!» куда денешь? — деб быргъады. — Къыйырдагъы къыйышлы деб, трестден чынг узакъдагъы бизбиз. Трестде биз ууакъ ачабыз — уллуракъны чачдыргъа: базманнга джетмесе — бизден къошалла, артыкъ болса — бизден къораталла. Бирсилеге чырт тиймейле. Сройкагъа керекли затларыбыздан хазнасын заманында джетдирмейдиле...

Ишчи кишини джюреги терен къайгъырыб айтхан сёзлери райкомну секретарыны джюрегин да разы этдиле, баджаралмагъан затларына джарсыу былада да джетишеди деб келди кёлуне.

— Алай болса да, мындан къачан къол айырысыз? — деб, Николайгъа бурулуб, битмеген бетон плиталы ферманы кёргюздю. Инженер, мазаллы объектге къараб, болумсуз ышара, сагъышланыб тынгылады.

— Неден башлайым? С оправдания или просьбы? — деб секретаргъа айланды.

— Он кюнден ары оздурмай, муну битдириб бошаргъа керекди. Аны къалай къураарынгы хапарындан башла, — деб эркинлик берди Назир Исмаил улу. Николай къурулушчу бригадаланы бери бургъанбыз, дагъыда ишчи кюч джетишмейди; комплектлеучю оборудование заманында келиб тюшмейди, субподрядчиклеге тилибизни анылаталмайбыз дей келиб, район организацияланы джанындан болушлукъ тиледи.

— Бригадаланы барын бери ашырыб, школну ишин джарсытмагъыз, — деб сагъайды секретарь.

— Анда иш битеди. Анда къалгъан адамла джетиширикдиле, иш джарсырыкъ тюлдю, — деб ышандыр-

ды Николай. Назир Исмаил улу да къолдан келгенча болушургъа къорешпиреклерин айтды. Комплексни механизмлерин джарашдыргучу къауумуну алайда тамадасына, «Эл мюлк техниканы» район бирлешлигини инженерине, къурулушчуланы ызындан монтаж джумушларыгъызны джетдириб бараламысыз деб сора келди да джашны джунчутду. Инженер кёб сылтау табаргъа къорешсе да, ишни тыйыншлысыгъа къуралмагъаны къатышдырыб айтхан хапарындан огъуна танылды. Секретарь, тынгылай туруб, къолун силкиб, инженерни сёзюн бёлюб:

— Айтылгъанига тюшоналлыкъ тюл кёреме. Билямукъ флягаланы, къолунг бла кёлтюрюб ийнеклени алларына эки-юч кере элтсенг, ишни ауурлугъун ариу аныларыгъенг! Тишируула, билямукъ фляганы, экиси эки джанындан тутуб, ийнеклеге алай элтелле. Сени уа аны ючюн ненг къорайды. Къайнайса, джылы кабинетде джумушакъ шиндикде олтураса! Флягаланы алай ташытхан инженерлик ишлени болмагъаныды. Аны анылайса да? Инженерлик ишледен санга мен сёлеширге нек керекме? Инженер сенсе. Былай этерге керекди де да сен айт, сен юрет манга. Башкалагъа да. Мен айтыргъа неге керекме? Джетишмейбиз дейсе. Нек джетишмейсиз? Сени төгерегингде коллектив нек джокъду? Инженерно мыслить этген адамла нек джокъдула? Аланы да райком бла аны секретарлары къурааргъамы керекдиле? «Алмалыда» инженерле кормоцех ишледиле — совхоз механизаторла кеслерине мюлкге мадар табаргъа къорешдиле. Аны да, биз этгенбиз дедигиз да кесигизге джаздыгъыз...

— Плагиаторла! — деб джаш механизатор къычырыб джибериб, секретарны сёзюн бёлюб, джамагъатны да кюлдюрдю. Назир Исмаил улу да сорууларын тохдатды.

— Билямукъ къазанла бла автоперевозкаладан сора билгенлери джокъду. Инженерлик иш болуб, не халпама этелле? «Эл мюлк техниканы» район бирлешлигинде коммерция вопросланы джарашдырыб къорешюдю баш къайгъылары. Путевкалада къошуб джазгъанларына юрениб бошагъанек, энди счетлада да аллах болмаса киши тюзеталмазча затланы сызыб джиберелле. Аллай «искусствону» ахыры боллукъмуду? — деб, накъырдасы бла кертини арасында къошду Энвер да. Джунчуб терлеген инженер, къол джаулугъун чыгъарыб, мангылай, боюн терин сыйпады.

— Инженерле бизни совхозда да бардыла. Дунияны бери аударгъан затлары болуб а кёрмейбиз, — деди Энверге джууабха совхозда НОТ-ну инженери сарыгач Аслан. Ипде кесин алктын иги сынамагъан, ол себебден ипдениб бошамагъан шатыкджюрек джаш, директоргъа разы болмагъанын чертиб, сёлеширге чыгыб кьалды.

— Керти айтады инженер, — деди ол хыртланган коллегасын джакълай, кёк кёзлерини къарамын райкомну секретары бла Энверни арасында кёзю джортура. — Совхозну штатында да бардыла инженерле, иш баджармайдыла ансы. Инженер кьуллукъ, НОТ деген сёзле бек тауушлукъ, зынгырдауукъ эшитилелле. Алай а инженерлени кьоллары кысыхадыла. Рычагла бары директорну, парткомну кьолундалла. Джукъ айтама деб кюрешме, « бар, сен алктын джаш адамса, къара ишни чучуб кёр бираз» деб кьоялла. Даулашыб а кёрчю, зуккучукъ эте сау джылны барырта тейри.

— Илининги илидинг! Энди сау джылны бурун зырнай тартыб турлукъ эсенг, зауукъ сендеди! — деб, кюлюб кычырды биягъы механизаторладан бири.

— Ол джаш адам нелени джаншайды, иманы-хакъына? Кьол чалкты бла гардош джыйгъандан башха ишле бары машина, механизм кючге бурулуб баргъанларын кёрмейми сёлешеди? — деди былтырдан бери джайлыкълада мехдойканы джюрютген слесарь Абдул.

Кёксюлдюм бетон конструкцияладан кьуралгъан, мазаллы коробкача асылулу, бу деменгили мекам битиб бошалса, анда мал багъыу къалай болуруну сакъышын этген малчыланы къайгысыз зоотехник Пахат бла осеменатор Зулкъай эскертдиле.

— Мехдойка ийнек саууучуланы ишин дженгиллетгенине ажымсыз болгъанбыз, — деб дунияда ары дери сыналмагъан джангылыкъдан сёлешгенча башлады зоотехник Пахат. — Халал урунган ийнек саууучула мехдойкада кьол бла саугъандан кем сют алмайла. Ол себебден, мехдойка да ийнеклени сютю таркыяды деген сёзле боша-боша хапарладыла. Ол вопросну ёмюрлеге кьорагъанга тергейик. Ферма тамада Ханым мехдойкагъа кёл салсын... Джюрегин, ишин да ары айландырсын...

— Бёлюмню зоотехниги да — деб, гынтдылаб, зоотехникни къагъыб кьошду Асланбек. Пахат анга къарады, алай а сёзюнден джанламай:

— Эмизикли бузоуладан сёлеше, хар кимни безирдик. Алагъа тыйыншы мекам керекди деб, биз айттыгъан адам кьалмады областда. Хар кимни ызындан джюрюй, кесибиз да эмизик бузоулагъа ушаб кьалдыкъ. Ётюрюкчю деб, малчыла мени бла саламлашмай башлагъалла. Баджарайыкъ, башха мадар чыкмай эсе, обкомну секретарына кесим огъуна барайым деген эди партком. Джукъ этгени кёрюмейди. Бузоула кыш — бузлагъан мешхутха тууалла, джай — джайлыкълада буз юсюне тууалла. Сууукъ джауумлада тирилелле. Сора ала рахын, ёбкесиз болмай не этсинде, — деди зоотехник. Зулкъай да, аны алай айтырын сакълаб тургъанча, сёзге эрлай кьошулду.

— Эки джюз ийнек тагъылгъан джерде бузоугъа орун джогъду! Тёереги бары — цемент! Бетон! Дот! — деб кычырды алгъынны солдат, джангы комплексни кемликлерин чертиб. Бузоуну, туугъанлай огъуна... джерге тюшгенлей огъуна дотха салыб кьоябы! Эки кьат терезелери. Къагъанакъ бузоу аммиакдан тунчугъуб кьалмагъанына да берекет берсин. Аммиак ёлтюрюб барады. Джайлыкъладан къайтсакъ — мал мехамлагъа дезинфекция этилмей турур. Этигиз, аламанла, хфетеринарла! Сау микробну ёлтюраллыкъ тюлсюз, билеме. Рахынын ёлтюрюрсюз. Саун да случайна абындырыб джиберсегиз а! Мехамлагъа заманында дезинфекция этигиз!.. Бу джангы корпус да былтыр битиб бошалгъан корпусчаны боллукъду? Анга ушанды? — деб ферма комплексни конструкциясына кьошары неда кьоратыры болгъанча соруб бошады сёзюм. Адамла кюлдюле, райкомну секретары да ышарды. Тилни ангыламагъан, ийнек саууучу эки къабарты тиширыу, адамланы кюлгенлерине къараб, не айтады деб сордула. Парткомну секретары алагъа бурлду да, кюле-кюле кёчюрдю:

— Говорит, что в комплексе пока родилки нет, поэтому коровы бастуют. Не хотят, как прежде, под открытым небом телиться. На случку, говорит, не идут поэтому.

Къатынла пырх-чырх болдула.

Ишчи джамагъат, районну биринчи тамадасы келген джерде, айтыргъа кьаллай бир десенг да джарсыу табалады. Комплексе механизмлени ишлетиучю уста, тынгысыз, джансыз Абдул да сёз юлюшюн арагъа атды. Тынгысызлыгъы ючюн, къайсыла эселе да кьуула анга Космонавт атагъандыла. Комплексе аны из-

легенге: излеб кюрешме, былайчыкъдан кетмей тур. Онбеш минутдан былайгъа келликди. Ишлеген джери ни хар точкасына аллай бирден къайтыб, къараб кетмесе, тынчлыкъ табалмайды. «Метеорчады джюрюшю» дегендиле.

— Назир, — деди Абдул, секретарны ата атын тизиб да кыйналмай, — Оллахий, сиз къайгъырмасагъыз, тюзелирге унамагъан дагъыда бир затыбыз барды... Стауат ауушдурмасакъ, сютюгюз кирлиди, экинчи сортду дейдиле джау-бышлакъ заводда. Быйыл кюн сайын дегенча стауат ауушдуруб турдукъ — биягъы экинчи сортдан хазна чыгъалмадыкъ. Бу не палахды? Бу заводну ишин тинтерге керекди. Гитчетау районда заводха экинчи сортлу сют тюшмегени орундады. Бары биринчи сорт бла ётуб барады. Анга сют берген фермала да бизден асыры узакъда тюлдюле. Хоншулабыз джайлыкълада. Огъесе анда малчыла башха къарачайлыламылла? Бизничалалла ала да. Заводлада сют алгъанла башхалалла ансы! Майна, къарачай газетде джазылыб турады заводну бышлакълары бютеу-союз дипломла, ёчле алгъандыла деб...

— Гордиться надо! — деб орусча кычырыб айтды биреу. Абдул башымы аурутма дегенча къолун силкди да:

— Экинчи сортлу неда несортовой сютден аллай алакат бышлакъла къалай эталдыла да?—деб дженгдирмеди.

Назир Исмаил улу, адамланы ишге къайгъыра, джарсый билгенлерине шагъатлыкъ этген аллай шартланы кёрюб, джюреги артыкъ да кёлтюрюлдю.

— Къайдам, оллахий. Заводда приборла бла ишлейдиле. Кёб алдай, аджашдыра болмазламы? Кирлирек сауа болурмусуз? Иги къарагъанмысыз хар-затыгъызгъа? Не усталыгъызгъызны да салыб бир кёрчюгюз — биреу этгенни биз нечик эталмазбыз деб. Андан сора заводха да... Тюз айтаса, къарайыкъ андагъыланы ишине да. Алай а сиз кесигизге джетгенни ажымсыз этигиз, — деди секретарь. Энвер тынгылай турду да, ишни мындан маджал баджарыргъа мадарла болгъанын кюнде-кюню кёре, адамланы бир къаууму айыбны башхалагъа кюрерге табса, кеслери джиберген чолалыкъланы къулакъламагъаннга санаб, сёзге къошулду.

— Къоюгъуз-къой, кёзюнде томрауу болгъан чёбю болгъаннга сокъур дей эди дегенлей, кесибизде му-

холлукъну букъдурмагъыз, — деди ол. — Бизни хыртлаб айтхан керти айтады... Аны ючюн кёлкъалды болмагъыз... Онбеш джылны мындан алда ма быллай джыйырма-отуз адам джыйылгъан кёзюуде бары бир летучка бла келе эдиле. Бюгюн а былайда он легковой машина санадым. Хар небиз — техника кючюбюз, джашау халыбыз аллай бир ёсгендиле, кёлтюрюлгендиле. Производство уа биягъы орундан узакъ ёрлемегенди. Маллагъа джем аш апатыу джорукъгъа кёчгесибиз, ийнеклеге, къойлагъа мюрзеу апатабыз. Къралгъа, эт, сют, джюн сатханыбыз а къуру онсегиз процентге кёлтюрюлгенди. Огъары таудан Гъурмек сыртына дери бизни ууалгъан техникабыз джатмагъан джер джокъну орундады. Ёлген малларыбызны сюеклери да анычады,—деб кёбдюрюб, ауузу терен кесиб сёлешди директор. — Олмуду махтауубуз? Фермалада родильняла джокъдула да, бузоула аны ючюн ёледиле деди Зулкъай-шохум. Къозула уа нек чарпыйла? Тайла уа нек ёлелле? Хоншу мюлкде джангыз бир байтал тайын родильняда табмагъанды. Алай а анда джангыз тай да чарпымагъанды. Бизде уа талай тайны терилерин складха келтиргендиле. Кесибизни мухоллугъубузду ансы, башха сылтау джокъду. Зооветеринар къуллукъчула артыкъ мухоллукъ этедиле. Аланы ишлери бирибизни да кёллюбюзге джетмейди. Къайдан джетерикди, алан, ёлген малны къасыргъасындан, иегилеринден къараб диагноз салады, начас! Внутренностей нет совсем, диагнозу уа салады, начас! Алай бла боламыды?!— Директор сохозунда халны болумундан эсе иги огъуна аманлаб, къошуб, критика этиуню джигине джетерге излегенча айтды.

Партияны райкомуну биринчи секретары, кетерге башлаб, комплексде халны толу ачыкълар ючюн, биягъы инженерге дагъыда сорду.

— Комплексни битген корпусларына уа къараб чыкыгъанмыса?

— Къарадым, хо.

— Не кёрдюнг?

— Механизмле ишлемейле. Ферма джангы болгъанлыкъгъа, хазна заты тынгылы джарашмагъанды. Тамбур джокъду. Родилка, профилакторий джокъну орундадыла. Былайгъа бешдюз ийнек къуюлгъанды. Аллай фермагъа тамадалыкъ этерге бир адамгъа кыйынды..., деб инженер кёргенлерин, билгенлерин тизе башлады.

— Механизацияны неси ишлемейди? Конкретно неси ишлемейди?

— Ну, ишлемейди механизация алай тургъанлай...

— Конкретно неси? Сен айтханны райисполкомну инструктору айтса, — хо. Ол компетентли адам тюлдю. Конкретно билалмазгъа, кемликни къоратыр ючюн болушалмазгъа болур. Сен а инженер, производстводан хапары болгъан солидный адам, механизацияны ишлеб башларча этерге не болушлугъунг болду?

Инженер тынгылады.

— Тынгылагъандан файда джокъду... Бери къара, иги джаш: джангы ферма комплексде механизмле ишлемейле, ийнек сауучула мал ашны хоталары бла ташыйла — он-онбеш джылыны мындан алгъа болгъаныча. Алагъа джал а механизмлери джарашхан ферма-дача тѐленеди. Муну къалай ангылайса? — деб секретарь инженерге къатыла барды. — Кесиџиз джарашдыргъан механизмлени конкретно неси ишлемегенин билалмасанг — сора не къалды?.. Тамадангдан башлаб, барынг международный снабженецле болгъансыз. Москва, Ставрополь, Краснодар деб джюрюйсюз. Зырт ары, зырт бери. Магъана уа — аз. Сыртлагъа чыгыб, сѐлешиб айланьргъа деб джибермегенбиз сизни ишге. Иш баджарьсыз деб джибергенбиз. Баджаралмайсыз...

— Мен не этейим? Иш къуру менде тюлдю...

— Инженерлик ишинги тындыр. Андан ѐзге джукъ излемейбиз.

— Ишни аллына кѐнделен тюшюб, буруу болуб тургъан мен эсем, сиз чыгъаргъынчы да кетерме... Этген затыбызны ишлете билмейле... Орнунда къоймайла... — деб, инженер кесин таукел ариулаб башлады.

— Ладно, болду энди. Былайы дискуссион клуб тюлдю. Механизацияны аякъ юсюне салыгъыз, — деб секретарь сабыр къысхартды сѐзю. Совхоз тамадаланы да бираз джаньулаб кетди.

Секретарь машинасына миниб, орамны башындан айланьб, кѐз туурадан ташайгъынчы огъуна алайда къалгъанла айтханларын элеклерге кѐчдюле.

— Инженеринги уа букъусун къакъды, теџри, — деди Асланбек, тынгылай туруб. — Инженерлени ишлерин этерге къоймайбыз, чабчыгъа-джортчугъа джюртебиз. Ала производствону юсюнде турмай а эндиги мюлкде чот боллукъ тюлдю.

— Бары адам джетишмегенликденди. Ол барлыкъ

джумушха кимни джибергин? Толтуруб, тындырыб келмезлик биреуню апыргъандан магъана джокъ. Боллукъ эсе да — адам къайда? — деб джарсыды директор да.

— Кесибизни хомухлугъубузду, ансы адам нечик табылмайды? Кюлжюм элни орта школу джыл сайын неча джаш адам бошайды? Парткомну секретары болуб, мен аны билалмагъанма. Аладан негъасы совхозда ишге келеди? Билмейме. Сѐлешиб, ангылатыб, бери тартханбызмы? Ала бла бетден — бетге ушакъ этгенбизми? — деб, ол ишлени бирине да анча джылда къолу джетмей тургъанына уллу джарсыб айтды парткомну секретары. Энвер а «аллай джумушла уа сени борчунгдула» дегенча, мыйыкъ тюбюнден ышарды. Асланбек аны кѐлхондегин сезгенча:

— Ишлерге адам джокъ, ишлерикле бла сѐлеширге заман джокъ. Эй-сейир, къуджур дуня, — деб ахсынды.

Эл мюлкде ишлегенлени тюшлеринде, тюнлеринде да къурумагъан къайгъы — джыйылгъан мал ашны зырафсыз ашатыу, анга сакълыкъ деген сѐзле арагъа тюшдюле. Таулулагъа къышсыз джылла туууб къалсала да, мал аш артыкъ боллукъ тюлдю. Сабанлагъа мешхут къуйдукъ, удобрение бердик. Эки-юч къатаслам битим да алдыкъ. Биченликледен а аллах не берсе, аны алабыз. Алагъа джукъ этмейбиз, хазна удобрение салмайбыз, ол огъай, лобан топракъларын чачдыралмайбыз. Ала уа огъарыладан кюрен тартыб, энишге созула, кючлеб келедиле, Биченликлеге да сабанлагъача къарасакъ, эки къат аслам бичен джыаллыкъ эдик-зат деб кѐб оноу джасадыла.

— Таб сѐлеширге юренгенбиз барыбыз да, — деди ахырында Энвер. — Омакъ сѐлеширге. Иште учхаралыкъ чыкыгъанлай терслигим джокъду, башхады терс дерге хазырбыз. Кимди терс? Джангурада аллай бир къыйналыб, Шахартюбде аламаз зынтхы саламдан гебенле къалагъан эдик. Талайы джокъду. Семен улу, къарауул сенсе, не болду салам? Джаназында къол кѐлтюрмез деб, късркъарыкъса да, саламны джетеклеб баргъанны тыяллыкъ тюлсе. Аны сѐлеме. «Эй» де да таууш эт! Ауазынги чыгъар! Бир да къуруй эсе да, тууайла!.. Хо, ол салам кюйюб гегген огъуна болсун. Чюгюндюрге къол джетдиргенле бардыла — эшек арбачыкъла бла ташыб баргъанла! Вачхачыла сау болсунла, Кочубей атлы аскерин

ёрлеталмагъан огъары джерледе, ол худжу бюрчеден да къутхарыб, алапат чюгюндюр ёсдюрюб бергендиле. Минг бюсюреу алагъа болсун! Эркин чюгюндюрню ийнеклеге аяусуз апатыб, тойдуруб турур амалтын, сютию таркъайтыб барабыз. Управляющийле, чюгюндюрню ийнеклесден нек къызгъанасыз? Ким тыяды? Ким бермейди? Огъесе, элни оджакъларындан тютюн чыгъады, эл джашайды, джамагъатда да талай хапуга чюгюндюрню сылджырата барсын дебми сакълайсыз?.. Мал межамланы къышха бюгюн да хазырлаб бошамагъанбыз. Кюч джетмеймиди? Кюз бичен ишлегенле къайдалла? Ай бла джарымны биченде ишледик деб, сау джылны джауорун бла башджарты сакълабмы турлукъдула?.. Къайсы бирин айтайым. Кесибизни эринчеклигибизди. Артыкъсыз да тамада къауумну. Биз, совхозну къуллукъчулары, оркестрбиз. Ангылаймысыз, оркестр! Оркестрде музыкантланы бири барахлитъ этсе... Фальшивитъ бесбожно — анга не этерге керекди? Мен айтмасам да ангылай болурсуз... — деб, «болалмагъан тойдан чортла» деген магъананы башхартды.

— Дирижерну ауушдуругъа керекди, — деб, къолун ауузуна элтиб, акъырын шыбырдады алайдагъылары бири, къатындагъылары кюлдюрюб.

XI. «АЛГЪЫШЛАДЫНГМЫ?»

Бешджыллыкъны тамамларыкъ джылны аягъы джууукълашды. Декабрны ал ингирлерини биринде Энвер, бухгалтериядан тергеулени, диспетчерден да опсративкаланы джыйыб, къууанчлы кёзлерини къарамы разылыкъ теге, парткомгъа кирди. Асланбек, гууулдагъан кюндюзлюк лампа джарытхан кенг кабинетде уллу столну юсюн къагъытладан толтуруб, тергеулеге сингиб олтура эди.

— Менден кёб къагъыты болгъан джокъду десиг, къагъытлагъа ташайыб тургъанына да тюберсе, — деб кюле, Энвер, шиндик тартыб, стол джанына джерлешди.

— «Арбазымда ёгюз кесгенме десенг, арбазымда доммай сойгъан да кёрюрге» дегенди эртде биреулен, — деди Асланбек да.

— Коллектив ишлегенмиди, Асланбек! — деб, совхозну коллективине джюрек разылыгъын къууанч бла айтды директор. Парткомну секретары да, бетлене

джарыкъ къууат уруб, хо деб башын силкди. Ол да бешджыллыкъ ишлени итогларын чыгъара тура эди.

— Райкомгъа, обкомгъа да рапорт джазайыкъ, — деди Асланбек.

— Коллективни да джыйыб, барына бюсюреу этеийик. Джюр мени кабинетиме. Селекторгъа джууукъгъа.

Кабинетте кириб, аппаратны басыб, ишчи комитетни тамадасын, комсомол секретарны, тамада бухгалтерни, алайда табылгъан, ишден алкъын юйге къайтмай тургъан специалистлени чакъырды. Хар ким сёз къоша, рапорт джарашдырыб башладыла.

— «Ёзенле» совхозну коллективи, бешджыллыкъда партия салгъан борчланы болджалдан алгъа толтурур ючюн баргъан социалист эришиуде этген урунуу джетишимлеринден рапорт береди. Бешджыллыкъда къралгъа малчылыкъ, джерчилик продуктала сатыу борчла артыгъы бла толгъандыла. Къыйын тау джерледе мюлк джюрютюуден совхоз беш джылда алгъан таза файда эки миллион сомгъа джетерикди. Коллектив малны инджиусюз къышлатырча аш джыйгъанды. Келир бешджыллыкъда деменгили старт алырлай тамал салгъанды», — деб бирездан окъуду Асланбек рапортну текстин.

— Бёлек сёзю джазар кюннге джетер ючюн, неллай бир къыйын кетди! Мангылай терлерин кызыгъанмай, неллай бир адам кюрешди. Минг берекет, минг бюсюреу алагъа болсун! Барынга болсун — ма былайда олтургъанладан башлаб! Муратыбыз толгъанча, барынгы ашхы муратларыгъыз да толсунла! — деб, директор алгъыш этди да, тамада бухгалтерге айланыб:

— Начфин, саугъалау фондунгъа къаллай бир чыгъар? — деб сорду.

— Къыйырдан башлаб, барын саугъаларыкъмыса, огъесе арада къалдыра барлыкъмыса? — деб накъырда этди бухгалтер. Он мингле бла сомланы да айтды.

— Коллективде не алапат саугъагъа да тыйыншлыла аз тюлдюле. Адамны эркечи бары биздеди! — деб къууанды директор да.

* * *

Эки ай чакълы арадан ётдю. Фархат редакцияда дежурый болгъан ингирлени биринде телетайпдан джангы материалла келтирди. Окъуй келди да...

Олсагъатлай огъуна Кюнлюмню телефон станциясын алды.

— Алло, салам алейкум, Асланбек!

— Алейкум салам, мубарек.

— Тынчлыкъ, рахатлыкъ болур?

— Рахатлыкъ барды, тынчлыкъ а къайда! Унутханбыз аны.

— Къартны алгъышларгъа боллукъса...

— Къайсы къартха айтдынг? Къартла кёббюз. Энвергеми айтдынг?

— Хо, Ленинни ордени бла...

— Керти, керти?

— Огъурлу болсун де мени атымдан да! Арты къалын болсун!

Совхозгъа да Министерствону байрагъы, биргесине да уллу ачха ёч!.. Так держаты!

— Бек сау бол, Фархат! Бек къууандырдынг, тейри! Магъана барды сенден, ант этдир... Джаша, къууанч хапар айтдынг...

1975—1978 жж. Ючкекен.

МУБАРЕК

«Ёзенле» совхозну къойчусу Ачахмат бла къошчу нёгерлери къутсуз, тубан кюнлени биринде огъары джайлыкълада сууукъдан джунчугъан эки джалан туристни аджалдан къутхаргъандыла деген хапар чыкъды. Газетчи Фархат, тау къошлагъа командировкагъа барыб, андан къайтыб келе, огъары джайлыкълада машинадан тюшдю да, нёгерлерин ашырыб, Ачахматха халар сорургъа деб, ёзеннге джаяулай эниб кетди.

Джер-джерлерин ырхыла ашагъан, юсюне къалын гымых ханс къозлагъан эски кюрес джолну, тик айланчларын къысхарта, эки сагъат чакълыны эниб, кёксюлдум хыршы къаяны тюбю бла созулгъан къургъакъ дорбунда къой къошча, экинди бола джыйылды. Къая башы талада шифер бла джабылгъан, тегерегине хуна этилген джатма сюеледи. Къатында кюйген къызыл кирпичден ишленген юйчюк барды. Джатмадан тышына тюртюлген мешхут къалау къаралады ансы, стауатны тегерегин уруб ёсген чирик ханс, кенг чапракълы мант, салкъынлыкъча джайыл-

гъан башында урлукълары саргъалгъан балдыргъан къаура кючлегендиле. Джатмада къысыр тууар къош къышлаучан болур, джай а алай ары мал атлагъанча кёрюнмейди.

Къой сюрюу, кюнбетни саркъа кслиб, шифербаш стауат таба бурулмай, дорбун тюбюне тизилди. Фархат, къошчу итлени келтюрюле башлагъанларын кёрюб, сокъмагъын алмашдырыб, сюрюучюню аллына ашыгъыш атлады. Къошчу киши аны джунчугъанын, итледен къоркъуб силкиннгенин эследи да:

— Къоркъма, къоркъма, итле тагъылыбдыла! — деб арлакъдан таууш этди. Фархатны да джюреги басылды: мазаллы итле керти да ызындан угулуб тебреселе уа деген къоркъуу джюрегине илиннген эди.

Тойгъан сюрюу, аллы бла темир чыбыкъ сетка тартылгъан къургъакъ дорбуннга къудору себилгенча тегюлдю. Къойла орунга джарашдыла. Къойчу къарт, къош тамаданы Ачахматны джууукъларындан бир пенсионер, акъ сакъалын гымых къыркъдырыб джюрюген, къатангы тири киши Маджир, хурметли къая тюбю къой бауну кенг эшигин бегитди.

Джылы джетмишге чыкъгъан Маджир — мубарек, Кавказ тауладан Акъ тенгизде Соловецкий монастыргъа дери, Алтай тауладан Австрияны ара шахары Венагъа дери, джер, суу, ётген, джашауунда кёб затны сынагъан адамды. Уллу Ата джурт урушдан алгъаракъ джыллада учхара селешген сёлери ючюн, элинден, джеринден узагъыракълада беш джылын атыб, бошлукъ табханында, къайтыб, фронтха кетиб, миномет джерлеучю болуб, урушну ахырына дери айланганды. Уруш къыйынлыкъны тёрт джылын да, аллындан артына дери фронтдан хазна айырылмай джюрюгенликге, джангыз бир джерине джара тюшмегенлей, элине сау-эсен къайтханды. Дуниясында эм уллу сейирликге аны тергейди — биргесине атланган кенча адам ёлюб кетди, аны уа джазыуу сакълаб тургъанды.

Маджир джаш джылларында, Къарачай да Совет власть орналгъынчы, эл школда юч классны тауусханды. «Ол заманлада бизге ол да бек магъаналы окъуу эди», — дейди кеси. Дагъыда биразны Дагъыстанда, Къабарты джанында дерс ала айланганды. Кеси ол джылларындан асыры кёб селеширге излемейди, билгенле уа «анендиликге окъургъа кюрешген эди» дейдиле. Джангы власть кесини органларын къу-

рашдыргъан, джыйышдыргъан кёзюуледе элде ууакъ къуллукълагъа аны да илиндиргендиле. Бёлек джылыны алай бла тёнгерей баргъанды. Выдвиженецле джетиб, элде, округда оноуну къолгъа ала башлагъанларында, эски заманладан къалгъан «джюгю» аууруракъды деб, аны айыра келиб, аякъ орунсуз этгендиле. «Ала тюлдюле, заманды алай этдирген» деб, кёлюн басыб, алагъа гурушхасы болмагъанлай къалыб, коллективизация башланганында, биринчилени арасында болуб, колхозгъа да киргенди. Анда билмеген иши джокъ: колхоз къошчу, бироздан къош тамада болуб, урунуб джашагъанды.

Ёмюрюню асламын, таякъ, сенек тутханлай, мал стауатладан узакъ айырылыргъа излеменлей ашырыб барады: кетгинчи да къошчу эди, фронтдан къайтханлы да къошчуду.

Узун джашауунда кёбню кёрген, кёбню сынаб ётген Маджир, къарт болса да, джортууукъ заманны къайсы бир излемине да тюшонюрге кюрешген, ол себебден «къабыргъасын» анга келишдирирге тырмашханлай джашагъан кишиди. Ол тёлуге аны тенглилеге окъуулу — онглу болургъа асыры кёб таблыкъ тюшмеген эди, ол себебден кёблери, къара, таныгъандан ары хазна атлаялмагъанлай къалгъан эдиле. Маджир а къоша келген болмаса, къоратмагъан эди — билимни адети алайды, къошаргъа болады ансы, къоратыргъа болмайды. Маджирни китаблагъа, джазма тизгинге ёчлюгю элге сёздю: басмаланыб чыкыгъан зат болуб къолуна тюшгенни, окъуб, къыйырына джетмей къалмагъанды Джашлыкъдан огъуна алайды. Эрикдирген китабха, магъанасыз газетге тюбемегенме деученди. Джылына кёре, кёзлери да асыры азмагъандыла, арт джыллагъа дери кёзлюк салмай окъуучан эди, энди бурун сыртына аланы къондура башлагъанды ансы...

Ачахмат да, дорбунну огъары къыйырында къаягъа къарылгъач уяча джабышхан, къызыл кирпичледен саз топракъ бла ишленген, джылылыкыгъа деб, башы да къангала бла джабылгъан къошдан чыгыб, мал джыаргъа, ийнек сауаргъа джарашды. Кёксюлдюм ёзен ингрликде кёксюлдюм тютюн, кюйген сыгын ийисни джая, къаягъа джагъыла, ёрге сюзюлдю. Стауатдан мешхут, мал ийис къалын урады.

Къошчуланы бири, шапалыкъ этиучю джаш, юйге кетгенди да, Ачахмат бюгюн аны орнуна къош

джумушха джегилгенди. Къой сыгын отну къызыууна кёмюлген терен табаладан къызарыб бишген джумушакъ будай гырджын чыгъарады. Сютню башын аулаб, саблы чоюннга къуюб, сынджыргъа асады. Терен башлыда айран чагъады. Фархат да, таула таба командировкагъа чыкъса, биргесине джюрютюучю кёзюлдюреуюгон, обьективи дордан чыкыгъан фотоапаратын, къая тешикеге къагъылгъан чюйге илиндириб, Маджирни къолундан балтасын алыб, къызыл къайын балас арабчыкъланы отуннга туурайды.

Малчыла бла къонакъ, тышында джумушларын тындырыб, петеген лампа джарытхан, къайын агъач от ийис этген къошха джыйылдыла.

Адамны джашауунда болгъан эм сейир затлары эсинде терен орналыб къалыучандыла. Ала, от орунда джарыкъ джылтырагъан джилтинлеча, джюрегин джылытыб, неда эски джараны къозгъагъанча ачытыб туруучандыла. Ол затларындан хапар айтхан адамны сёзюн бёлюрге джарамайды. Фархатны газетчилик къуллугъу аны алай ётерге эртдеден юретгенди. Джашауунда хапар айтхан адамны сёзюн, блокнотха джазмагъанлай, тефтерин къолуна алмагъанлай, башына джыйыб къояргъа кюрешеди. Ушакъда айтылгъан атланы, санланы, джылланы уа къолуна не тюшсе, анга сыза, хапарчыгъа хазна эслетмегенлей къалады. Джангыдан бир айт, къалай дединг? — деб, бек аз соруучанды. Алдаргъа юрешмеген адам ушакъда бир айтхан сёзюн ал татымы бла экинчи кере къайтаралмаучанды.

Журналистлик сокъмагъы аны кёб адамгъа джолукъдургъанды. Болгъан затны кёблендириб айтханла, болмагъанны таб джарашдырыб тизгенле, джалгъан къошуб джибергенле тюбейдиле. Фархат къалай айыргъанын кеси да ажымсыз тюзеталмайды, ёзге аллайланы хазна аджашдырмай сезеди: хар сёзю энчи макъамы барды, аны айырыргъа юреннгенди. Сёзюню макъамын къыйсайтмай, чокъракъ суучукъ шоркъулдагъанча, тыйыншылы хапарны бирчалаб айтхан адамгъа сукъланыб тынгылаучанды. Аллай ушакъладан сора «Чыпчыкъ кёз айрандан тогъуб, суусабымы кесгенча болдум» деученди.

Маджир-мубарек да аллай сёз нёгерлени бири болуб тюшдю.

— Къулакъгъа бир къара тегерекчики салыб, «алё-алё, уф-уф» деб, дагыда бир башха тегереклени бурдуруучуладанмыса?— деб, сёзю бла айтханы кёлюне джетмей, къолу бла кёргюзюб сорду Маджир, къошну теренинде алюмин быргъыладан джалгъашдырылгъан юч аякъ шиндикчикге джерлешиб, Фархат магнитофонлу репортерну кёзюне кёргюзтүб ышарды. Къарты ол затладан хазна хапары болмаз деб, газетчини кёлюне келди.

— Огъай, мен джазыучума. Газетчима, къалам бла ишлейме,— деб, эртдегилегеча айтыргъа кюрешди Фархат. Къарт сагъышланыб, тынгылаб биразны олтурду.

— Ы-хы,— деб созду ол бираздан.— Иги къуллугунг барды.

Журналистикадан хапарлы адамча башлады мубарек, неден къараб айтды экен деб, Фархат сёзю андан аргъысын сакълады. Къарт эшите тургъан затларындан кеси этген оюмча, ангылагъаныча айыртды.

— Джаш заманында, бюгюн менича, къартладан эшитген патауамы айтайым,— деди ол.— Чыртджукъ болмагъан заманлада, кёк да, джер да болмагъан заманлада аллаху-тагъала эм алгъа къаламны джаратханды. Джаратханды да «джаз, къалам» дегенди. «Джукъ джокъду сора, нени джазайым?»— деб соргъанды къалам. «Башладым» де да джазыб тебрэ, джазар зат табылыр» дегенди аллаху-тагъала. Эндиги адамла аллай патауалагъа ийнанмайсыз. Тюз огъуна эте болурбуз. Джер да кёк да туумагъан заманла къачанла болгъандыла, къайдам? Алай а ала тюшюрдюрге, ойлашдырыргъа деб айтылгъан затладыла.

Фархат сейирсинди. Бир джолда, джазгъанларын джаратмай, джыртыб атхан, машинкада басмаланган къагъыт кюлтесин, корзинкадан къотарыб, кюйдюре тургъанлай, суу алыргъа озуб баргъан къарт тиширыу, арлакъдан къараб кёрюб, «джазмалары болгъан къагъытланы кюйдюрген ырысды» деб, огъурамай селешгени эсине тюшдю. «Къарангы адамлары огъуна джазмагъа алай къайгъыра билгенлей, бу халкъны эртделеден да джазмасы болмагъаны сейир тюлмюдю?»— деди ичинден.

Фархат Маджирни хапар айтыр хыйсабы болгъанын таныды: ууакъ ушакълада сёз урумундан огъу-

ла таза эслигин, «Хапарчы хурджунуну теренлигин» сезди. Кесини эс къарыу болгъанын ууучха джыыйыб, эшитгенин унутмагъанлай къагъытха тюшюрюрча болургъа деб, усталыгъын барын джерлеб къуралды.

Маджир, хапарын тизиб бармай, бёлюб, айтырын башында джарашдырыб бошаб, джуммакъ этиб тутдургъанча келтиреди. «Квантла, порцияла бла береди деб, Фархат къартны кесича таб къурай билген сёз тизим усталыгъына сукъланды.

Маджир аджашхан адамланы зарауатлыкъдан къутхаргъанын уллу магъаналы, сейирлик иште тергемеди.

— Тубан келсе, биргесине сууукъ да келтиреди— тау джайлыкъланы адети алайды. Былтыр июнну ал кюнлеринде аллай бир сууукъ тубанла, кюн аманла тутханында, совхоз джылкычы Чотча улу Аубекир ма быллай огъарлакъ джайлыкъда къулакъларын къоркъундуруб келген эди... Сууукъ тубан тутду да, сюрюу бёлюнуб, бир бёлек къой огъарыда къая тюбюнде къалыб кетди. Излей таяндым. Къая тюбюнде келе тураем, къулагъыма адам сынгсыгъанча бир тауушла чалышдыла. Арлакъ атлаб къарасам, къаяны къууушуна къысылыб, экеулен сюелиб тура. Барсам, учжера кийинген эки джаш адам, сакъал-мыйыгъын узун ийген джаш бла бир джаш тиширыу. Джибиб, сууукъдан къалтырай, санлары къарышыргъа аздан къалыб тура. Чыкъмагъан джанлары ичлеринде. Ала уа, джазыкъла, чыгъа келгенелле да тубанда аджашхан эдиле. Сау ыйыкъны аллай сууукъ тубан кючлеб тургъанына, айлана-айлана арыгъан эдиле, халек джибиген эдиле. Не затды ол къолларында къараучулары... къыбыламаларын къайда эсе да тас этген эдиле. Тас этмесе да, андан не магъана— къаты тубанда алында къая кириш барды дебми кёргюзте билликди темир кесек. Джол тюзсталмагъан эдиле. Кийимлерин кесбдиррге, кеслерин джылытыргъа мадар эталмагъан эдиле. Алай джолугъуб къалмасам, оллахий; «аллайын болгъун» деб, къаргъышда айтырча халгъа джетиб, тангга дери сууукъдан къурушуб огъуна къаллыкъ эдиле. Эки джаныма экисин салыб, къолтукълаб, къарт башым бла сойреб, аманны кеминде къошха кючден тюшюрдюм. Тонлагъа чулгъаб, орунлагъа салдым. Къайнагъан сют ичирдим. Джылы эт

ашатдым. Эс джыйдыла. «Эгеч бла кьарнашмысыз?» — дедим. «Огъай» дедиле. «Эр бла кьатынмысыз?» — дедим. «Огъай. Биз юй, юйдеги кьайгыны джюрютген адамла тюлбюз. Биз кёб окъуб, кёб билиб, билимги адамлагъа джаяргъа деб джашагъан адамлабыз» дедиле. Дунияны кьуджурлугъун кёресе, алан, адамлагъа билим джайгъандан ёзгени истемеген, байлыкъ, рысхы кьайгы этмеген адамла бардыла, — деб сейпрсиниб, хапар айтды Маджир.

— Таулагъа чыгыб кимге билим джая эдиле сора? — деб, кюлюмсюрөб сорду Фархат.

— «Шиякыла болгъан джерлени картха тюшюрлюкбюз. Аллай джерле излейбиз. Былайларын бошасакъ, Къубраннга ауарыкъбыз», — дедиле.

— Сизге уа не юретдиле, не билим кьошалдыла? — деб гынтдылады биягы Фархат.

— «Сиз алан халкъдансыз. Бу джерледе аланлагъа дери да бир халкъ болгъанды. Аны адамлары эли джылдан кёб джашамагъандыла» дедиле... Кюн аязыгъынчы, кьошдан узакъ кетмей, джукъгъа кымылдамай тургъан эдиле. Кюн тагъаланыб, ыйыкъ чакълыны тургъан эди. Бешинчи кюнюнде — «Ызыбыздан азыкъ келлик эди. Бизни излей болурла деб, кьайгы эте башладыла да, кюн кёлтюрюлгенінде ашырдыкъ. Бу джолдан сора таула бла ойнамагъыз дедик. Былада уллу кёллюлюк джарамайды дедик...

Алай болгъан эди. Анда не джигитлик, не джигерлик? Кимки этери да алай тюлмеди? — деди кьарт, хапарыны аягында.

Таулула дуниядан, кьралдан ушакълагъа, аллай хапарлагъа ёчдюле. Маджир да, кюнлерин, айларын таулары теренинде ётдюргенликге, уллу дунияны бир джурунундады, дуния тылпыу анга да кьагъады. «Дуния рахатмыды? Уруш кьоркьуудан кенгебизми? Аллах бизни кьрал тамадалагъа кёб джашау берсин, кёб джылны уруш кьоркьуудан, кьыйыныкыдан кьралны сакълаб келедиле» деди мубарек. Фархат да билгенича хапар айтды. «Кьралда сабанланы битимш кьалайды? Не айталла? Кьургъакълыкъ кысмай турамыды?» — деб, Маджир дагыда табигъат кьоркьутуб, салгъан кьайгысын чачаргъа изледи. Фархат андан да айтды. Кьралны огъай,

крайны, областны, районну сабанларында халдан эшитген — кёрген затлары келтирди. Дагыда кьош ушакълагъа кьайтдыла.

— Башында талада джарашхан джатмадан эс, дорбун тюбюнмю джаратдыгъыз? Дагыны, багъанасы, адам ышаныр беклиги джокъ кьарт дорбун, — деб бсзиди Фархат, кьошну къая кьабыргъасын кёргюзтюб. Сабийлигинде, джашлыгында къая дорбунланы беклигине ышанмакылыгыны чыртда сылтауу болжасучан эди, джылы келгенинде ата-бабаланы ёмюрледен бери стауат кьонушу болуб тургъан берекетли дорбунлагъа «кыйсыкъ» сёз айтыб джиберди. Кьарт аны гшксилелик сёзлерине кюлдю.

— Ууахтыгъа не заманда да сылтау табылады — джазыуу джетгенге чурум чыгъады. Джазыуундан джанлаялыкъма деген джашаялырмы, кьайдам? Кьоркьакъ боллукъду аллай адам.

— Джазыусуз а джукъ болмайды, не? Джазыу болгъанына мен да ийнаныргъа керекмеми?

— Э-э, иги джаш, анга ийнанмагъанлыкъ а этме, — деб ахсынды Маджир. — Излей эсенг айтайым андан хапар...

Фархатны излегени да кьартны ушакъгъа тартырдыгалас эди.

— Айхай-айхай, бек сыйюб тынгыларыкъма, тейри, мубарек, не хапар айтсанг да.

— Кьыркъ ючюнчю джыл фронтда джетеулен болуб, бир кьулакъ ышанчыкыны башында уру кьазыб, минометну кьатында кысылыб тура эдик да, немецле топладан атдыла да башладыла. Аллында ашыкъмай дюнгюрдете келдиле, бироздан а кьуйдула да кьойдула. Болгъанны джандырыб, кюйдюрюб тебретдиле. Тёгерекде кёргенинг бары атылады, чачылады. Къара тютюн, букъу басханды. Биз да траншейге сугъулуб джатабыз. Джай кёзюудю, джылы заман. Билмейме, алай бла кьаллай бир турдукъ. Манга уа бек кёб кёрюндю. Сусабдан тилим тутулады. Аны юсуне, сыйынг да мийикде кьалсын, чынгатырым буугъанды да, чыдаб кьолумдан келмейди. Табсыз кёзюуде адамны алай джунчугъаны болуучанды дейдиле. Мен ол кюн сынагъанма. Тёберлакъда кьамишчикле бар эдиле. Дюз атлам чакълыды. Алайда суу ышан болур эди деб кёломе келди да, «Алайгъа чабыб, суу бар эсе, ичиб кьайтайым. По-маленька эшикге да чы-

гъыб к'айтайым» — дедим да командирымден тиледим. «Ата тургъанларын к'ермеймисе? Траншейден чык'гъанлайынга, элек решето этиб к'юярык'дыла. Осколокла чачыб, сагаллаб кетерикдиле» деди. Не этерик эдим, иерге унамагъанында, чыдаргъа, т'езерге кюрешдим. Алай а болалмадым, амалсызгъа таяндым, чыдамым к'ялмады. Кереклими алайда этиб да к'юялмадым. Дагъыда тиледим. «Сюркелиб бар, джонгил к'айт», деди. Оллахий, сюркеле да туралмадым, энишге ийилиб, атылыб кетдим. Тейри, аны ючюн, сен манга ант этдирмейсе, ары джетгеним бла юч минутну тургъан болмаз эдим к'ямишледе. Ичер суу табмадым. Кереклими этиб, ызыма хырылдаб джетсем... Сени джауунг да аллайны к'ерсюн... душманнга келсин аллай кюн: блиндажгъа мина тийиб, н'егерлеримден бошаб тура эди. Джазыкъланы бири да сау к'ялмагъан эди. Ол кюн эсиме тюшсе, бюгюн да санларым джызылдайдыла. Джашланы тюрсюнлери бюгюн да к'езюмден кетмегелле. Ненча к'ыйынлык'дан, ненча палахдан бир-бирибизни к'утхарыб келген эдик! Ол кюн алай болду да к'ялды. Андан бери джазыу джок'ьду дегенге ийнанмайма. Ёлмез к'езюююм, ууахтымы джетмегени чабыргъан эди к'ямишлеге аны, ары дери аллай чотлагъа тюбегенми эдим? Н'егерлерим бла биргелей артобстрелге биринчи кереми тюшген эдим?

Джазыуну к'ялай болгъанындан дагъыда айтайым хапар. К'ырк'ьбиринчи джылда бир отправакада элден онсегиз джаш ашырдыла. Ючюсю туугъан к'ярнашла эдиле. Ба-ар, джашла машинагъа мине тебрегеллей, т'ертюнчюлери да — джылы джетмегечи джаш адамчык' джылаб чабды да, быладан айырылык' тюлме, к'ярнашларымы биргесине барлык'ьма деб, этеклерине, дженглерине илиниб, к'ярышыб к'ялды. Оу-шау, киши джук'ь эталмады. «К'ярнашларымдан айырылыб к'яллык' тюлме, ала болгъанча мен да болурма. Ёлорге джазыуубуз чык'гъан эсе, бирге ёлорбюз» — деб, к'ычырык'-сыйыт этиб джылаб, машинадан тюшерге унамай, джыйылгъан джамагъатга бир кюн келтириу этди. Адамларын ашыра чык'гъанла уа тул-тубандыла — халк'ь басыннганды. Тиширыула, кеслеринкиллени унутуб, «ой, джарлы джан, к'айда болса да аяк'ь тюбде теблениб, к'ялыб кетериксе. К'ярнашларынг урушда, ок'ьну-тобну аллында сени к'айг'ьылымы болал-

сыла, джанлары к'айг'ьылымы болалсынла? Тюш да к'ял, джарлы джанчык'ь!» — деб, тилеб, анга джылау эте эдиле. Джашчык'ь тохтаргъа унамады, кишини с'езюн да к'зулак'ьламады, миниб кетди. Оллахий, биринчи эшелоннга миннген джерде ог'ьуна созулуб к'яллык'ь болур деб, мени к'елюме да келген эди. Алай а джазыуу джибермедди. Фронгха да тюшюб, груш да эниб айланнганды. Ол кюн аны бла кетгенледен. к'асауат бошалгъанында, джуг'ьуна джук'ь болмай, джангыз ол к'айтханды.

Мобилизациягъа тюшюб, элден дагъыда бир джолгъа 20 джаш чык'ьдык'ь. Полуторка машинагъа миниб, энишге айланнган эдик. Чынг тамада мен эдим. Ол кюнледе кюн сайын дегенча отправака бола эди. Кете бардык'ь. Ёзенни тарыца, чегетни к'ялыныла джетерге, джашырак'ьла, тирирекле, джюреклери джаныу сындырмагъан б'егекле, машинадан секир'юб тюшдюле да, чегетге сингдиле да кетдиле. Фронгха барыргъа к'юрк'ьдула, джанлалла. Айтханыбызгъа этмелле. Джарымыбыз к'ячхан эди. Ары дери бир джолда да аллай иш болмагъан эди. Джюрегиз к'ыйналды, бек салк'ьын болуб, джолубузгъа кетдик. Оллахий, бирибиз да джазыуубуздан к'утулалмадык'ь: джанлаб кетген оноуладан, урушну ахырына, бирер илинмек аджалдан ачыб, тог'ьзуу ёлк'ь кетдиле, джазык'ьла. Фронгха кетген оноуладан а, гюнахы к'зурурук'ь, джангыз бирибиз ёлдю аны, тог'ьзуубуз, джаралы, сак'ьат болгъанла бар элле, ёзге юйлерибизге джан саулук'ьда джыйылдык'ь. Джазыу деген алайды... Джазыуубуз джетсе, чурум табыллык'ьды — дорбун оюлургъа, к'яядан таш тюшерге да болур — билиринг джок'ьду. Алай а, болуб к'ялыр да деб, ёмюрюбюзде юренгенибизден к'ялай к'ячайык'ь? К'яая ышыг'ьыны, дорбун тюбюню хурмеги, берекети уллуду. Анга тартыб турабыз. Мени сартын джюрегим артык'ь илешиб, хош болуб турады... Эртде биреулен, тауладан эниб келе, суук'ьдан к'зурушуб, терен к'яр сок'ьмак'ьгъа тюшюб тургъан бир к'уджур к'янатлычык'ь табханды. Джазык'ьсныбыз алыб, к'юйнуна салгъанды да юйюне келтиргенди. К'янатлычык'ь учуб, к'яабыргъалагъа кесин ура эди дейди. Солууун алалмай, джаны тамагына тыг'ьылыб, к'ыйынлык'ьгъа к'ялгъанын к'ергенди да, хар нени тилин ангылагъан билгични чак'ьыргъанды.

«Бу кыанатлыны ууахтысындан кыутхарганем. Бу джылы юйге, мекамгча келтиргенем. Энди уа талагы туруб, джан солуу этиб кюрешеди. Азыгы, сууу аллындады, кеси джылыдады. Мынга не джетмейди? Мынга не керекди?— деб сорганды билгичге. «Эй-я, ай — мен джазыкъ а! Кыаядан кыаягча учуб, тауланы башында, мийикде учуб айлануучу кыаллай насыблы заманым бар эди. Энди уа таргча, азабха тышдюм, эшигим тартылды» — деб джылайды дегенди. Сора ол киши кыанатлычыкыны бошлаганды. Эм мийикге, эм сууукгча кыонуб, «тауланы башында кыанат кериб учаргча кюн тууду, энди менден насыблы ким болур!» — деб, ол алгыын бузлаган джерине кыууаныб, джырлай эди дейди. Ачахмат бла мен да аллайынбыз. Совхоз башында кыургакъ джатма ишлеб бергенди. Кыысыр тууар кыош кыыш анда огъуна туруучанды. Кыресе, аны биченликлерине, хатабыз джетмесин деб, малны да ёрге, кыая киришле таба кютген болмаса, тебен джанына джангыз атламны джибермейбиз. Тёгерекге джайсакъ бизге да тынч эди. Алай а биз ары юйорсоналмай, кыургакъ мешхутлу дорбунга илешиб турганыбызны кыресе. Бурунгу эски стауатха джарашыб... Сууукъ мурджардан ёрге кыобсакъ, башыбыз кыаягча тие, эртдеде кыаллай дорбун джашаудан ётгенбиз! Эски кыошчуланы ол джашауларын, кечинмеклерин унутмагъанбыз — тюрме джашаудан не башхасы бар эди. Аллахха шукур, ол кыыйын заманла кетгендиле, кыорагъандыла. Мурджарны, кыасмакъ кыазанны атынчууун да кёрлюк тюлсе. Орнубуз, орундугъубуз джарашыб. Газ деб бир зауукъ затны табхандыла, тютюню, джалыны джокъ, ох этдиредиле саукааллыкыла... Была уа таб дорбунладыла. Кыысыр хыршы кыая дорбунла. Иги дорбунладыла. Кыургакъ, эркин стауат, адам кыачар заглаы джокъду, — деб, Маджир эски стауатха сабийликден огъуна синген джюрек разылыгынын ачыкылагъанча сёлешди. «Джерине, джумушуна аллай татлы сезимлери болурла ишге тырмашдырыб, тирилик этдириб джюрютгени да» деб келди Фархатны кёлюне. Келсе да джангылмады.

— «Юренген ауруу кыоймайды», — деб ашырды Маджир, Фархатны ишден, джашаудан сорууна джууаб кыайтара. — Иги пенсия алама. Андан атлатыб кишиге да бермейдиле, аллай пенсиям барды. Юйде арбазда ууакъ-тюек, тюрт-мюрт эте турсам, нем

да джетешди. Джашны, кыызыны кыолларына кыарыкъ тюлме... Алай а — иги джаш, не этейим? Юйге юйорсоналмайма. Толу кюйдеги ёсдюрюб, кыызыны кыыз төренчиси, джашны джаш төренчиси орунларына джарашдырдым. Джети-сегиз болуб, тюксюз чыпчыкъ балалача тюбюмден кыараб турган заманларында, мен джангыз кесим барын асырадым. Барын тойдурдум, кыарыларын ач, юслерин джалангач этмей, этлерин башха кёзге кёргюзтмей ёсдюрдюм. Джангыз мени кючюм анга джетиб турду. Ол кыыйын дуняда. Энди уа бу ашхы огъурлу дуняда ала бары да джангыз менге кыараялмайдыла. Терс ангылама, аллахха шукурла болсунла, юсюм джабыкъ, кыарным токъ, керекли затым болуб инджилмейме... Езге... Эркишини кыаргъасанг, кыартлыкыгча джаша да, тиширыуунг кесинген алгча ёлсюн деб кыаргча. Аналары ауушхан эди, гюнахы кыурурукъ.

Джууургъанга чырмалыб, орунда кыымылдамай, бечел болуб огъуна джатха эди да, ёлюб кетмей джашагча эди. Ана ёлгенлей, юйню эшиги тартылыб кыалады, ара аркыауу кыыркыылгъанча, оюлуб кетеди. Ол огъай, ары дери джан татлы болуб турган юйдеги адамларынг да бир-бирине тик болуб башлайдыла, оллахий. Бирини да кёлюне джеталмайса, бир бири кёллерине да джеталмайдыла. Кыатын бла эрни арасында уят джокъду, иги джаш. Джаны болгъанны керекли заты да болады, аны уа эр-кыатын бир-бирине тартынмай айталады. Аналары кетгенинде, дагы да... экинчи да бир тиширыуу кыайгы этейим десем, была бары — кыызы, джашы, кюеую, келини — эрши кыарарла деб кыоркыдум. Тартындым аллай зат айтыргча, этерге да. Быланы барыны джюреклери кюйгенден эсе, джангыз кесим кюейим дедим да, кесими чыдатыргча кюрешдим. Ич кийимим кир болса, ала бары тургъанлай, кесим джууалмайма. Алагча бериб джуудуругча тартынама. Ёмюрюмде юренгеним алайды — тартынчакъма. «Атам, ич кенчегинг кыайдады?» — деб кыыз сорады. «Атабыз, ич кийиминг кыайдады?» — деб келиним сорады. Кир кенчегими тешиб, джуудуругча не анга, не анга бералмайма. Кир болуб бошагынынчы киеме да, атама да кыояма. Алагча да джокъду, тасды дейме да кыояма. «Сени ич кийиминг хаман тас нек болады?» — дейдиле. Не айтайым? — деб, Маджир, джукъа тишлерин кёргюз-

туб кюлдо. Кёзлерине уа джыламуқъла урдула.— Башханы къой, юсюмден ич кёлегими тешиб, джалан этими джангыз бирине — не джашха, не къызгъа кёр-гюзмегенме. Ёмюрюмде аллай зат этмегенме. Бус-гъатлада хоншулада — ёнгеде, джалан майкасы бла, неда белинден огъарысын къымыжа этиб, юйде — ар-базда, къызыны, джашыны, сабийлерини кёз туура-ларында айланганла, кюннге кеслерин бериб сюел-генле, алайлай, хоншуну — тийрени туурасында бач-хагъа чыгъыб, ишлерге кюрешген адамла кёрючен-ме. Иги этебиз деб тура болурла. Мени сартын а уша-гъыусуз зат этелле. Адамны джалан этиши белинден огъарысы бла белинден тёбенини башхалыкълары кёб тюлдо — джалан адамны аллах берген этиди. Алай айтайым, ашхы улан, адамны, къуру майкагъа бла трусму дейсиз ол чубур ич кёнчекчикге кириб, кесин кёргюзторге джангыз бир адамы болады. Андан баш-халагъа, алай кийипиб кёрюне эсенг, уятсызлыкъ этесе. Ма, бу джаш тёлуде джайылыб баргъан уят-сызлыкъ, бетсизлик, хылымылы ишле аллай бош зат-ладан башланадыла, тейри. Сабийликден юрене кетиб, ол телевизор деген худжулукъдан да кёз алмай къа-раб туруб, артдан болуб кетедиле, аллахакъы... Мен алай юретмегге кюрешгенем юйде сабийлени... Не ай-та тураем, терсине кетдим да къалдым? Хы, юйдеги-леден сёлеше тура шой эдим... Мени заманыма дери джашамагъалла алкъын, болумуму, халымы билал-майла. Ала алай тургъанлай, джашла кыйим джуууб бераллыкъ тюлдоле да? Атасын джууугъач, джууун-дургъан айыб, гюнах да тюлдо. Алай а мен да аллай къарыусузлукъгъа таяныб къалмагъанма алкъын, аллахха минг берекет. Сора, былай тургъанлай, мени джууундурегъуз деб къалай айталайым? Эталлыкъ да тюлдоле... Кеси-кесими сёркалей барам... Олла-хий, аны юсюне, юйде, ныгъышда олтуруб да турал-майма. Эндиги заманда ныгъыш да къалмагъанды... Чайханалагъа джыйылыб, ушакъ эте, чай ичиб олту-руучу узбек къартлагъа сукъланама. Саулугъумда инджиуюм джокъду сора, ёмюрюмде юренген ишим-ден айырылыб кетгенимден магъана танымайма. Бы-лай чыкъсам, джаш заманым эсиме тюшюб, тыгъын-да айланган джылларымда кюсеб тургъан затлары-мы табыб, кесими джаш да, тири да этиб джюрюйме. Джюрегим да орнун табады, къайгъы кемириб тур-майды. Болумум алай эсе да билмейме, ёзге дорбун-

ну мешхут ийисиз, къойну мапгырагъанын, къозуну макъыргъанын кёб кюнню кюсегенме, тейри. Кеси сы-намагъан, аны ангылаяллыкъ тюлдо. «Дунияда эм арну зат неди?» — деб соргъандыла къаргъагъа. «Ке-симни баламдан ариу зат кёрмегенме» — дегенди зауал-лы къаргъа. Кесиникин айырыб, артыкъ ариу кёрге-ни ючюн, уллу кёллюлюго барды дегендиле да, къар-гъаны къара этгендиле. Алай айтыб, кёгюрчюннге да соргъандыла. «Къозуланы тюш заманда аналарына джолукъгъанларындан ариу зат кёрмегенме» — деген-ди. Бюсюреу этиб, махтаб, кёгюрчюнню тюзлюго ючюн, башындан сылагъандыла. Андан бери кёгюр-чюнню бойну, сырты таба, кёксюлдюмдо. Ол да тау-рух болур. Алай а бу малчы халкъны баласын, ада-мын ишине, сюрюуге, къой ызындан сюелирге илеш-дирпр ючюн айтылгъан таурухду... Хурметлиди бу иш. Мал, стауат къыйырда джумуш хурметли берекетли ишди. Мынга келиб, юйюрсюнюб бошагъынчы кый-ынды ансы, бир джарашыб алгъан адам асыры къач-майды. Джетмишге чыкъдым, аны он джылын ты-шында айланганма. Дагъыда он джылымы сабий-ликге тергейме. Къалгъан элли джылымда мал кый-ырында ишлегенме. Ол къадар заманын узагына бир тукъум бир зарауатлыкъ сынамагъанма. Не илимек, джунчуу, чарпыуу да малчылыкъдан тышында ай-ланган джылларымда къаныгъыб тургъанды. Не кыйынлыкъны да тышында кёзюулеримде чекгенме — деб, къарт ишине табигъатдан келген къудретгеча ийнанганын танытды. Ары дери ушакъгъа хазна къошумлай, къош джумушлагъа булджуна тургъан Ачакхат:

— Оллахий, къарт къуру да былай махтайдн. Ёз-ге малчылыкъгъа адам сукъланыр зат танымайма. Джаш, тири адамла кеслерин былай бери урмайла, — деб сёз къошду.

— Огъай, — деб эрлай созду Маджир, — ол заман-ны буйругъуду.

— Къалай буйругъуду ол? Сизни сыйыгъыз да мийикде болсун, юйде сабийлени джайдан джайгъа былайгъа болушлукъгъа чыгъаралмайма сора? — деб сорду Ачакхат.

— Заманды аланы бери тартдырмагъан. Ёмюрле-ден келген бу эски ишден эсе, джангыны, джылты-рауукъну, джанганны алгъа кёреди. Кёбюсюню ары тырмашханын кёреди. Заманы буйругъуду ол. Аны

буйругъуна бойсунмасанг, заман кеси урур. Майна, сёз ючюн, таулу кызычыкъ, чубур чебген кийиб, джалан баш этиб, орамны туура арасына чыгыб, мийиктабанлары бла тыкырдатыб барады. Элинги орамна джарашыулу кийингенмисе, былай баргъанынг ушагыусуз тюлмюдю де да кёрчю. Бир керексиз, ачы джууаб къайтарыб къойса, джукъ айтыр къарыуунг джокъду. Аланы алай кийиндириб, орамгъа чыгъаргъан, заманны буйругъуду. Ол а кёкден булут келиб басханча бир затды. Заман олду. Къалай келирин, къалай кетерин санга, манга сормайды. Кеси оноуун кеси этген бир затды. Не тартыб тыяллыкъ тюлсе, не чакътырыб ашыкъдыраллыкъ тюлсе. Кетгени — кетди, бошалды. Санга джокъ болду. Келлиги да эркинлигинде тюлдю — джеталамыса, джеталмаймыса — умутдан сора, кесинги тиреб таяныргъа, деменнгили бшаннган затынг джокъду. Алай бла, келирине да экилесе деб къой. Экисини арасында бюгюнгю кюнюнгю. Тюнененгден къолунг ычкыннганды, тамблагъа илиналмагъанды, бюгюнде тагылыб турады. Сора анга да кесинги джарашдырмасанг, къалай болду?.. Заман дегенни адети алайды. Балаларынг да сеникиле тюлдюле, заманныкъыладыла. Ала кесими индетиме, кесими хауама нек кирмейле деб, керексиз кысма, керексиз къатылма. Заман урур, сабийлерингден айырыб къояр. Аланы сенден киши да тартыб айырмагъанлыкъгъа, кеслери санга джагъылмай тебрерле. Иш, джумуш тындыра билгенинг бла, иги юлгюнг бла, ашхы адамлыкъ шартларынгы кёргюзтген бла ызынгдан тиз, алай бла сокъмагъынгы айыр. Алай эталсанг — насыбынг, — деб теренден келтирди Маджир. Къартны философиясы Ачахматха къатылды.

— Заман несин да кеси этерикди деб, бошлаб къояргъамы керекди сора?

— Огъа-ай, — деб башын бир джанына булгъаб, биягъынлай созду Маджир, — кызынга, джашынга акъыл, адет юрет. Бир кере айтдым, юретдим деб къойма. Хаман айтханлай, къайтаргъанлай тур. Атаананы эм уллу борчу олду. Баланг ашхы адамлыкъ шартларынгы къуру да кёргенлей турсун. Кертиди, акъыллы, адебли адам адебли, ашхылыкъны къуру да адеблиден, акъыллыдан алыб, юрениб да бармаучанды, адебсизден юреннгени да болады — аны адебсиз этгени эрши кёрюнюб, мен алай этмезме деген да

тубейди. Алай а, какъикъат кертилик — уллусунда акъыл, билим, адамлыкъ аслам болгъан джамагъатчы гитчесинде да ол затла аслам болурла. Ол какъды, — деб бегитди къарт. Ачахматны эсине не эсе да тюнюб, кёзлери джылтыраб, къаш башларынг тыюб, бацла сёзге джанлады.

— Мындан алда сакъал джюлютеме деб, парикмахерде кёзюу сакълаб олтурама. Менден сора да эки къартыракъ адам, эки-юч эсе да сабий, юч джаш адам олтуралла. Эки джашны таныйма ючюнчюскон билмейме. Бир къарадура, мыйыкчыкълары бла, ма былай сеникилеча, — деб Фархатха къарады. — Эй, ол джаш бир сёлешиу этди алайда, «сен загс этсенг, барыбыз да джюрюрек», — зат деб, бир адебсиз, джорукъсуз сёзлени къуса турду. Ол къартыракъ адамладан тартыныб, тёзе турдум — мен эшитгени ала да эшителле да. Асыры ачыудан, ичимде уа ит кючюкле улуйла. Дагъыда тёзе турдум — болмады. «Кимни джашыса?» — дедим. Айтмады, къынгырына къараб къойгъан болмаса, къулагъына да алмады. «Кимники эсенг да, ишленмеклиги болгъан адамны кыи тюлсе» дедим да джандым. «Бу сени атангы не дядянгы юйю тюлдю. Бу къралны юйюдю. Сенден сора да адамла келиучю кърал юйю. Неда хайыуанла джыйылгъан ферма тюлдю. Былайда къартла олтуралла, аланы сыйын этмей, сабийле олтуралла — аланы хатерин этмей, къаллайла сёлешесе сен? Сен былайда барыбызны намысыбызны теблейсе... Бизни намысыбызны теблеген бла кълмай, атанг бар эсе аны, тамада кърнашынг бар эсе — аны, ананг, уллу эгечинг бар эсе — аланы адамлыкъларын да теблейсе. Хар ненг хайыуаннга ушай эсе да, туягъынг хайыуаннга ушамайды. Бир да къуруса да аны эскерсенг а» — дедим. Джашны эки нёгери, бетлери кызыарыб, уялыб, тынгылаб турдула, джазыкъла — бетлеринде джылыулары болгъан адамла. Аланы алай юретген болур эдиле тамадалары. Кёзлерин ёрге кёлтюрмей, уялыб тынгыладыла. Ол а, «Тейри, кишичик» — деди. «Тейри, ол кишичик, бир да аманнга таянмагъан эсе, кёлгъа алса, санга энтда дугъум ашатыр» дедим. «Тейри, кишичик», — деб, не этер умуту бар эсе да, хайыуаны. Эки нёгери, аны да скойрей, кетиб кълдыла... Аллах терсейтген аллай бир къауум бардыла. Дагъыда кёргенме аллайланы джалан тиширыу суратла — зат салыб айланнганын... Къошула баралла, анасын

аллыкыла, — деб джюрексиниб селешди Ачахмат. Къарт, ууакъ мушулдай, сагъышланыб, оюм эте, эшитгенин башында сюзе, седирете, сёзюн хазырлай тургъунчу, Ачахмат:

— Адамны къаргъасанг, юйдегинг чагъым болсун деб къаргъа. Кампетде, къалачда ёселле, кеслери кесмеген — «харамлары», услулукълары уа арба кюбюрге сыйынмайды, — деб къошду.

— Эндиги джамагъатда алай болмай арталы джокъду, — деди Маджир бираздан, Ачахматны арт сёзлеринден эсе, алгъаракъ айтханына джууаб къайтара, — Джюрюген кёб болгъанды. Бир джерге, бир стауатха кёб адам джыйылады. Кёрюрге, эшигирге мадар кёб болгъанды. Сора ол кёб адамны арасында бир бузукълу чыкъса, кёблеге джукъдурады. Бир джашлыкъдан, бири камсыкълыкъдан, бири ангысызлыкъдан эниклейди... Ма, бу сюрюуде бир къотур къой болса, бираздан саулай сюрюуге джукъдурлукъду. Кеси джангыз турса...

— Иги джокъмуду? Игилик да алай джукъса эди уа? — деб сёзю бёлдюрю Ачахмат.

— Кёзге он игиликден эсе, бир бузукълук дженгил илинеди. Игилик, ашхылыкъ адамны табыгъат кеси берген инсанлыкъ шартыды. Болургъа керекчиси алайды дейбиз да, асыры къулакъламайбыз, ансы игиликле да джугъар керекли къала болмазла. — деди Фархат, ушакъгъа кесин къоша. — Игилик аздымы дейсе. Джамагъатда осалындан эсе, ашхысы, иги адамы кёб кибик, игилик да кёбдю. Эслеген — хар атламында кёрлюкдю. Тергеуге алмайбыз ансы, игилик, ашхылыкъ да аз тюлдюле. Парикмахерскаяда бир джелымсизни асылсыз сёзюн талайдан бери унуталмайса. Андан бери ненча игиликни юсю бла ётген болурса.

Сёз бираз сериуон болду. Алай а дагъыда сокъмагъыша къайтды.

— Оллахий, иги болугъуз деб, кимден да бек кърал кюрешеди.

— Хар къалайгъа да иги адам керекди. Кёб джылны къолума къалам алыб, ишинг къалайды деб, адамлагъа соруб айланама. Бу ишде осал адам ишлерге тыйыншлы эди дерча иш кёрмедим, — деди Фархат.

— Бизни къралда нени да къой да, адамланы иги

ле, ашхыла этерге кюреш. Ала игиле болсала, ишле, киши айтмагъанлай да, иги барлыкъдыла, — деб, Фархатны сёзюн бегите айтды Ачахмат.

— Сау къалсынла, ишлеген, урунган адамны сыйын чыгъарыр керекли къоймайла... Джашауну тутуругъу ишлеген къолду. Сыйы бусагъатладача болмагъан эсе да, ёмюрледен бери да анга хурмет этиб келгенди джамагъат... Эртде, бурун заманлада бир уллу урушда кёб адам ёлгенди. «Асыраб бошялтмазгъа башладыкъ, ашыгъышбыз, къалай этейик?» — деб соргъандыла тамадагъа, олийге. «Къолларында берчлери болгъанланы асырамай кетмегиз, къалгъанларын къалай этерик эсегиз да» дегенди ол акъыллы, онглу адам, — деб, биягъынлай таурух келтириб айтды къарт.

Ачахмат, оту сериуон болгъанында, ышырыб кюрешмеди да, сютно къайнатыб алгъандан сора, къошну ал мюйюшонде сюелген газ баллон плитаны джандырыб, пихуурун джылытыргъа салды. Маджир джызылдауукъ алюмин шиндигинден орундугъуна кёчдю. Фархат да «эски дорбунну тюбюнде къоннган малчы къошда заманы юсюнден баргъан философия ушакъгъа тынгыладым» деб, ушакъгъа тюбетген чурумларына сейирсине сагъышланды. Да, заман кючлюдю, айтханын кимге да толтурга келгенди: кими, заманы аязын, хагасын ангылаб, кесин-кеси ол айтханнга келишдиргенди. Кимин да заман кеси, сыртын сылаб, ариулукъ бла, кимин да, ууадыхлаб, хынылыкъ бла келишдире билгенди. Ээ, ладно, ала терен затладыла, заман оноуун кеси этер... Сёз андан тюлдю. Малда ишлерге адам келтиралмайа деген Ачахмат тюзмюдю? Бу джерлени, бу ёзенлени, тауланы малдан башха неге хайырландырыргъа боллукъду? Былайлада джашагъан джамагъат этмесе, быданы джумушун ким этер? Мал къошлада, фермалада ишлерге адам джетитшмейди... Къалайда джетитшеди да? Къралыбызда ишчи излемеген джер бармыды? — деб, Фархат сагъыш эте, тергей келди да, къралны масштабына ёрлеялмагъанлыкъгъа, районда аллай не предприятие, не организация табалмады. Ол затладан кёлюне келгенин къошчулагъа да айтды.

— «Джер басханны ат биледи» дегенлей, кесибизге джууукъ джараны джитирек сезе болурбуз, къайдам, ёзге тегерекге къараб, ойлашхан адам айтыр зат а табарыкъды, — деб Ачахмат, ишчи орунланы онсу-

ун кенгден джарашдыра башлады.— Сёз ючюн деб айтайым: къралны адамыны эркечи, стандарты, баш сорту окъууда бла аскер къуллукъдады. Асламы окъуудады—аллах насыб бергенди, къралыбызны тизими алайды: тёртеуленни бири дерге джоройду. Экинчиси — стандартха киралмагъаны — заводлада, комбинатлада, къуллукъда ишлейди. Ючюнчюсю уа эл мюлкдеди. Ары-бери киралмагъаны, тиширюу, къарт, къарыусуз бары эл мюлкдеди. Алдагъы эки къауумдан саркъа келгени да анда тохтайды. Ма сен, джазгъанынгдан эригиб неда къаламынг тамадаларынга джарамай, ала джаратмай, алагъа келишмей башласа, бери эл мюлкге агъарыкъса. Сен элчи кишини джашыса, ол сеbebден башха бары джеринг джокъду. Бары джерле табаллыкъса, nellай бир излесенг да.. nellай бир керек эсе да табарыкъса. Алай а ары кетиб, кечиналлыкъ, тураллыкъ тюлсе. Сабийликден къанынга синнген топракъ, бичен ийис сени кесине тартмай къоярыкъ тюлдю. Санга башха джерде тынчлыкъ берлик тюлдюле. Ол сеbebден бери келиксе. Аллаила кёбле бардыла. Къралны кърнын тойдургъан, гырджынын табдыргъан, космосдан ёнгенден да сагъыш этерге сизлеге мадар берген ючюнчю къауумду. Джер бла малгъа урунган адамды дуняны кърарын азыгъы, дуняны тутуругъу ол кишиледиле. Барынг аны бойнундасыз. Ол кормилецди, джер къазгъан лобанча бир джанды. Тутхан ишинден башха джумушха булджунургъа, башха затлагъа акътылынг бёлюрге анга заман джокъду. Ишинден башха джанына бурулса, барынг, таб, кеси да ач къаллыкъсыз. Аны ёмюрюне аллах ол буйрукъну тагъыб къойгъанды. Ишинден башха сагъышы болмагъаны ючюн айталла анга консервативна деб. Билмейсиз ансы, анга артыкъ къадар керекди...

— Кесинги да мусхамлаб сёлешгенлигингиди?— деб, Ачахматны монолугун джаратмай, тюз ангылаалмай сёлешгеннге тергеб, сёзюн алды Фархат.— Адамланы сортлагъа, отходлагъа бош юлешесе. Мени сартын а кеслерине таб кёрюб туралла ансы, мухолукъдан, хомулукъдан джангыз бири эл мюлкде турмайды. Таб кёрмесе, эндиги заманда кишини да сыймеген ишинде тагъыб тыяллыкъ тюлсе.

Ачахмат джумушады.

— «Хо-хо, быйылны да бир чыдайым»,— деб, айлаб, джыллаб ишлегенле да аз тюлдюле,— деди ол.

— Сёзюм джокъду, адамланы асламы, бу ишни да ким болса да тындырыргъа керекди сора, мен этейим деб, тюз ангылаб урунады. Аллаи кёблени кёргенме. Аллаи азгъа тюбемегенме. Кертиди, кыйынын да табады, алайсыз киши да ишлерик тюлдю. Эл мюлкде ишлерин башха бир джукъгъа да ауушдурмазлыкъла ой-ой-ой.. Ма, сен кесинги, кыйдырмай айт— кетер джер табмаймы тураса малда? Огъесе, кетерге кыйсабынг джеталмаймы тураса?— деб, тюзюклей соруб тохтады Фархат. Ачахмат, башын гынтдылы Сулгъаб, джарыкъ ышарды, мыдых сыгын отха кёзлерин чыракъ ийиб сагъышланды. Фархатха джууаб табалмады— кертиди, Ачахмат не кеталмай, не кетер мадар билалмай, не кетер джер табалмай турмайды. Малдан кетери келмегенди— сёзю кыйсахасы.

— Джангылыуунг джурча кёреме,— деб, чамгъа кёчюб, кюлдю Фархат.— Тейри, ишингде асыры ауурлукъ сынаи болмазса. Арт джыллада nellай бир айлана эсем да, таякъ алыб, джаяулай мал кютген не къойчу, не тууарчы элемедим. Джоруулеру ат беллиндеди. Вилеме, ат бели да тынч тюлдю. Кыйш малыны тюбюн кюреген, ашын берген да тынч тюлдюле. Алай а санынг бираз кыйнала эсе да, джанынг орундады. Башынг арыб, топлукъ болуб, джукълаялмагъанлыкъ эте болмаз. Ишлетмей а ачханы бошуна киши да бермейди.

— Тюз сёлешдинг, тейри-адамы— деб, сёзю кесине табыча ангылаб, гюрюлдеб кюлдю Ачахмат.— «Ач кърарным, тынч къулагъым» дегенлей, ишиме, орнума къркъууум а джокъду, тейри. Аны ючюн деб, чыртда джукъум бёлюммегенди. Ма, сёз ючюн, сен къуллукъчуса... Къуллукъчу адамса. Ишинден чыгъара башласала, сени биреу тюрте тебресе, э-э, сатдым анасын деб, къара ишге джарашыб къалаллыкъ тюлсе. Мени биргеме чыгъыб, арба джегиб, не да таякъ алыб, сюрююню ызындан сюелиб къалаллыкъ тюлсе. Кимни болса да тебериб, тюртюб, аягъын тайдырыб, неда сени тюртгенни тюртюб, кесинге орун айырыргъа кюрешиб тебрериксе. Тамадалада, къуллукъчулада тартыш аны ючюн болады. Биз а, джюзсомлукъла, аллай затладан къркърмайбыз. Портфелими киши сыйраллыкъ тюлдю, не ючюн десенг, портфелим джокъду. Къойладан кыйстайбыз деселе, тууарлагъа барлыкъма. Аладан эриксем, арбачы бол

лукъма. Совхоздан эриксем, заводжа, комбинатжа кертикме. Бары къралны ишиди, манга бары бирди — къара ишди. Сен, сёз ючюн, газетчисе, газет тегерегинде болмаса, усталыгынг бла кесинге иш табалмайса. Башжа кечинмегинг джокъду. Ол себебден алайгъа къадалмай амалынг джокъду. Манга орам сайын онбеш-джыйырма иш барды — къара иш. Любой джерде ишни къыйырындав тутдум да келтирдюм да тебретим. Кишини тюртерге, кишини тайдырыргъа керек болмайды. Бизнича къарангы адамлагъа къралыбыз, джуртубуз берген уллу насыбланы бири олду. Рысхы, байлыкъ биреулени, энчи хазайыны ланы къолунда тургъан джерде, дунияда ёмюрде да алай болургъа амалы джокъду. Къралны керти иелери бизбиз, тейри-адамы. Ма былгай меничала.

Ачахматны къыйсыгыракъ айтхан сёзлерини белегин Фархат джаратмады.

— Джангыла болурмуса? — деди ол. — Къуллукъчула, сен айтханча бир-бирин тюртуб, бир-бири аягынг мараб айланмайла. Ёлюн уруш этиб, тюртуб аталгъан адам къуллукъгъа кириб да бармайды. Райком салады адамланы къуллукълагъа. Къараб, сынаб, болумун билиб, бу ишни бу адам тындыралыр дегени, ойлашыб, сюзюб салады. Ансы тюртуб хорлагъан, биреуге хыйла чалдыу этиб къампайталгъан окочу, къуллукъчу болуб барса, чот теренге кетмесми?

— Да-а, къайдам ант этдир. Алай огъуна болур, — деб созду Ачахмат. — Алай а къуллукъдан чыкыгъан «илиндиле да къуллугъумдан чыгаргызчы къоймалла» дейле.

— Ангылай билгенлери алай болгъанла айталла. Неда ыйлыгыб джаншайла. Кесине тыйыншлы шиндикге олтуруб болмагъаны ючюн чыкыгъанла. Ансы илимеклик этиб ким кимни чыгъарады.

— Райком да чыгъарлыгынг салмацын къуллукъгъа. Алай салгъанлары бир-бирлери, ишлей билмейле да талай чымырта уаталла. Талай адамгъа джерк чайнаталла, — деди Ачахмат.

— Айхай, тыйыншлысын алай дженгил билиб барсанг а. Алында огъуна тюз билиб къоялсанг, бек да ашхы эди. Аны юсюне бир-бирлери, алында барзаны тюз элте келелле да, ардан терсейдиле. Эсертиб кёргенлерин къулакъламай башлайла. Сора ал

лайланы уралла да ишден чыгъаралла. Алай болгъан а тойда тонун сыйыртханча бир ыйлыкъды. Алай болгъан адам кесими терслигимден тайдым демейди, сюймегенлик этдиле, тюртдюле, агъыздыла дейди. Терслигим, болумсузлугъум абындырды дерча хыйсабы болса, къуллугъундан тюшерик да болмаз эди, тейри, — деб дерс окъутду Фархат.

Фархат адамы учхара джерин чучхургъа, адам кеси айтыргъа тартмагъан хапарын соруб айланыргъа ёч тюлдю, ёзге Маджирни узакъ джары джолоучу болгъаныны чурумун билири келди. Маджир кюлюк, бетинден чибин къоругъанча къолун силкди. Алай а дагыда къарамын тозурагы тынгылады.

— Мен, кадауус, колхоз ийнекледен эсе, колхозчулыкъгыла кёб сют берелле дегенем. Кертиси да алай эди. Бусагыатда башжа болгъанды ансы, ол джыллада кертиси алай эди. Колхозда биченни да толуджетдиралмай эдик. Иги породагы мал деген джокъну орнунда эди. Сора къарнын иги табалмагъан чагыдый къарачай ийнек ёмюрюнде бермеген сютюн колхоз стауатжа джыйылгъанлыкъгъа артыкмы берлик эди. Айтханем, къайда айтхан эсем да унутханма. Чакъырдыла да алай айтханменг дедиле. Айтхан эдим дедим. Все. Андан сора джукъ сормалла. Къол сал дедиле. Салдым. Айтханыма огъай деялыкъ тюлдю эдим. Аллахны аллында джашырмагъанымы аладанмы букъдурлугъем? Пидисат восем десит делле да талай джыгъа тутмакъ азаб салдыла. Алай нек айтдынг, неден къараб айтдынг, не муратынг болуб айтдынг? Кертимеди, ётюрюкмеди деб, соруб, тюзюн биларге, тинтиб кюрешмелле... Аллах сакъласын, алайдан ансы, сюгон болса, джик-джигине дери тинтиб, чучкуб, кертисин, тюзюн, болушлусун билмей къоймаз эдиле. Ол заманда иш башжа эди. Сагыш этиб къараса, анга да дауум джокъду. Алайсыз бола болмазмы эди, къайдам? Биз да асыры бегек, асыры буруш болурму эдик, дейме, тейри. Ангыламагъанлыкъмы эте эдик, ангыларгъа, тюзюнюрге излемегенликми эте эдик, билмегениме, аллахакъы. Иги келишмеген бир затла бар болурмелле дейме, къайдам, — деб эски хапарын джангыртды.

Ушакъ созула кетди да элни джамагыат джашаууну эндиги халына джетди, Фархат, ушакъны бир ауугъунда, энчи рысхыгъа асыры къызынгандан башжа адамлыкъ шартланы иги стемегенле, алай бла къралны

джашау тизимине кеслерин, элчилерин да эрши кёрюзтюрге боллукъяларын эскермегенле бардыла деди.

— Тирирекле, кёзлери джаннганла болурламы рысхы, байлыкъ джыя билгенле? — деб, накъырдалагъанча, соруу халда айтханлыкъгъа, кертини бегитгенине ышаннганча айтды Ачахмат. Маджир, башында нени эсе да тергеуюн чыгъарыб кюрешгенча, мангылай терисин чюйкюрюб сагъышланды.

— Къайдам, тейри, — деди бираздан, — болгъан затларын азсыннганла, джыйгъан рысхыларындан кёзлери тоймагъанла эте болурламы? Бусагъат заманда излегенинги табаргъа, узакъдан узалыб юзерге тынчды. Атам — хариб, эки атын Гум-къалагъа джармалыкъгъа элтир ючюн, сау ыйыкъны айланнган эди. Бусагъатда уа тиширыула огъуна ол Георгийскеге барыб, тюкенлеге айланыб, ингирге юйлерине къайтыб келелле. Бусагъатда юй ишлерге башлаб, кюн джарымгъа, кюннге лесобазадан машина бла бир адам келтириб къотаргъан агъачны мен джаш заманлада, хоншуладан улоу да тилеб, юч-тёрт маммат адам да къураб, Къыздыргъан чегетден талай кюнню ташырыкъ эдиле. Табмакълыкъ аллай бир тынч болгъанды энди заманда. Кетиб, айланыб, дуняны аулаб, аслам хайыр тюшюрюр къайгъыда джюрюгенле бардыла, керти айтасыз, къартла да, бир-бирибизге тюбесек, аланы юсюнден сейирсиниб сёлешиченбиз. Азгъынлыкъгъа дже-тиб, андан азатланайыкъ деб, киши да бармайды. Рысхыгъа, байлыкъгъа къызыннганлыкъдан айланала, тейри. Рысхысыз джашау болмайды, рысхысын бошаб, кетген да болмайды—дунялыкъны къудрети алайды. Не джарлыны, джазыкъны да ёлген кюнюнде юсюнде кийими къалады. Ол да аны рысхысынданды. Алай а, аны ючюн деб, рысхы этерге тырмашыуун киши да къоалмайды. Алай а рысхыгъа артыкъ бек къадалыб, адамлыкъны, адебни, намыскы унутуб къойгъан иги зат тюлдо. Акъыллы адамла аллай сокъурлукъну ёмюрледен бери джаратмай келгендиле. Рысхыгъа алай тырнакълагъанлада, аууздан, къолдан аяусуз, татыусуз адамла кёб чыгъадыла. Эндиги замандан къараб айтсакъ а — джамагъатны да эрши кёргюзтедиле, кеслери да джамагъатха эрши кёрюнедиле. «Элге аман деген кеси аман, эл аман деген керти аман» деб сёз барды. Киштик джукъ джутса, кёзлерин джумуб джутады, аллайынды ол адамланы халы. Оллахий, аллай адамланы тынчлыкълары да

болмайды. Энди бир таурух айтайым. Эртде бир байны джалчысы болгъанды. Хаман джырлаб, джарыкъ тургъанды. Къоба келиб да джырлай, джата туруб да джырлай, бауну кюрей, мешхут чыгъара да — джырлай. Сора байны къатыны эрине айтханды: бу джарлы болса да, къалай джарыкъды, хаман джырлаб турады. Сени уа, бай да, эркин да болгъанлыгъынга, чырт джырлаб эшитмегенме дегенди. Сора эри, ма бусагъат тыяйым джырлагъанын дегенди. Элтгенди да, джалчысы бауну кюреген заманда табарча алтын ачхачыкъ атханды. Энди сен иги къара дегенди къатынына. Джалчы алтынны табханды. Иеси чыгъыб къалыр, кёрюб къояр да деб къоркъуб, алтын ачханы джашырыр, букъдурур джер табар кайгъы башын басханды. Джалчы джырын унутханды, «Кёрдюнгю, джангыз алтын кесек джырын тыйдымы? Мени уа анча неллай бир алтынным бары. Сора мен къалай джырлайым?» дегенди. Дуня мал алайды, иги джаш. Шайтанды ол. Дуня мал амалтын бир-бирине ачы сёз айталла адамла. Ийнек ычхыныб, хоншуну биченине джетсе, тауукъ чыгъыб, бачхасына кирсе, джорекге сабырлыкъ салмай, ауур сёлешиб джибергенле бардыла. Бир-бирин аямагъанла бардыла. Дуня малы дуняда къалады, дуня мал ючюн, кесингча биреуге ачы сёлешген ауур затды. Аллай бош чурумладан башлаб, джореклеринде къара тутуб, бир-бирлерине ауузлары сёлешмегенле бир хатхудан джаратылгъанланы арасында огъуна тюеб къаладыла. Бир-бирине къаргъыш-сёгюш айтыргъа артха къарамагъанла, — деб ахсынды Маджир, менде аллай зат болмагъанына шукур этеме дегенча сакъалын сылай. Аны сёз тизими ауаз берген адамныкыча сюзюлюб, сыйдам къуралды. — Шукурла болсун, къралда зарауатлыкъ, къыйынлыкъ джокъду. Бир-биринге иги болу-гъуз. Бир—биринге аягъыз. Къатындагъын, танышын, шагърейн аяй, сыйын, хурметин кёре билген адам джамагъатны, къралны сыйын, хурметин этеди. Къралгъа, джамагъатха иги тилек тилегенлей туругъуз. Оллахий, эртденбла уяннганлай, бисмилладан сора, ийя-аллах, къралгъа тынчлыкъ бер» деб башлайма. Джата туруб да, сау таннга чыгъар дерден алгъа, «къралгъа рахатлыкъ бер» деб тилейме. Джуртуна, джамагъатына иги тилекден сыйлы, сууаблы тилек джокъду. Аманлыкъ, игилик кёрсек да, кърал бла биргелей кёрлюкбюз. Кесибиз былайда элде тургъанлыкъгъа, ты-

шында, къралны джер-джеринде ненча адамыбыз барды. Уллу кърал барыбызгъа юй болгъанды. Анга мамырлыкъ, рахатлыкъ тежелгенлей турсун... Джа шагъан къралына, джамагъатына терслик излеген адам дуниясына асыллыкъ этеди... Сени джауунга да къраргъын айтылсын. Сени джауунга да алгъын айтылмасын, иги джаш. Кърэмисе, байрамлада къралны джазылгъан байракъларында «джашасын» деген сөз айтылмай квалмайды. Эсирикликден этилмейди алай, керек болуб этиледи. Адамгъа саулукъ бла къралгъа рахатлыкъ, мамырлыкъ болсунла ансы, квалгъаны сары ичиндеди. Кесингдеди. Андан ары, комухлукъ эте эсенг, кесинге келквалды бол. Андан ары излесенг, сора тесиге хант салыннгандан сора, чайнатыб къабыр дегенча болады. Къазауатдан алгъаракъ джыллада, бригадада ишлегенлени юйлерине айланыб, адам башына бирер аякъ тузлукъ джыйыучан эдик. Флягалагъа къуюб, Кълджагъагъа алыб кетиучен эдик. Анда аны бла биямукъ агъартыучан эдик. Инде аслам адамы болгъаннга къара къайгы эди—азыгъын джердиралмай эди. Ишлерге юреннген эдик, ишлемей болмай эдик. Къачха дери алай ишле келсек, трудоленге джукъ да джокъ — перебор болгъансыз деб къоюучан эди бухгалтер. Бизде алай эди ансы, тебен районлада колхозчула колхоздан келген мюрзеуню къуя, джер табмай, ызына къайтарыб огъуна джибериучен эдиле. Ары баргъанла кърюб, сейирсиниб, хапар айтыб келиучен эдиле. Власть да, кърал да бир эдиле, колхоздан табышыбыз а башха. Джерлерибизни кыйынлыгъындан эди бу тау, кыйын джерлени. Аны айтханым — ол да бир джашау эди. Ол да болуб этдю. Ашырдыкъ аны да. Кюлгенибизни, ышаргъаныбызны ол заманлада да унутмагъанбыз, кыймагъанбыз.

Бир сөз бирин айтдырады дейдиле — бизни халкъны сенткилчекде учханга, джашауунда аллай къуджур кезюулерни бола келгелле. Эртде, бир заманлада дуния къарай, дуния кере айланнган бир алимле Къарачайгъа да тюшюб квалгъалла. Къарасала таулары теренине кириб, тар, тик ёзенде джерлешиб джашагъан бир гитче халкъчыкъ. Дунияны къан джолундан бир джанына джакъллаб джашагъан. Чеклери — къадама бек, джоллары джокъ, башындан къарагъаннга тюбю тунакы кърюнген тик ёзенде джопшу болуб, кечинмек этген бир джарлы, алай а джарыкъ, джигит миллетчик. Элдеринде орамлары тар, ёюзлеринде боюсхала-

ры узун бир халкъ. Бирни бирине, онгусу онгусузма болушургъа кърешиб, кеси-кесин кечиндириб, тышындан кишиге джалынмай, кишиге баш урмай джашагъан бир джамагъат. Ары къарасала — бирлери къой, тууар, джылкы кюте, бирлери — ташлада сабан ёсдюрюрге къреше. Бери къарасала — былайда бирлери талкъыда чарыкълыкъ, чабырлыкъ ийлей, ийлегеннен чарыкъ тиге, дагъыда бирлери шынтахы ийире, чешкен согъа, кийим тиге, джюк чагъа, джамчы, башлыкъ эте. Арлакъда да бирлери — ат джер, ат керек джарашдыра, томир тюе, миз, кезлик билей. Бир ишни эте тургъан, аны бошаса, башхасына кечюб, аны тындырыб тебрей, — кыйсхасы, кеси кърюууна, кючюне, къол кыйынына таяныб, джашау эте билген, джаштыз бир адамы къолун бош тутмагъан, джангыз бир адамы, башын бир джанына салыб, садакълагъа къолун узатмагъан, кючлю урунган, кылымылы аурууладан таза, бир тири, огъурлу джамагъатны кърелле. Бек сейирсиниб кетгелле.

Сора, кете барыб, патчахха да тюбегелле. Анда, узакъ Кавказда тау ёзенлени джолсуз-сокъмакъсыз теренлеринде бир кыйын, кыйыр джерлеринде, элдеринде орамлары тар, арбаларында боюсхалары узун, джакълсыз джашагъан бир гитче халкъчыкъ барды, дегелле патчахха. Бу уллу къралгъа аны не хайыры джугъа болур, кезюгюз къарар заты да болмаз, бизге бериб кыйсагъыз, кечюрюб, къроратыб кетерек, дегелле начасла.

Патчах аллында «хо, берейим, къроратыгъыз, аны баш ауруу да манга неге керекди, къайгъым алайсыз да джетишеди» деб, бир таукеллене да башлагъанды. Сора аны къатында акъыллары болгъан адамла табылгъан шойдула да «огъай, сагъын этейик, дегелле: аланы патчахха, аланы къралгъа керек халкъ бизге керек тюлмюдю? Ала ол какъчыкъны бир иги затын кърюб, келлерине да джарашхан бир заты болуб тилейле ансы, ойнаб айтмайдыла. Бир ишексиз, ол джамагъатда быланы кезлери къарагъан зат барды. «Бермейик» дегелле патчахха. Патчах бермегенди, къанат тюбюне бир джыйгъаны бла, тышына джибермей тургъанды. Алай бла эртделеде да сатылмай, кечюрюлмей, джутулуб, тауусулуб кетмей, аллах сакъллаб, кючден-бутдан квалгъанбыз. Бу джарсыгулу халкъны джашауунда аллай кезюю да болгъанды. «Таб джарашдырылгъан таурух» деди Фархат ичин-

ден). Энди уа, аллахха шукурла болсуңла, кѣресиз, кѣаллай джашау ачылганды. Излеген затынг табылады. Кѣрал кесигиз да джашагъыз, кѣралгѣа да болушугъуз дейди. Бизде бир кѣауум адам аны ангыламайды. Хаман «кесибиз» деб тургѣанла бардыла...

— Адамлыкъ шартларын кѣралны мизамын тюз тутхан бла, кѣралны джоругъунда тюз атлагѣанлары бла танытыр орнуна, бармакъларына алтын джюзюкле джюклеген бла кѣргюзтюрге кюрешгенле, — деб сѣз кѣошду Ачахмат.

— Керти алай, — деди Маджир, — Бизде ойлаша билмегенле бардыла. Таулуланы бир бѣлеги, бурнундан кѣаны келиб, арлакъгѣа саркѣынчы джугъун кѣре билмейди.

Сейир ушакъгѣа сингиб, заманны кече арасына джууукълашдырдыла. Ачахмат шхууургѣа сютбашы бла табада бишген джумушакъ будай гырджын салды. Маджир ауузланыб кѣобуб, джассы намазын кѣылыб, джызылдауукъ сеткалы орундугъуна таяныб, кѣара транзисторуна узалды. Джукъу аллы бла узакъ Москвадан берилген джангылыкълагѣа кѣулакъ тиге, орунга джарашды.

— Сѣз негерим, ушакъчы тенгим, джырчы негерим, батарейлерини тауусулуб кѣалгѣаны аманды аксы, кеси тартхан алтын багъасы бир байлыкъды, — деди, кѣол джаулугъу бла радиоприемникни пластиглас аркѣасында букъусун сюрте. — Сизге да тынгылайма. Черкесскеге дегенлигимди. Сиз анда тюз айтыб, бери джетгинчи кѣыйсайыб кетмей эсе, бир-бирледе ѳтюрюк сермеб джибериученсиз, — деб кюлду кѣарт.

— Бизге джалгѣан зат айтсала, биз аны кѣайгара болурбуз, ант этдир. Бизлеге халпар бергенле кѣошуб джибериучендиле, асыры чомартлыкъ этиб, — деди Фархат да.

— Мындан алда бизни совхоздан биреуню махтаб сѣлешдиле. Кѣлтюртюб, кѣошуб айтханлары кѣб эди, — деди Маджир Фархатны сѣзюне.

— Биле туруб, джукъну кѣошуб айтмайбыз.

— Джалгѣан сѣлешмегиз. Ётюрюк махтау кигиге сый келтирмейди. Ётюрюк иги тюлдо, амаңлыкъны барыны башы анданды, — деб джийиргеннгенча джыйрылды. Сора, ушагъын бошай, неге эсе да джарсыгѣанча:

— Аллах-аллах, ингири не кѣб джаншаддынг,

не кѣб сѣлешдиргинг, улан, — деб ушагъыны узунлугъуна кеси сейирсинди. Фархат да, тынчайыргѣа кѣурала келген малчыланы тынчлыкъын андан ары бѣлmezге деб, таяныр джер излей кѣобду. Мюйюше суюелген раскладушка бла Ачахмат узатхан чырпа тонну алыб, кѣошчулагѣа огъур кече теджей тышына чыкъды.

Толгѣан ай, джулдузла джарыгъын джукълатыб, чууакъ кѣкге асыры ѳрге таянмай, ѳзенни башындан кѣараб, кечегиде кѣаралдым кѣрюннген хыршы кѣаяны тюбю сай дорбуннга, кюн бет киришлеге, тѣгерекдеги шох табигъатны тамашалыкъ кѣудретине сериуюн джарыгъын тѣкгенди. Тѣбенирекде кѣулакъ суучукъну шоркѣулдаб саркѣгѣан ашыгъыш тауушу, ѳбгесинден кѣарыусуз кѣойну, хамхотун тазалай, ауур ырклагѣаны, джууукъда джатхан тууарны, асыры тойгѣандан, кюйшеналмай ынгычхагѣаны эшитиледиле, Фархат, раскладушканы кѣая джанына кѣуруб, юсюне да джамчы джайыб, чырпа тонну узунуна созду. Кечеге тау табигъатны тамаша кѣудретлигине, айтыб айталмазлыкъ бу сейирликге, тынчлыкъгѣа дагъыда кѣараб, тынгылаб биразны сюелди. «Фантастично! Ай да тохтаб, сейирсиниб, кѣкден кѣараб турады!» — деди ичинден. Джарыкъ айгѣа кѣонакъ болуб, тон тюбюне кирди. Тау артындан аууб келген авиалайнер, Минводы таба эниш-скорем айланнганында, гюрюлдеуюн акъырын этиб, кѣызыл сигналларын бѣлюб джылтырата, мийикден ѳтдо. Фархат, «Пассажирлени кѣбюсю кѣалкъый болур?» — деб, тунакы тауушлу самолет салонну кѣзюне кѣргюзтюб, кесини джолоучу кюнлерин эсине тюшюрдю.

Фархат дженгилде джукълаялмады. Кѣошчула бла ушагъы кѣайтада кѣозгѣала, кѣзлерине джукъу кѣондурмай, талайны ашыртды. «Кѣалам, джазыб башла... джасар зат табылыр» деб, биягъында кѣартны ауузундан эшитген таурух сѣзле джукъу кѣондурмаучу кечеге сагъышларына джол ачдыла. Окъууу, джасмасы джокъ халкъны акъылы чубурду. Бегиб бошагѣан джазма тили болмагѣан халкъ сангырауду, тилсизди», деб сагъыш эте келди да, сау халкъгѣа алай айтыуну асыры ауургѣа тергеди. Саулай халкъгѣа тюл, аны джамагъатында бѣлегине джоралаб, бираз джумушатды. — Огъай, аллай халкъны джамагъатында кѣб адам кѣысха акъыллыракъла кѣрюнюучен болурла. Табигъат алагѣа артыкъ кѣызгѣанчылыкъ этиб, инсан

лыкъ хыйсабны, дунялыкъ къудретни бирсиледен кем теджеген болмаз — табиғат чомартды, къууатын кишиге да къызгъанмайды. Алай а... джазмасы, окъуу болгъан халкълада акъыл сёз, ёмюрледен, ата-бабалардан бери джазылыб, джыйылыб, туудукълагъа джораланган акъыл запас, джашау сынамны юлгюсю болуб келгенди.

Не уллу акъыл, иннет байлыкъ да, заманында джазылыб, бегиб, керек кюнюнде табылырча, бир джерге джыйылыб, орналыб къалмаса, историяда узакълагъа ёталмайды. Седрей, джутула, унутула барады. Ата-бабаланы джыйылыб къалгъан аллай акъыл байлыгъындан этилген запасны туудукъла кёредиле, окъуйдула, анга юренедиле... Ол акъыл байлыкъ, иннет байлыкъ джамагъатны бирикдирген уллу къудрет, къарыу болуб кетеди... Аллай хыйсабы болмагъанла уа, ётюб кетген сынамлы эпоканы тюл, бара тургъан заманда джюрютген иннет байлыкъ адаргылары джамагъат джашауну кёзююлю джумушларына тамал этерге кюреше келгендиле. Кеслериники джеттишмесе, башхаладан хаух алгъандыла, аланы джорукълары, адетлерин, тиллерин, динлерин эниклерге, эджиклерге дыгалас эте келгендиле. Мени халкъым да, окъуусузлугъу, джазмасызлыгъы кёб ёмюрге созулгъаны амалтын дунядан джоғалыб кетерге аздан къалгъанды» деб къайда болмагъан сатгъышла мыйысын чайкъаб, къалкъыргъа къоймай турдула. Фархат андан алгъа бир ненча кюнню, айлана барыб, СССР-ни илмула Академиясыны Археология институтундан келген алимле Ючкекен ёзенде шиякыла къазыб, къалаупаладан къалгъан история ызланы чучхуб кюрешигенлерине тюбеген эди. Ол да бюгече эсике тюшдю.

Фархат ол кюн алайда, экспедицияны адамлары бла ушакъ эте, талайны олтургъан эди.

Историяны джазгъанлада, ётюб кетген затланы тюз ангылаялмай неда къыйсайтыргъа излеб, ыз терсейтиб, учхара хапарлаб кетгенле тюбеучендиле. Археология уа кетген ёмюрлени хакъикъат керти шагъатыды, бурунгуланы затларын джутулгъан заманларындача болумларында кёргозтюрге кюрешиди.

Фархат, гитче заманында ол джерледе бузоучу, джылкъычы, чалкъычы болуб, кёб джыл джашагъаны себбли, аладан сейир таурухла, хапарла биле эди. Ар-

хеологну хапарларын эшитгенинде уа, эски джуртун тансыкълагъан бла къалмай, историясын артыкъ да бек эджиклери келген эди. «Алайлада археологну кёзю илинмезлик хазна таш джокъду, къая башы тогъай деппанланы асламы бурунгу къала орунладыла, бек къая ранлада кёб къабыр шиякы барды. Тау ёзенлени бурунгу джамагъаты, эл-элге, ёзен-ёзеннге душман болуб, онглусу къууа, онсузу къача, къача да бекге бугъа къадама ташладан аллына буруу тизе, джанын сакълаб, джан къалдырыб джюрюгенди. Эй, джалгъан дуня, къудрети кёб дуня, бурунгу таулу чагъым джамагъатыма, керилирча, джашау таулыкъ бералмагъанса да? Ненча тюрю заруатлыкъгъа джолукъдургъанса?! Уллу халкъланы къан джолунда джашагъан гитче джамагъатны къыргъый санларына къан ырхымла тюшюргенлей, ёмюрлени ётдоргенсе.

Гуниланы, хазарланы, болгарланы ордаларын, Бату ханны, Чингиз-ханны, башкесич асхакъ Темирханны башкъыяр аскерлерин бу джуртланы юслери бла ётдоргенсе. Бу ууакъла къалай да джан къалдыргъандыла? Тукъум хуртдакарын къалай да сакълаялгъандыла? Бу ариу, тамашалыкъ джарлени, башхалагъа кючлетмей, бизлеге сакълаб къалай да къалдыралгъандыла? Къуру аны кююн, минг бюсюреу, минг сыпас сизлеге болсун! Онглу халкъ къарыусуз, онгсуз халкъны джутаргъа тебресе, эм алгъа тилин, историясын, иннет байлыгъын унутдуруб, джукълатыб башлайды.

Джамагъатым, кесинги алай этдирмей, ол зорлукъ заманладан ётюб, джангы темир ёмюрлеге келалгъанынг кююн да, минг махтау сеннге болсун!

Аны юсюне, ненча ёлет ауруу къаныгъыб, ёзенде тыбырланы суутуб, джамагъатны суу элтгенлей джалаб кетгенди?» деб, Фархат тауларыны къайгъысы кёб тарихине гурушха этгениге джетди. Алай а дагъыда ата-бабаланы, историяны объективлик джюрюшюне ойлашмай, бойсунмай, кеслери кеслерине артыкъ заруатлыкъ кёлтюргенлерине да джюреги къыйналды. Кёзлюкю археолог тиширчу, Ючкекен ёзенде табхан затларындан айта келиб, эки адам баш сюек кёргозген эди. «Бу эркиши адам баш сюекди. Къабыргъа джангыз баш сюеги басдырылыб къалгъанды, тёнгеги джокъду. Аны къайда эсе да атыб кетиб, ба-

шын келтириб асырагъандыла. Ма бу уа тиширыу баш сюекди. Кёремисиз джелкесинде тешикни? Былайдан кезлик бычакъ киргенди», деген эди археолог.

«Тоба-астро, ол заманлада да аллай трагедияла тюбегендиле? Эки минг джылны мындан алгъа. Джангыз башы алайда басдырылгъан адам бурунгу джамагъатны аскерчисими, джигитими, палуанымы эди экен? Тёнгегин къайда атыб кетген болур эдиле? Узакъ джерлеге хатагъа айланыб, джоллары болмай, нёгерлери джангыз башынмы къутхаралгъандыла? Огъесе, джууукълада Схауат неда Къобан, Теберди, Инджик, Гум ёзенлени бириндеми къалдыргъандыла экен? Джашыны башын кёлтюрюб, арбазгъа киргенлеринде, джарлы анасы не халгъа джетген болур эди? Джарлы анала, балаларына джетген къыйынлыкъланы бири аланы къаты бла ётюб кетмейди. Джурту, джамагъаты ючюнмю, хурджуну, артмагъы ючюнмю джан берген адам эди экен? Палуанмы эди, акъылманмы эди экен? Ол заманла джырчыны артха ыхдырыб ныгъышха тюртюб, палуанны, къолдан, джюрекден къаты адамланы сыйлатхан заманла болгъандыла. Огъай эсе, халкъымы фольклорунда бир акъылманнга джыр этилиб эшитир эдим. Не уа ол тиширыу баш сюек а? Бир ишексиз, джаш тиширыунукъу болгъанды. Ансы къарт къатынны джелкесине бычакъ уруп къыйынлыкъгъа джетген болмазла. Ким эсе да, къанлы, къаны къайнагъан кёзюуде джаш тиширыуну джелкесине сермеб алгъанды. Эrimi эди экен, суйгеними, тосуму эди экен? Джазыкъ тиширыу, деменгили эркиши къол тутхан кезлик бычакъ джелкесинде ойнар киби не палах этген болур эди?» — деб, Фархат ёзенни арасында къабхан тишгча, джити тургъан къаяны тюбю къолтукъ талада кёб ёмюрню мындан алгъа джашагъан, шиякыла къалдырыб кетген джамагъатны джашау халын кёзюне кёргюзтюрге кюрешди. «Тиллери, адетлери, джорукълары уа къалай эдиле экен? — деб сажышланды дагъыда. Бюгюн мен джюрютген тилде сёлеше болурму эдиле? Не уа мынга ушаш тилде? Тилим ол заманладан бери келе болурму? Анча джалны халкъыма джумуш этиб келе болурму?» — деген сейир сагъыш акъылына чалышды. Сора ана тилини эндиги халына кёчдю да сюзюб башлады. Халкъыны тилге къайгырыууна джюреги хош болмады. «Эртде заманладан къалыб кетген къошун кесеклеге, тот кес-

ген кезликлеге, сердолик мынчакълагъа сейирсине билген чакълы аланы багъалатхан чакълы багъалаталмайбыз ана тилибизни. Ёмюрлени узагъына, олсуз джангыз кюнубюз ётмегенлей, биргебизге алыб келген ана тилибизден уллу байлыгъыбыз, андан уллу тамашалыгъыбыз бармыды? Джамагъат несин джогуалатса да, табаллыкъды, ызына къайтараллыкъды. Тилин джогуалтса уа — ёмюр-къыямада да къайтаралыкъ тюлдю» — деб, ана тилине къайгырыу кёлпоне джетмегенча кёрюнуб джарсыды.

«Къалам, джаз... джазылыр зат табылыр» деб, Маджир-мубарекни патауасында сейир сёзю эшитдинг? Была джазалмагъанлыкъгъа, была джазылгъанлы магъанасын эртдеден билиб тургъан экен! Да, джазылгъан къагъыт, сенден уллу кючю болгъан не зат барды? Джазылыб, къалыб кетесе, туудукълагъа ётерге болурса. Тюзмю джазылдың, ётюрюкмю джазылдың? Къайдам. Тамблагъыла джамагъатымы бюгюнню джашауундан сенге къараб оком этерикдиле да? Бюгюннюле сени аллай халинге тыйыншылысыча магъана бере билебизми? Къайдам. Джазгъан деген зат джамагъатымы эртделеден адети болуб келмегенди да, къалай айтайым? Зауаллы таулула, бир иги журналистден эсе, бир орта малчыны сайлаб кетерикдиле бюгюн да. Ёмюрлени узагъына уа къагъыт асланла — къагъытха кючлю адамла керек болгъанлай а джашагъансыз, зауаллыла!...

Фархат къалай къалкъыгъанын да эслеялмады.

Маджир, кюн аллы бла кеси джумушуна къозгалгъанында, Фархат да уянды. Джукъудан иги тоймагъанына, ызына джатыб, эртден чыкъдан тышы мылы тартхан чырпы тоннга джангыдан чулгъана да бир башлады, алай болса да, татлы эснеб, зауукъ керилиб, сукъланч эртденнге салам бере къобду.

Джылы оджагъада ауузланыб, кесин джолгъа къураб, ёзен башы сыртха элтирик сокъмагъына атланыргъа, Маджир ашыра чыкъды. Таягъын сыртына салыб, ашыкъмай атлай, къонакъны итледен узайта, ёргерекге дери таянды. Талада тохтадыла да Фархат къол берди.

— Къонакъбайлыгъыгъыз ючюн сау болугъуз. Айтхан хапарларынг ючюн а артыкъ да бек сау бол. Хурметинг кёб болсун, мубарек. Сау къалыгъыз,—

деди Фархат, къартны къолун къаты тутуб. Маджир, огъурлу кезлерини акъыллы къарамын теренден сабыр джибериб:

— Сау бол, иги джаш. Ашхы джолгъа бар. Эртден сайын къууаныб барырча ишинг болсун, ингирге дери арымай ишлерча кюнюнг болсун, ингирге къууаныб къайтырлай, юйдегинг, юйюнг болсунла,— деб джарыкъ айтды.

Фархат, кюн келтюрюле келгени бла хауасы кексюлдюмге айлана баргъан ёзенлеге огъарыдан къарай, сыртха таяныб кетди.

1977—1980 дж. Ючкекен.

ДОММАЙЧЫНЫ АНАСЫ

Онсегизинчи ёмюрю ахыр джыллары...

Север Кавказы къыйын историясыны гырхылыгыны джангыдан чапыргъан бир кёзюю. «Атхаминерлени» хоншулагъа ачы чабыууллары, «кёнчекликге» узакъ джерлеге атлануу эркишиликни, джигитликни шартларына тергелген огъурсуз заман; хоншу хоншуну «эшиги ай джарыкъгъа тартылмай, тангга сау-саламат чыкъдымы?» деб, эртден сайын джокълатычу къайгылы заман; «урланыб, къайры болса да сатылыб кетер да» деб, ана балагъа къоркъгъан къутсуз заман; аналаны джыламукълары кёб кюнде хоталарын джибитген къыйын заман...

Джылы отузгъа джууукълашхан таукел джаш Джанхот, джауумла сериуюннге айланган кюз арты хурметли кюнлени биринде, кереги керти деменгили джарашхан атына миниб, джамчысын къанджыгъасына байлаб, танг аласы бла джолгъа чыкъгъанды. Джашны кийими, саууту-сабасы джарашыбдыла: хазырлы чепгени, къапталы, ышымлары, эмен суу ичген чарыкълары, белибауна тагъылыб къамасы, сугъуллуб тапанчасы, кийиз къабында къауалы. «Кёнчекликге» джангызлай чыгъаргъа хазна къоркъмагъан, кесине базгъан джаш адам тау этеги сыртлада, ёзенледе ыйыкъла бла айланганлыкгъа асыры абырмауучу атына мингенди.

Атын джолну тюзюнде джертдура. тигинде кеси джюрюшюне къоя, терлетмегенлей, кюн аллына Индишни ёрге айланганды. Ёзенни бироз киргенлей,

ызындан джетиб, джаюу баргъан, кесича бир джаш адамгъа тюбегенди. Войнунда шкогу, белинде дженгил къамасы, кезлик бычагъы бардыла, чепкен хазырлары джерленибдиле. Юсюне таб келишген тау кийимлери, орта бойлу чырайлы джаш адам. Сакъалы, мыйыгъы ариу тазаланган джаш.

— Джолунг болсун, алан! — деб саламлашханды Джанхот.

— Сау-бол, мубарек,— дегенди тири атлаб баргъан джаш, атлыгъа асыры кёз-къаш бермей, аны таба айланыб да къарамай.

— Къайры ашхы джолгъаса? Джол нёгерле болмаздек?

— Атлыгъа джаюу нёгер болалмаз. Барлыкъма арлакъгъа дери.

— Айыб этме соргъаныма, ким боллукъса?

Джаюу джаш, Джанхотну сёзюн эшитмегенча этиб, джууаб къайтармай къойгъанды. «Кёзю джанган, тирирек къауумда мен танымагъан киши джокъ, бу джаш улан кимники болду? Джаш эсе да, кесине бизлеча базынган адамды. Сауутуну-сабасыны джарашханына да душман дау табсын» деб, сагъыш эте, учхара ушакъны да алай дженгил тохтагъанына хайран болгъанды Джанхот. Джаюу нёгерден алгъаракъ атлаб кетгенди.

Алай а ёзенни ёрге бироз кирирге, джаюу джаш, джюрюшюн хазна акъырын этмегенлей, атлыны ызындан джетиб озгъанды: эниш сюремледен джор туб тюшеди, ёрюшлеге къашха эчкича силкиниб таянады.

Джанхот, атын къагъыб, ызындан джетгенди да, биягъыны ушакъгъа тартар мурат этгенди. Джолоучуну атланган джолундан, элинден, джуртундан талай хапар соргъанды. Алай а джаш кёб тюб бермегенди.

Чыныкъгъан, джарау атны озуб баргъан ол тири джаш адам, селеширге асыры излемеген ол сейир таулу, бир ишексиз, хомухланы, къызбайланы джолун тартхан адам тюлдо, ахыры не болурун билгинчи мындан айырылыу джокъду деб, кесин джигитледен кеннге тергемеучю Джанхот къабынганды.

— Мени джолум да узакъгъады. Элден, джуртдаз узайгъанбыз, амангга-игигеми джолугъабыз, бирге барайыкъ,— дегенди Джанхот, джашны ызындан дже

тиб. Джаш улан, Джанхотну атына, саууутуна, адамлыкъ шартларына, сынагъанча, къараб, бираз сакъышланыб, сора ауазын тунакы тюрлендириб:

— Негерлик эталырмыса, къайдам?— деб, бюсюреулемегенча айтханды. «Не уллу кёллю адамса, сенича бир кесе джашха негерлик эталмазлыкъ болуб, узакъ джолгъа ат белинде кесим джангызлай чыкъмаз эдим» деб, дюрген сёз айтыргъа да башлагъанды, алай а «джюрюшюне кёре, бу алай сёлеширча онглу адам болургъа джарар» деб, ойлашыб:

— Ксрейик, негерлик эталмагъан джеримде айырылма, сагюнджю болмам,— дегенди. Джаш адам, аймысына, кел дегенча, башын силкиб къойгъанды.

Ёзенни башына чыгыб, ауушдан аууб, бирси ёзенни Гумну башындан энишге айлангандыла. Джаш алдында джаяулай, Джанхот ызындан ат бла. Терезе ёзени ол заманлада эндиледеча джалан болмагъанды. Эки джанын къалын чегет кючлеб тургъанды, арасы бла, сууну джанын джангыз ат джол ётгенди.

Талай джолну биргелей къоратханларында, Джанхот:

— Атха кёзюу минейик, сен да бираз солу,— деб негерине атын берирге умут ётгенди. Алай а джаш адам минерге унамагъанды да:

— Мен джаяу джюрюй юренгенме. Сен да биргеме джаяу келаллыкъ эсенг, башындан тарт да атыны солут, артда керек боллукъду,— деб, къысха буйрукъ бергенча айтханды.

...Экиндини аллы бла Гьурмек сыртха чыгыб, алайда бир кесек да солуб, чегетли къулакъланы арасы бла къайиш тартылгъанча кирген, узун сыртлыкъланы энишге атлангандыла. Ашхамгъа чегет къулакъланы бирси джанына таяныб, талачыкъланы къыйырында тохтагъандыла. Бир къычырым чакълы тёбенирекде чыракъ джанган джарыкъчыкъла кёргендиле— алайда тюрк къала болгъанды.

— Ол джарыкъчыкъланы кёремисе?— деб соргъанды джаш улан, къауалын кийиз къынындан чыгъара, джолгъа къурала.— Мен ары барлыкъма. Сен а былайдан кетмей тур. Ол джарыкълагъа къараб тур. Мен ары джетди деген заманда, шкок атылыб, джарыкъ джукъланыб, экинчи шкок атылгъан таууш чыкъмай къалса, былайдан кетмей, сакълаб тур. Алай болмай, дагъыда шкокла атылыб, ит, адам тау-

ушла эшитилселе — къач былайдан, башынга мадарынгы кёр, джанынгы къутхарыргъа кюреш. Мени къайгылы болма, сакълама мени. Ызынга къутулур мадар этерге кюреш.

Алай айтыб, шкогун джерлеб, къамасын, кезлик бычагъын алыб, къараб, къынларына джангыдан салыб, къарангыгъа шыкъыртсыз ташайыб кетгенди.

Бираздан керти да шкок атылгъанды. От джарыкъчыкъ джукъланганды. Джангыдан джылтырамагъанды. Экинчи шкок атылгъан, ит юрген, адам таууш дегенча башха дауур болмай къалгъанды. Джанхот джаш кетген табадан кёз айырмай, джюрегин сууукъ кемириб, ичинден къалтыраб сакълагъанды.

Заман кёбмю, азмы кетгенди, Джанхотха ёмюр чакълы кёрюнген бирден, негерини къулакъ ичинден ауур солугъан тауушу эшитилгенди. Сескекли Джанхот, секириб къобуб, ары атласа, джаш хырылдаб, эки ауур тюйюмчекни аркъалаб келе.

— Атны айылларын тарт!— дегенди джаш, тюгел да джетгинчи, буйрукъ берген халда. Джанхот айылланы эрлай къаты тартханды, джашха болушургъа умут ётгенди. Алай а джаш, келтиргенин ат белине кёлтюрюб атыб, дженгил огъуна джарашдыргъанды. Ары бурулуб, кезлиги бла кесиб, чыбыкъ алгъанды да:

— Атынгы башындан тартыб бар. Баралгъанын марданг болсун,— деб атха чыбыкъ джетдиргенди.

Къарангы кече чегетни ичинде Джанхот абынсюрюн эте, аякъларын ат басаргъа аздан къала, тылпыуу тыгылыб, аманны кеминде, ауур солуй, негер да атны ашыкъдырыб, сыртха таяннгандыла. Джанхотну тери барады, ашыкъгъандан теше туралмай, тюймелерин тартыб юзюб, джудуздулу чууакъ кече тауладан ургъан аязгъа кёкюрегин ачханды. Джаш а, бир атламны артха созулмай, атны ышырыб, ашыкъдырыб келгенди.

Джанхот къарыуун тауусханды, джыгылыб къалыргъа джетгенди. Ызындан келген джаш аны ол халын сезгенди да, джетиб, къолундан джюгенин алыб:

— Атынгы къуйругъундан тут. Ол да себебди. Былайладан арлакъ узаймай, солургъа мадар джокъду.— дегенди. Джигитлигине базгъандан «кёнчекликге» кеси джангызлай чыгыучу батыр Джанхот, джаш уланынга негерлик эталмай, атыны къуйругъуна илиниб къалгъанды.

Алай бла Гум ёзеннге энгендиле. Кюн тизерге Хушту аягына джетгендиле. Къуугъан болса, арыгъан адамла къарыу эталмазбыз деб, кюндюзгю-кюн барыргъа къоркъгъандыла да, сокъмакъдан джааляб, чегет къалыннга сингендиле. Джаш улан, атны джюгенинден тартыб, суучукъдан ары ётдюрюб, дагъыда ызына къайтарыб, ёргерек элтиб, суу бла айландырыб чыгаргъанды да, Джанхотха джюгенни тутдуруб:

— Атны тарт да чегетни къалынына кир. Мен ызыбызны аджашдырайым, адам сезмезча этейим,— деб Джанхотну ашырыб, кеси аякъ ызлагъа суу бюрке, джангур себелеб джабханнга ушата къалгъанды.

Джанхот, Хушту ёзенни ёрге къычырым чакълыны кириб, чегетни къалынын сайлаб, къая тюбюне джууукълашыб, солур муратлы болуб олтургъанды. Нёгери да кёб мычымай ызындан джетгенди. Асыры арыгъандан, Джанхотну аякълары джызылдайдыла, санларын джерден кёлтюралмайды, джик джигинден айырылгъанча болуб, оюлуб къалыргъа джетгенди. Нёгерини уа арыгъан, талгъан ышаны танылмайды, къулакъларын сакъ этиб, төгерегине къарай, тынгылай сюеледи.

— Мен къарауул болайым, джат да тынчай. Джолубуз алкъын узакъды, къаты барлыкъбыз. Тынчай-масанг джунчурса, мени да джунчутурса,— дегенди Джанхотха. Атны алыб, джюгюн тошкюрюб, арлакъгъа элтиб кишенлегенди — Белин солутсун, аууз кирин да алсын. «Андан эсе ёлгеним ашкы, бу джаш адамны кесиме алай уллу сёлешдириб» деб, Джанхотну джюреги къыйналгъанды, кеси-кесинден кёлю чыкыгъанды.

— Огъай, тюненеден бери джаауса, сен солу, мен къарайым,— деб, хомуклугъун чертгенине джашха джюреги хош болмагъанын танытыргъа кюренгенди. Алай а джаш аны сёзюн къулакъламагъанды.

— Таян да тынчай, алан!— деб бузоучугъача айтханды джаш, алай а сёзю гырхыракъ тиерча кёрюнюб:— Къайгъырмаз, мен юренген адamma. Сен бир кссек къалкы, джукъудан ёзге джастыкъ кёрмегин, — деб, джумушатханды.

Джанхот, заман кюнортедап атлаб, кюн да ёзенни башы къая киришлени джалкъаларына джууукълашыб уянганды. Уяныб, кёзлерин ачханлай, «ол джаханым, таджал адам не эте турады экен?» деб,

къы сагъайтмаз кююн, орнундан къымылдамагъанлай, нёгери таба къарагъанды: ол а, забачыкъгъа олтуруб, шкогуну артын къырдышка салыб, тобукълары бла къысыб, огъарлагъындан эки кёолу бла тутуб, мангылайын анга тиреб, теке къалкъыу эте, дагъыда башы кёлтюре да төгерекге сакъ къарай, джукъусун, къаруулугъундан да бирден тындыра турады. Ол адамны гыртчылыгына, чыдамлылыгына тамаша болуб, сакъалы, мыйыгы кёрюкмеген джаш быллай бир къачан чыныкыгъанды экен деб, сагъыш эте къобханды.

— Энди сен тынчай, мен къарайым,— дегенди Джанхот, джашны къатына барыб. Ол да, кесинден тамадагъа ёрге къобханды да:

— Арыгъанынг иги кетсин. Сууда да бир чайкъалыб чыкъ. Атынгы да джууундур. Джолубуз алкъын узакъды. Кёз байланмай, атланаллыкъ тюлбюз. Кёлтюрюлгенлей а, мардасыз къаты барлыкъбыз. Бираз къарыу джый, бюгече абзыраб келгенча таныгъанма, — дегенди джаш. Ол айтмаса да, Джанхот джолну биледи, джашны къаты джюрюрюн а тюненели кёрген жалындан ажымсыз таныгъанды. Бираз къалкъыбал деб, джашха дагъыда къаты айтханды, сора ол бюгюлмегенинде, ышанмай этеди деб кёлкене келгенди. алай болса да андан ары къысмагъанды. Суугъа кириб, чайпалыб, арыгъанын сёнгдюрюб чыкыгъанды. Атын да джууундуруб, тартыб келиб талада кишенлегенди.

Кюн бла кечени биргелэй ашырыб баргъанлыкъгъа бир-бири атларын, тукъумларын билмегендиле: джаш нёгер кесинден джукъ айтмайды, джукъ сормайды, сёлеширге да хазна излемейди. Джанхот сёз башласа да, тынгылай туруб, бир арада джюрген джууагъа къайтарыб, андан ары кеси сагъышына сингиб къалды. Айтхан заты уа буйрукъду. Джюрекден, кёлдан къатыланы сыйлаучу заманды, Джанхот а, кесинден онглу адам болгъанын таныгъанды да, асыры огъурамагъанлай да айтханына ийиле барады.

Бир заманда джаш олтургъан забасындан къобханды да, туюмчеклени кёлтюрюб, арагъа атыб, башларын теше:

— Мубарек, джамчынгы бери джай, — дегенди. Джанхот джайгъанды. Джаш да, къара кенг джамчыгъа, туюмчекледен чыгарыб, къаты къумач топла-

ны, талай алтын, кюмюш, ачханы атханды. Хазнаны, тенгиш былай болур дегенча этиб, эки юлешгенди.

— Сайла бирин, мубарек,— деб кесинден иги огъуна абадан адамгъа ал бергенча сайлатханды. Джанхотну хазнагъа кёзю къарай тургъанлай, сен сайла, хазна сеникиди, мени анда не хакъым барды деб, субайлыкъгъа талай сёз айтханды. Ичинден да бу къадар рыскы меники болуб къалса эди уа деб сукъланнганды.

— Сайла да ал, — деб буюргъанды биягъы джаш адам. Сора Джанхот бир юлюшню сайлагъанында:— Туюмчек эт да белги сал. Къайгъырмаз, белги сал. Батал-пача хорланнганды. Бу хазна мындан Къобан ары джанына къорарыкъ тюрк аскер къаланы гёзен-леринденди. Бизден джасакъгъа келген рыскыны бир кесегин ызына сыйырдыкъ,— дегенди джаш.

Эки нёгер, кюн батыб, ёзен ичи къалын чегет кёксюл хауагъа бёленирге, джолларына атланнгандыла. Джанхот керти арыгъанны не болгъанын ол кече кёргенди, сынагъанды. Джаш нёгери, танг атаргъа элге джыйылмай амал джокъду деб, таджал санларын кийикча кымылдатыб, атны башындан тартыб, чаба, джорга кызыу баргъанды. Джанхот а ызындан джетиб баралмайды, кесин тирилеге санаб тургъан джигит керти тирилени къатында зыкылыкъгъа дженгиб къалырын таныб бошагъанды. Артха созулуб къалыб кетерге, не зат эсенг да бир джаханымсе, джаханым орнунг болсун деб, олтуруб къалыргъа, нёгеринден къоркъады, хазнагъа да кёзю къарайды — ол къадар байлыкъны кьолдан чыгъындырыб къалай кьойсун! Джаш, бир тикни тюбуне тюшгенден сора тохтаб, джунчугъан Джанхотну джюкю атха миндиргенди. Аякъларындан чёккен налсыз алаша да, ташлы джерге чыкъгъанлай буюгъуб, эриниб атлагъанча кёрюндеди.

Танг къурумму бла эски элни кыйырындан киргендиле. Джаш нёгер, ауур туюмчек юлюшюн ат белинден тешиб, аркъасына кёлтюргенди.

— Ашхы джолгъа, алан!— деб, Джанхотха шыбырдагъанча акъырын айтыб, айырылыб башлагъанды.

— Шо, джашырма да, ким болгъанынгы айта бар?— деб тилегенди Джанхот, тар орамчыкъгъа ташайыб баргъан джашха.

— Аны сеннге кереги джокъду. Сууутма джолу-

нгу,— деб, джаш адам биягъы буйругъун бериб, элни джамагъаты кьозгъалгъынчы кёз туурадан ташайыргъа ашыкъгъанча кетгенди, Джанхотну уа элден бугъунур, джашырылыр мураты джокъ, ашыкъгъан джери джокъ, «марджама, сени къайры кирлигичи кёрмей кетсем» дегенди да, атын сары чыгъаналагъа илиндириб, нёгери ташайгъан орамчыкъны буруула джанын бугъунуб угулгъанды. Арыгъанын да унутханды дерча тири атлагъанды. Ашыгъыш нёгерини, аны къайгъылы, башха киши къайгъылы да болмай барыб, тар арбазгъа сугъулгъанын эслегенди. Ол адамны юйде не этерин кёрюрге дыгаласдан эски төгертге юйге ёрлеб, оджакъдан къарагъанды. Оджакъдан къарау ол заманлада адет болгъанды. Юйден тынгысыз сабийни джылагъан тауушу, «Бешигинги, балам, бауу ычхынсын, башындан огъурлу къаргъа кычырсын!»— деб, белляу айта, аны булджуткан къартыракъ тиширыу ауаз чыкъгъандыла. Олсагъатлай эшик джызылдаб ачылыб, босагъадан ашыгъыш тюшген адамны аякъ тауушлары эшитилгендиле.

— Бу сабийни былай атыб, эки кюнню бирге къайда да айланаласа? Ды-ды-ды-ды, тиширыуу батырына батыр джетмез деб, сеничала ючюн айтылгъан болур, а-кызы!— деб, ол сагъатда белляу айта тургъан тиширыуу ауазы да эшитилгенди. Анга киши джууаб этмегенди. Сора бираздан:

— Хы-хо-хо! Не кычырыкъ не сыйытды бу энди!— деб, джылагъан сабийге айтылгъан сёзле Джанхотну къулагъына чалышхандыла. Таныш ауаз, эки кюнню биргесине айланыб келген джаш нёгерини ауазы! «Тоба-асто, бу тамаша, бу къуджурлукъ неди? Шашыб айлана болурмамы?»— деб, Джанхот кесикесине сёлеше, къулагъына келген тауушлагъа сейирсингенден къайдагъысын унутуб, оджакъны башындан башын салындырыб къарагъанды: чырахтанда джау чыракъ джарытхан юйню арасында бешикни бауун теше тургъан, джукъа санлы тиширыуу эслегенди. Джанхот табсыз кымылдаб, кесинми сездиргенди да, тиширыу илгениб, оджакъгъа ёрге къаргъанды. Олсагъатлай, сабийни да кьоюб, эшикке чабханды. Джанхотну да тили тутулургъа джетиб, юй башындан тюшгенди.

— Бююн кёргенинги ауузундан чыгъарсанг, эшитмедим деме!— деб, тиширыу акъырын, алай а темир ауаз бла айтыб, юйге кириб кетгенди.

— Джанхотну нёгери «джигит джаш» Сылпа-гъарланы Доммайчыны анасы болгъанды. Доммайчыны, аны джашы Дебошну, Дебошну джашы Баракчы ётлюлюкдери, джигитликлери да ма ол тиширүүдандыла, деди хапарны «сабий заманымда эшитген эдим» деб, меннге айтхан къарт.

Бу хапарны тиширүүну батырлыгына тюл, халкымы джигитлерине ол заманлада огъуна махтау ореол джарашдыра билгенине сейирсиниб джазгъанма. Аз-буз кыйдыргъан джерчиклерим бар эселе да, кечиригиз, амалсызлыкъдан этгенме.

1970 дж. Ючкеев.

КЪАРАУУЛ

— Алайгъа къарауул болуб келгенимде — абищик болуб келгенимде — будай сабан кемирилибет. Джугъу къалмагъанча эди. Ёзенден малла чыгъыб — кюю, тууары да ёрге кюотарылыб, сабанлагъа бошла-ныб тургъалла. Малчыла да, сюрюулерин кысыдаб кююб, кюн сайын юлерине кетиб, кеси джумушларына айлана, джюрюй. Бусагъатда малгъа не бол-лукъду, ким аны къайгылыды, талауму тиерикди, къарны тойса, пысылдаб джата береди. Мен джаш заманлада урланган этиучен эди, энди ол кыйын-лыкъдан къутхарылгъанды. Малчыла ингирде къай-талла, сабанлада, биченликледе отлаб тойгъан малла-ны, айырыб, бёлуб, стауатлагъа джыялла да, тангнга дери джукъуну басалла. Ох деб керилиб — зауукъ дун-ня, кенг дуня, алай бла ким да ишлер малчы бо-луб... Кюзде да кюйларыны кюйрукъларын кем-кёк хире чакъмакъ кючлеб.

Энди малны тыйыгъыз, иймегиз деб, барыб кюш-да айтдым. Былайгъа къарауул салыннганын эскерт-дим.

Тыймалла. Малланы стауатларына сюрюб тюш-дюм. Бу джолдан сора джибермегиз, колхозгъа заран тюшюрген бла къалмайсыз, къартлыгъымда бетим бла ойнайсыз. Мени былайгъа абищикге салгъан адам былай нек этдиргенсе десе, акъ сакъалым бла, не джууаб къайтарлыкъма дедим.

Дагъыда тыймалла. Бусагъат заманда, дуняда

уруш кыйынлыкъ болмагъан, джуртда, джамагъат да ачлыкъ, джалангачлыкъ, башха зарауатлыкъ бол-магъан былай огъурлу заманда, уялмагъан, бетинде ырызы болмагъан адам бла къазанлашсанг, ийнанамы-са, андан кыйынлыкъ джокъду. Кюш тамадала алай адамла болуб тюшдюле. Малланы хатадан тыйдырмал-ла. Биягъы малланы дагъыда сюрюб, ёзеннге саркытыб тюшдюм. «Алан, иманы-хакъыша, сепде сюрюучю бо-луб, талынг кютюб айланыргъа, атангы джалчысы-мамъ? — деб илиндим. — Тейри, ариулукъ бла айтха-кымы ангыласагъыз дейме ансы, бек кыска тыйдыр-лыкъма. Бюсюреусюз тыйдырлыкъма. Алай а ол за-манда кеч болур. Сокъраныб къалырсыз дедим да къаты сёлешдим. Джибеклерине уа ётдюрдюм деб къайтдым.

Экинчи кюнюнде чыгъыб барсам — биягъы малла, биченликге, баш кыусуб келген будай сабаннга да тёл-люб тура! Чырыслатыб, мукъутлаб келтириб, кол-хоз арбазгъа кюйдюм, Эй, уллу аллах, битиб, томз-лыб келген мюрзеу сабаннга малны бошлаб кюйгъа-нын джукъгъа тергемеген адамла бардыла! Ол чотха бир къара, ха! Анга айыб этер инсан табылмай огъу-на къалса да, тюз иннетли адам болса, гюнаждан къоркъар эди!.. Мени бетим бла ойнагъанлары уа?!

Арбазда уа акт этдиле. Салгъан заранларын чы-гъартдыла. Кюш тамадала айлыкъ джаллары чакъ-лы бирер тазир төлеген эдиле.

Андан сора уа малланы алай тыйдыла да алай тыйдыла — кишен салгъанча, къабышдырыб огъуна кюйдула, тейри! «Тёлеу тюшюртдюнг, сыртыбыздан къайыш кюобартдынг» — деб, кёлкълды болургъа да кюрешдиле, тейри. «Сау бол, алан, хатадан тыйдынг, учхара джерибизни эслетдинг» дерни орнуна, дагъы-да манга гаммойланыргъа кюрешелле, начасла! Ал-лында айтмасам, эскертмесем — бир иш. Терсме де-рем. Бир-бирини сал агъачларын тутар адамланы ара-сында асыры къатылыкъ да джарамайды, билеме. Биз аллай адамлабыз. Алай а, хар ким кесине табны этиб, башханы сакъалын джибитиб барыргъа да джа-рамайды, ауруунг тас!

...Экинчи бригаданы сабанлары элни кыйырына джууукъдула. Башха орамлада арбаз сайын бир ка-литка барды. Ол бригаданы тыйресинде уа хар ар-базгъа эки калитка ачылады. Бир — орамгъа, экин-чиси да бачхасыны ары кыйырындан — колхоз са-

банлагъа. Бир къауумла, сабийи алайтын чыгъыб, сабандан оруб, машокга тыгъыб келтириб, ингирде ийнегини аллына къуйгъанын кёре, биле тургъанлай да къулакъламайды. Ийнанамыса? Кёзюм бла кёрмесем, мен да болурем ишекли: мюрзеулук сабанны къыйырындан оруб, ийнегини аллына атады! Аны аллахы бармыды? Ол кяпыр тюлмюдю? Сабийни алайгъа юретгенге уа не айтырыкъса? «Чычханны балагъы къабчыкъ тешерге уста болур» деб, сабийликден алай юренген адам ардан тюз иннетли къалай болалыр?

Сабийлени юркюте турдум, тыя турдум. Аланы уа бири барса, талайы да ызындан тагъылады. Камсык сабийле, тишлери кичиген кючюккеча. Чырта ханс керек болмагъан да, ол огъай ийнеги джайлыкъгъа къысталгъан да барады... Велосипедлеринден, эшеклеринден машоклары сыдыра башладым. Къарасам, элде, бригадада къуллукъчуланы сабийлеринден да тюшдюле аллайла къолгъа. Тобасто?! Сабийин аллай хатадан тыя билмеген тамада кимге юлгю болалыр?.. Сабий, велосипедни артына къондуруб келтирген машок ханса тюлдю чот. Сабийни сабийликден осал къылыкъгъа юренгениндеди, джыртаргъа тырмашханындады. Олду палах ансы, аллай бир ханс аз джерде чириб кетмейди.

Колхозну рысхысыны джарымы къолумдады. Алыргъа излесем, керекли затымы табаллыкъма. Алай а, дагъыда, кесим чалмай, кесим ишлемей, джангыз сенегууз алмагъанма. Кесимча бирге, неда кесимден осал бирге «алан, ат аш бер» деб, тилеб баргъандан эсе, къарыуума кёре, кесим этсем а... Къарауумла деб, ийнегим эл статдан айырыб, элиб, хансны маджалына, биченликге, сабан къыйырына тагъыб тойдурсам, аны кёрген манга не айтыр? «Итден туугъан, мени ийнегим сеникинденми осалды? Аны къыстайса, кесингикин а колхозну сабан ырджысына, биченлигине бошлаб, хансны эркинине тагъыб кютесе?» — деб, кёзюме тюртмезми? Манга керек зат анга керек тюлмюдю? Мени тамагъым аныкъындан кенг болургъа неге керекди?

Гардош къаза башлалла да ары кюндюз къарауул этдиле. Бачхада гардош къалаула толубдула. Бир ингирде кечеги къарауул келди. Ол бригадир, гардош ташыгъанладан дагъыда биреу юлюшлени бирини гардош къалаууну къатында къалдыла. Мен кетдим.

Эртденбла бачхалагъа айлана келсем, тюненеги къалаууну иеси тиширыу «тоннадан аслам гардошум бар эди, кече урланыб кетгенди» деб тарыкъды. Къарадым да — керти алай, тюненеги кучка джокъ! Кимле эселе да, уллу-уллусун солумлаб, айырыб, маджалын къоратыб, ууагъын къалдырыб тура. Айырыб алыб! Къоркъмагъан, илгенмеген адамла этгендиле. Кеслерине базгъанла.

Бираздан бригадир келиб къалды. Менде сёзю артха букъдуруу джокъду, меники ачыкъды. «Тоннадан артыкъ гардош къорагъанды. Тюнене ингирде ючюгюз да ол кучканы къатында къалгъан эдигиз. Сатыб джибергенсиз» деб басдым. Меңи отумданогъумданмы къорарыкъды! Бригадир чарлады, чочуду. Алай а джунчуду. Кечеги къарауулгъа сорургъа керекдизат деб, мурулдай кетди. Сорургъа кетди болур деб къойдум. Кечеги къарауул кюнорта заманнга хырылдаб чыгъыб келди. Ингирде дери тёзалмай. «Алан, бригадир тонна гардош урланганды бюгече деген хапар неди?» — деди. «Ол къатыннга джууаб къайтарыгъыз дедим. Ким къоратхан эсе да, джууабха тартыллыкъ къарауулду. Былайда тургъанлай, ким къоратханын нечик кёралгъан болмазсыз? Ингиринде ючюгюз ол кучканы къатында къалгъансыз!» дедим. Андан сора мен да акъыллы болдум: ингиринде кечеги къарауулгъа гардош къалауланы санаб бериб кетдим. Экинчи эртденбласында санаб алдым. Андан сора къарауул нёгерим, ауругъан сылтау этиб, чыкъмай къалды. Тиширыу а, сау-къаллыкъ, бир тирри адам болуб чыкъды, «мен джаз юлюш алыб, джайны узуну кюрешиб, ёсдюрюб, къыйналыб, бачха юлюште къолумдан келгенча къарагъанымда, сиз къоратыб джибердигиз. Джаздан бери ёсдюрген гардошуну къайда дегенге не джууаб этерикме? — деб, къазма чычханча илинди да бригадирни къуйругъун къолгъа джыйды. Оллахий, сайлагъан джеринден къаздыртыб берейим, къайгъыны джукълат дегенден ары, башын алыргъа сёз табалмады. Колхоз бачханы ол тиширыу сайлагъан маджал джеринден, тракторну джибериб, къаздыртыб берди. Дыф дер къарыуу джокъ эди. Кеси да узакъ аякъ уралмазын таныды болур эди, узаймай ишинден чыгъыб кетди.

Сууукъла тюше тебретиле. Биягъындай, бичен джыртыш башланды. Мен биченлеге къарауул болуб чыкъдым. Бир кюн, атымы алай гебенге тагъыб,

ышыкыгъа кысылыб, таяныб тура эдим да, биреуле, трактор бла келиб, арлакъда бир маджал гебени джюклей башладыла. Къозулагъа деб тыйылгъан гебени. Былай кел дедим да къол булгъаб, таууш эдим. Къулакъламалдыла. Башлары бла ёрю скорем буруб, чечме шокну джандырдым. Дагъыда къол булгъаб чакъырдым. Келсе — бир тамаданы шоферу. Кесин начальник этиб джюрюген бир джигит. Сормай ормай нек джюклейсе дедим. Ма къагъытларым, председатель кеси джибергенди деди. Тийме ол гебенге, сен да халкъ бары алгъан джерден ал дедим. Башха гебенлени кёрюздюм. Сайла да ал деб, тамаданг кеси джибергенди деди. Тамаданы алай айтыргъа эркинлиги джюкъду, бу биченле къозулагъа сакъланалла, аладан берлик тюлме. Бу сагъатда былайда хазаынын менме, поста тургъан адамма. Мен кёрюзгенден аллыкъ тюл эсенг, къора былайдан дедим. Ачыуланыб, къайтыб кетди. Мен кёрюзтген биченлени да бир тукъум бир осаллыкълары джюкъ эди. Халкъ бары аллайны ала эди. Тамаданы шоферума деб, кесине хамеши тартаргъа кюрешгенин кёлтюралмадым да, хыны да сёлешдим, тейри. Алай этмегенлей, ангылаталсам дурус эди. Тютюнлеб кетди. Антсызса, джаханымге огъуна бармасанг деб къойдум. Не болду эсе да экинчи мени таба къатламады.

Къыйын элди бизни эл, буруш адамлары кёбдюле. «Джюз чалкъыгъа джангыз къайракъ» болуб туралмадым. Колхозну къойдум да башха, хоншу совхозгъа кетдим. Биягъынлай, абиещик болдум. Оллахий, тамадам экинчи кюнюнде огъуна ызымдан салыб келди. «Ай-юйюнге ашхылыкъ, бу мюлкге директор, партком, управляющий болургъа деб келмегенсе, биягъынлай къарауул болгъанса. Бизде да аллай эдинг. Сора, джашагъан, туугъан элингде турсанг а, анда ишлесенг а? Сени андан ким къыстайды? Ёлсем, «гюнахы къурусун» дерик эсенг, къайт ызынга. Кел да, биягъынлай абиещик бол» деб, ма былай бёркюн алыб — быллай шляпа кибиги бар эди башында — аны алыб, олтургъан джеринден ёрге къобуб тиледи. Парткому да биргесинде эди. Оллахий, тюз айтады, мюлкню тамадасы, хар адамгъа бёркюн алыб, тилекчи болуб айланмайды. Мени быллай бир багъалатканындан ары, къайтайым дедим да, биягъы джериме келдим... Сен газетде ишлеймеми дединг? Газетчимеми дединг?.. Хы, корреспондент, не? Игиди-игиди,

саукъалгъын... Джазыгъыз-джаз. Магъаналы затла джазыгъыз. Магъанасы кёб болмагъан затла да джазыб джибере болурсуз дейме. Эм алгъа кесибизни газетге къарайма. Андан башхаланы игида ангылаятмайма, тейри. Къолума тюшгенге къараргъа уа бир да ёчме.

1976 дж. Ючккен.

«ДАВАЙ»

Тёртюнчо классдан башлаб, хар джай каникулун колхоз бригадада ишлеб ашыргучу, алай бла, урунуб чыныкыгъанын къой, джыйынлада джюрюгенине адетге, намыска да, сёзге, ушагъыулу чамгъа, накъырдагъа да юрениб ёсген Махсют, онунчу классны тауусканында, институт-ёнге излеб кюрешмей, билген ишине джарашыб къалгъан эди. Тамада къарнашыны кысыр малла къошунда тюрт-мюрт эте, бир джылын ашырды да, андан сора аскер къуллукыгъа кетиб, юч джылны крейсерде тенгизчи болуб, кёб тюрю дуния кёрюб, узакълада, учсуз-къыйырсыз кенгледе джюрюб, кърал борчундан къутулуб къайтды.

Юч джылда эрикдирген тенгизчи кийимлерин ыйык чакъланы эл орамларында кёргозте айланыб, тешиб, чемоданына джерлешдирди да, ишге джарашама деб, биягъы кысыр тууарла къошуна таяныб кетди. Иши анга не лазим: апрелни джарымындан, октябрны аягына-ноябрны джарымына дери — къачны эртде-кеч келгенине кёре — сюрююн уллу ёзенни теренинде джайлыкъда кютеди. Къач келиб, узун келчелени сууукълары кюн къысхалада къургъакъ къаудандан къолай асыу алалмагъан маллагъа татыб, къраулу эртденлеге тюклерин чюйре айландырыб чыгъара башласала, къыш стауатха саркъытады.

Къыш стауат аты болса да, къая башы талада шифер бла джабылгъан, аллы таула таба, кюнорталык кюннге айланган кенг хуна джатмады. Джалан стауат балчык болса, къошчула сюрююн къая тюбю ышыгында, дорбун ышанлада гёзетлеучендиле.

Кысыр мал сюрюуге къыш сайын да аш азыракъ табылуучанды, ол себебден къошчула ёзенле болушлугуна узалмай болалмаучандыла: сюрююн кюн аралыкъда кюнбетни къауданына ышырадыла. Алайдагъы сыйдам кюнбет, ташлыракъды ансы, джайында уллу ханс къозлаучу ышык, тик джерди. Ол

кѣб джерни джолу, ёгюз баласдан башха улоу бла, Джукъ чыгъарыргъа джараулу тюлдю, ол себебден белге джетген, аламат хансы чалынмай къалады. Эрт-деледе да ишленмеучен эди дейдиле. Езентин ургъан аязлада шыбырдаб, толкъунча чайкъалычу къалын ханс, тийилмей къалыб, къыш тюшерге сары къаудан болуб, кийиз джайгъанча тѣшеледи. Учдакет къам-жакъчыкъла, мингле бла джоппула болуб, къышны узагъына аны тюбю джылыугъа джыйылыб, джазгъа дери джан сакълайдыла. Кюнбетде гяхиник ийис ургъаны къышда да къурумайды. Езенни баш джеклеринде къышлаучу бууладан зыктыракълары, къаты сууукъла барамталыкъгъа джетдирселе, ол кюнбетлеге — ёзен энишгелерине тюшюб, кечинмек этиучендиле.

Махсют бла нѣгерлери, маллагъа ингирик къабдырадыла ансы, кюндюз хурметли, берекетли кюнбетни сары къауданында айландырадыла.

Джаз башында къош тамада — Махсютню тамада къарнашы — кесекледен ауруй келиб, юзюлюб, тѣшекге тюшюб къалды. Март айгъа отчет бериу Махсютню бойнуна джюкленди.

Отчетун алыб, конторгъа баргъанында, комплекс бригаданы тамадасы Ойсул, бухгалтер Ошдур, джамагъатда чам атына «Палах» деучюлери, мал аш складланы джюрютген Абдурахман, сигарет тютюнден чарс басхан кабинетде, столгъа къошбаш болуб, чотну чакъдырыб, нелени эсе да тергеб-санаб, итогла чыгъарыб кюреше эдиле. Махсют киргенинде, анга къарашыб, тергеуню сериюн этиб, саламлашдыла да, кел, алай шиндикге джерлеш деген сѣзню да айтыб, биягъы тергешлерине джарашдыла. Махсют, джызылдауукъ хилеу шиндикни къыйырына чѣгюб, бироз сакълады. Ойсул, аны кѣб сакълатьырча таныды да, столгъа къабланганындан ёрге тюзелиб, Махсютге кѣз джетдириб, нѣгерлерине джоралаб:

— Махсют отчетун ингирала келтирсе къалай болур? — деб сорду.

— Алай огъуна таб болур, — деди бухгалтер Ошдур, сора Махсютге бурулду да:

— Айыб этме, алан, бир къызыу ишибиз барды. Биз да мындан къутулайыкъ — правлениеде сакълаб, джан-джанларын сермей туралла. Сен а, бек ашыгъыш тюл эсенг, сагъат джетилеге келалсанг эди, — деди.

— Джарайды, сизге табыча болсун. Мени ашыгъыш ишим джокъду, — деб, Махсют чыгъыб кетди.

Махсют, юй джумушлагъа булджуна, кюнюн ашыгыб, ингирала барса, иш бошалгъанына, конторчукъдан адамла чачылыб, джангыз бухгалтер Ошдур кабинетчигинде электрочыракъчыкъ джандырыб, къагъытлагъа сингиб олтура. Стол юсюн джыйыб, ящикге ашырды да, Махсютню отчетуна кѣчдю. Экиси да, отчетну терк огъуна келиндириб, кетерге къуралыб чыкъдыла. Бухгалтер кабинетини эски ауур киритин илиндириди. Арбаз таба айлана башларгъа, Ошдур, Махсютню билегине узалды да, терен магъана бергенча ышармыш этиб, кѣзлери бла коридор къыйыры кабинетни эшигин кѣргюзтюб:

— Тохда, ашыкъма, алайгъа кире барайыкъ, — деди.

Кирселе, бригадир Ойсул, «Палах», бригаданы зоотехниги Мыртаз, бир къой къошну тамада къойчусу Ахмат, тѣрт-беш эсе да аракъы, гара шыша, тууралгъан ѳтмек, бышлакъ кесекле, джангы бишген семиз эт тилкемле салыныб джасагъан къараууз эски столну джанында олтуруб, лахоргъа сингиб тура.

Махсютню да арагъа джерлешдириб, стол юсюне узалыб, мияла таууш этдире башладыла. «Тамбла тиширыулары байрам кюнлериди, бары — бир эркишлеге да байрамды, Джуртубузгъа рахатлыкъ, халкъларъбызгъа, элибизге, колхозубузгъа, бютеу барыбызгъа насыб, хурмет, къууанч, сансыз-санаусуз, тергеусюз байлыкъ» — зат деб алгъышны къутуртуб тартдыла. Тагъыда бирерден агъыздыла. Ючюнчю рюмкалары да эндирдиле. Сора бир заманда «Палах» Махсютню къулагъына джууукълашды.

— Алан, Махсют, тартына тургъанлай, уяла тургъанлай айтама, оллахий. «Джарлылыгъын джашыргъан байынмаз» дегенлей, айтмай да болалмайма, — деб, узун сѣзюн узакъдан башлады. — Кюз артында бригадабыз бичен планын толтуралмагъан эди. Толтурмадыкъ деб, сведение берирге уа амал джокъ, кесинг билесе, ол баскъарма-ылыхтын, бычакъгъа узалмагъанлай да боюнларыбызны «тартыб» къоярыкъ эди. Мен джазыкъны, артыгъыракъ кѣргюзейик да берейик, къыш списать этербиз деб, къысханелле. Ышандыргъанелле. Джыл сайын дегенча алай эте барыучандыла. Майли-махул, джаханим орнугъуз болсун, деб, къол салгъанем да, аны бла пландан къу-

тулгъанек. Энди списать этерге керекди. Ол артыкъ къошханчыгъыбызны дегенлигимди. Аллахны къуд ретинден, сизни джигерлигигизден, тирилигигизден малыгъыз джазгъа чыкъды. Ма, энди джыйырма — джыйырма беш кюнден гяхиник урлукъду, аллыгъыздагъы чегет бауурла да ачыллыкъдыла. Кюнбетни къауданын чыйыртхан болурсуз... Конешно, къышны къыш узуну анда кютесиз, игит да, ууатыб бошагъансыз. Чегет бауурнукъу уа тюрленмей турады. Билебиз да, кърюб келгенбиз да: джаз сайын мал аш къытлыкъ эки аягъыбызны бир уюкъгъа сукъдургъан заманда ол къауданла къаллай себеб болуучуларын. Мадар излеб джюрюучю адамлабыз барыбыз. Эмина кирмесин юйюне, таулу кишини мал ашы ёмюрюнде да джетмегенди. Бусагъатлада да алайлай барыды... Энди малларыгъыз къыш къыяматладан къутулгъандыла. Ол кюн айланыб, кърюб келгенбиз, насыха, запасда энтда беш гебенигиз барды...

Махсют «Палахны» дыгаласын сезе башлады да, сёзю асыры кёб чайнагъаннга тергеб:

— Узун сёзю къысхы неди? — деб, сорду.

— Узун сёзю къысхы, эм бек ышанган адамыбыз сенсе, кенг джюрекли, джарыкъ адамса, адамлагъа болушлугъунгу къызгъанмай келген адамса. Айтыргъа башлагъаным хар кимге айтыб айланыргъа тыйыншлы иш тюлдю — кесинг ангыларса деб ышанама. Мениге да болушлугъунгу къызгъанма дейме: накладнойгъа бир къол сал. Башымы бир къутхар, менден да игилик бла къайтсын. Аллах бла, къуран бла ант этериме башыма тырнакъны къарасы чакълы хайырым болмагъанлай, артыкъ биченнге къол салгъанымы ауурлугъун юсюнден къалай атарымы къайгысы къачдан бери джюрегими кемиргенлей джашатды. Джюрек джаууму тауусду. Анасы бергенни тегерикле, кеслерине бюсюреу...

«Палах аны тизе тургъан заманда, Махсют да «Кертиди, энди уа малны ёлтюрмей, гяхиникге джетдирирбиз, анга не сёз барды, бу керти айтады, начас» деб, сагъыш эте келди да:

— Короче, ненча тоннагъа къол сал дейсе? — деди, гынтдылы ышарыб.

— Сексан тоннагъа...

— Давай, — деди Махсют, давайны арты не бла бошалырына сагъыш этмегенлей, «Палах», къагъытын хазырлаб тура эди да, папкасын ачыб, столгъа чыгъар-

магъанлай, Махсютню тобукъларына къондуруб, къол салыр джерни бармакъ учу бла кёргоздю. Махсют къыйдырыб къол салды.

— Энди уа не затынг барды? — деди ол, чомартланыб.

— Оллахий, «уялмагъан буюрулмагъанны ашар» дегенлей, этерге башладым болурму, ансы... Кёлюнг кюлмесин, аллахчу, — деди «Палах», джунчуяракъ болуб.

— Тартынма, къой, айта бер.

Махсют алай айтмаса да, ол, кесин мижегеге тюзелгенча кёрген эди да, казна тартынныкъ тюл эди.

— Къачда, биринчи ачы сууукълада — эсингдемиди къачда эртде огъуна бир къаты сууукъла къысханелле, устаз Джюсюп, нени да билген ол эсли адам, ол юч кюнде сууукълукъ онбеш градусха джетди деген эди — ма ол кюнледе, заманында джабыб, иги бегиталмай, бир кесек мал чюгюндюр юшютюб къойгъан эдик. Ол да алкъын бойнумдады — юшютгенбиз деб кёргозтюрге уа амал джокъ. Была, — деб, бригадирни, бухгалтерни, зоотехникни кёзю бла кёргоздю, — биченни билгенча, аны да билелле, ахырында къаллай оноу этерлерин мен билалмайма, — деб тарыкъды биягъы складчы.

— Ненча тоннады?

— Огуз.

— Джаз аны да. Керек эсе къол салайым. Мени къолум джарарыкъ эсе, сени ауруунгу алсын.

«Палах», биягъы папкасын алыб, кёкюрек хурджуундан джылтырауукъ ручкасын чыгыраб, Махсютню къолуна тутдуруб, хазыр къагъытны узатды. Махсют къол салган заманда, стол нёгерле, нени эсе да сезиб сагъайгъанча, тутхучсуз ушакъны тыйыб, шум булдула.

— Аланла, не этесиз? Ашда да иш къайгыгъыз къала болмаз дегениме? Махсют, рюмканы кёлтюрючю. Абдурахман симулянтды, анга къарама. Байрамгъа олтурушханбыз, — деди Ойсул-бригадир. Алай а «симулянтха» да алдырды. Дунияны тутуругъу Солуб тургъан, урунган берчли къолланы сыйына багъышлаб тартайыкъ деб, рюмкаланы агъыздыла. Тргеучю-эсебчи Оштур а, бираз джылынганында, согулмагъанлай сёз къошду.

— Быхыны унутма, — деди ол, Абдурахманнга кёл

этиб. Алгъаракъдан джасалгъан оноуну сездирди болур деб келди Махсютню кѣлюне.

— Быхынг а неди? — деди Махсют, ол тахта кѣгетни атыны джамагъатда джюрюучю чам магъанасын эсге тюшюргенча этиб, ачыкъ кюлюб.

— Алан, Махсют, колхоз бугъаларына къуб-къуру беш килодан быхы бередиди. Ол а азды. Джетмейди. Бугъала къуру ферма ийнеклени ауурлугъу бла кълмайла. Кѣресе, саулай эл ийнегин ары тартады. Ол себеден бугъалагъа асламыракъ азыкъ-аш теждейбиз. Колхоз правление рухсат этгенден эсе асламыракъ къабдырабыз. Аны уа кълайры болса да списать этерге керекбиз да? Сеннге-аьга дегенча ышанган адамларыбызгъа айтмасакъ болмайды. Кълшдан бери бугъалагъа — бирери бирер гюрбеди, хадауусла — сегиз тонна артыкъ быхы кълорагъанды. Барын айтдыргъан — аны тыгъар джер табмагъанлыкъды, — деб, Абдурахманнга ёкюл болуб, сѣзню ачыкълады бухгалтер.

— Аны бла боламыды? Асыры чомартлыкъ этиб джибермейим? — деб кюлюмсюреди Махсют. Складчы тынгылауну басды, бирсиле уа ары дери болгъан операцияланы билмегенча этдиле.

— Огъай, огъай, ай-ююнге ашхылыкъ, джамагъат ючюндю, анда бир кесек зат. Аз джерде аллай аз зат кетмейди, — деб, Оштур таукеллендирди.

— Давай, — деб, Махсют ючюнчю кълагъытчыкългъа да къл ойнатды.

— Эй-сау-бол! Кѣб джаша, оллахий! Насыбынг, кючюнг, кълудретинг кѣб болсунла! Узбеклиле айтханлай, джуда рахмат! Башымы отдан кълутхаргъаннга санадым, — деб, Палах, кълагъытларын сыйдамлаб, папкасына джыйды. Бети кълуанчлы джарыды.

Нѣгерле дагъыда биразны олтуруб, стол юсюн джукълартыб, бир-бирлерине улуу разылыкъларын, ёмюрледе айырымлазлыкъ тенглик-нѣгерлик исси саламларын айта, кечени бир ауугъунда юйлерине чагылдыла.

Ыйыкъ чакълы заман арадан ётюб, Махсютню колхоз председатель чакъларады деб, кълшха атлы чыгълыб келди. Махсют, алашасын эрлей джерлеб, элге угулуб кетди.

Колхоз председатель, джылы адам ортасындан атлагъан, гынтдылы ышарыучу, мыйыкълы, сабыр сѣлешиучю, токъ киши Исхакъ, ёрге кълуб, джылты-

рауукъ кенг столну юсю бла узалыб, Махсютню кълун тутуб, кѣксюл боялгъан кълабыргъланы джаны бла тизилген джумушакъ шиндиклени кѣргюздю. Махсют олтурду. Председатель кълшчуладан, малладан, ишден хапар сора, столда кълагълыб джюппуну чучхуй келди да, къл кълагълытчыкълны айырды. Махсют кѣргенлей, ол кече ол къл салгъан накладнойларын таныды да, кюлюб джиберирге аздан кълалды.

— Махсют, — деди Исхакъ Немеевич, — кълшыны кълшы узуну къланданга джубанганлары бла джакългъа чыгълыб келген ол джакългъа джанлагъла, ол тилсиз эки джюз хайыуаннга джюз тонна чакълы бичен джетдиралгъланек. Сау болугълуз, аны да тауусуб кълймагъланлай, малны джакългъа чыгъларыб барасыз. Ёмюрледен бери мал ашына къландан кълшакъ эте юремеген джамагълатдан болсагълыз, кълуру быйыл кълшы этген ишигиз ючюн огълуна сизге бирер сыйлы орден берирге дурус эди... Ишигиз керти да джигитликди... Огълесе, керти да, бизле джукъл билмегенлей, андан-мындан бичен, башха мал аш джыртыб, кечиндирибми барасыз? Тюзюн бир айт: бу кълагълытчыкълда джакълылгълан 80 тонна биченни да ол аллыгълыздагълы джакългъа хайыуанла ашагъланмылла? — деб, накладнойну ёрге тутду.

— Бир чѣбюн да ашамагълалла, — деб, джашырмай, кълыйдырмай, ыз аджашдырыб кюрешмей, ышарыб джууаб кълайтарды Махсют. Исхакъ Немеевич аллай эчыкъ сѣзге кюлюрге бла урушургъла билмей, сѣйирсиниб, кълараб кълалды. Кълундагълы кълагълытчыкълны столгъла, бирси кълагълытладан бир дажына айырыб салыб, бирси эки накладнойну да алай тутду.

— Быланы уа ташайталгъланмылла?

— Не чюгюндюрюню, не быхыны ийислери да ол джанында урмагъланды. Ол хайыуанла туугъланлы да аллай зат кѣрмегелле, оллахий.

— Да, сора, сау-кълаллыкъл, бу кълагълытлагъла къл нек салганса?

— Да, кълайдам, оллахий. Кълара палахха кълалгъланбыз, кълутхар, болуш делле. Столну да бир иги джакълсагъланелле. Бригаданы башчылары болуб, ала тартымагъландан мен кълубулургъла неге керекме, давай деб, кълыйгъланем, — деб кюлюб айтды. Исхакъ Немеевич, мыдакланыб, сагълышланыб, кеси-кеси бла акълыллаша, бираз турду да, ахсыныб:

— Энтда аллай стол кълурасала, бирда къларамай, къл сала бер, — деб, Махсют къл салгълан накладной-

лагъа неле эсе да сызыб, айырыб салды. — Алай а ала энди санга аллай стол къурамазгъа болурла... Амарджа сиз, иги къадалыгъыз, гяхиникге кѣб къал магъанды. Бел къатдырыгъыз, кѣбуне тѣзгенсиз, азына да чыдагъыз, — деб, аманат салыб ашырды.

Махсют кабинетден чыкыгъанында, тамада къойчу Ахмат, кабинетге кирир кѣзююн сакълаб олтура эди.

— Чакъыртыбмы келтиргенди, алан? — деб, кюлюб, саламлашды Махсют, къойчуну да аллай чоту болгъанын сезиб. — Ол кече тартханынгы къусдурлукъду, къоркъма, — деб къошду.

АТАМ ЮРЕТГЕН СОКЪМАГЪЫМ

Дело доходит до редактирования подготовленных текстов выступлений. Ясно, что польза от этого велика. Не надо избегать товарищеских дискуссий и споров...»

«Правда», 10 апреля 1985 г.

Шамил ашхы къойчуду. Джыл сайын къозу алып, джюн кыркъар, малны чарпысуз сакълар борчлары артыгъы бла толтургъанлай келеди. Халал урунган асыулу адамланы санына энгда биреуню къошайыкъ деб, алгъаракъда партиягъа членнге алгъандыла. Бираздан райсоветге да депутат этгенди. Урунуу Къызыл Байрагъы ордени, талай медалы, Выставка знаклары бардыла. Инсанлыкъ шартларыны толулугъуна да киши сѣз табаллыкъ тюлдю. Мизгълай терин атыб уруна билген деменнгили асыл адамды. Элчилерини кѣбюсю кибик, баш алдамай, бир тыбырда ишлеб келгени себебли, джашауунда керекли заты бары табылады, акъыл-балыкъ болгъанлы «эй-медет, тамблама не кечинмек этейим» деб, юйдегиге юйге джашау мадар излеб, кѣкге, джерге къараб тилер кюнеге джангыз да къалмагъанды. Неси да барды, джангыз окъууу джокъду — къуру эки классны таууханды. Аны бла мектеби, къаламы да тохтагъандыла.

Шамил бусагъатда совхозда эм бек махтагъан къой кюшну тамадасыды.

Район Советни депутаты киши, бир кюн сессиягъа барлыкъ болду. Ишчи комитетни тамадасы эртденбасында, аны райцентрге ашырырдан алгъа, джазыб джарашдырыб, машинкагъа уруб, къолуна къагъыт тутурду. Шамил сессияда этилген докладны сюзген заманда чыгъыб сѣлеширге керекди деб, ал кюнунде

райксполкомну инструктору телефон бла билдирген эди.

Тамада къойчу машинкагъа урулуб, эки къагъыт бетни тюгел толтурмагъан бир текстни окъуб чыгъаргъа керекди.

Сессия башланды. Райисполкомну председателини биринчи заместители, эм мюлк управлениени тамадасы доклад этди. Докладны сюзерге киришди. Адамла эригиб, эсней башлагъан заманда, прениялада сѣлешгенледен джетинчи болуб, трибунагъа Шамил чыкыды. Шамил анга джетинчи сѣз бошаллыкъ болур деб умут эте турду, алай а кѣжоу келгенлей анга да сѣз берилди. Тамада къойчу трибунагъа асыры огърамай атланды. Джюлюннген башына джангы чал тюк ургъанды. Чалдыш оюулу акъсылдым костюмуну сырты буршуланыбды — иссиде машинагъа миниб келгенине болгъанды. Трибунагъа сюелди. Чайыр бетли кѣлегини джагъасы ачыкыды. Джайлыкъланы кюню, аязы бстин кюйдюрюб кызаргъандыла да, алайда джунчуб кызарса да, таныллыкъ тюлдю.

Тыш кѣкюрек хурджунундан уллу кѣзлюклерин чыгъарыб, кѣзлерине илиндирди да, тамагъын ариулаб, сѣлеширге хазырланыб, къагъытха ийилди. Председателлик этген кыскамыйыкъ киши, кюбуб, атлаб узалыб, къойчуну алына микрофонну джууукълашдырды.

— Товарищи! — деди тамада къойчу тунакы ауаз бла. Андан ары башын къагъытха джууукъ ийиб, эджиклеб тебреди. Къагъытла кюлуна тюшгенли, ал джанындан кемиррге кюрешген болур эди, алайларында асыры джунчумай, текстни талайындан къутулду. Сора, айланчыларына джете башлады шойду, джюрюшню сериунге айландырды. — Не хвата-ит-хватает до-ярок... Не хватает доярка, чабан, скотник, ме-е-ха-меха-низатор.. — деб, таныш, юренчек сѣзлени ашыгъын биргъады да, биягъынлай акъырыннга бурулду, — а маладой — м-оло-дые — молодые лю-ди вы-ез-жа-ет выезжают за пре-де-лы — предели района на стри-стрижка...

...извильет (изъявляет)... нако-плен опит (опыт)... депутаты сельсовета от-чи-тываит (отчитываются)... деятел-ности (деяльности)... деди да, къагъытха къараргъа андан ары къарыуу джетмей, кѣжон андан айырыб, кесича силдеб тебреди. — План-закон, его на до выпалнят. Мы каждый год выпалнаим — перевы-

палнаим план приплод, шерста. А из двадцат адни чабанский бригада толко пять-шест выпалнаит план. ас-тальной бары со спокойным совестом сидят. Если план не выполняит, нинада работат. Вот так. — Аны бла тохтаб, трибунадан кьайтыб кьалса эди, алай а кьагьытны аягына чыгьалмагьан эди да, джарым джолда кьоюб кетсе, ушагьыууз кьрюнор деб, кьлюне келди да, биягьы кьагьытха битди. — Наш совхоз мно-го-от-отрас-ле-отрасле-вый-левый-многоотраслабий... (Залда ары дери эригиб, эсней олтургьанла джарыдыла. Залдан кьюдюле, кьайсы начас эсе да «Чужой попал!» — деб эшитдирди). Анга да кьюдюле. Шамил джунчуду. Дагьыда кьайсы эсе да «Давай дальше!» — деб кёл этди... — бальшой по-тен-потен-ци-ций-ал-по-тенциал-потенциал (залдан дагьыда «Опять чужой попал! Оставь его там!» — деб, аууз джетдирдиле. Председатель джарыджаякьланы тыяр ючюн, «Тсс-тише, товарищи!» — деб, гара шышаны кьаламы бла кьакьды. Шамил а бетинде тер тамчылары джылтыраб, биягьы кьагьытха битиб, нени эсе да чыгьаралмай сюеледи. Зал кьайгьылы болмагьанча кьрюнеди)... не ре-ре-ал-реал-рейал-и-зу-зи-зи-зу-ет-рейалы-ли-зу-у.. (биягьы залдан тартынмай кьюдюле. Тамада кьойчу ол худжу сьзге джангьыдан илине да бир келди, алай а джыгьыб кьоялмады. Сора андан атлаялмазын таныгьанында, ачыуланьб) — А-канар запас! — деб, микрофонга кьлтюртюб айтыб, кьагьытын да хурджунуна жуштукьлаб сугьуб, трибунадан джанлай башлады. Ол арт сьзлерин кьыйдырыб келтиргенликге, не айтыргьа излегенин ангыладыла да, зал харх болду.

Тамада кьойчу, трибунадан бир атламгьа айырылыб, бир кесекге тохтаб, кьюлген залгьа кьараб. кеси да ышарыб, унутуб баргьан неси эсе да эсине тьшгенча, ызына кьайтыб, микрофону аллына келиб сюелди.

— Джазыб, кьолубузгьа кьагьыт тутдургьан адетни кьайдан чыгьаргьан эсегиз да билмегениме, оллахий. Кереклими алайсыз айталмаймамы? Тилими джетмейди? Ангылаталлыкь тюлмеми? Ангыларгьа излеген, соруб да ангылар. Излемеген а мыйысына кьуя турсанг да ангыларыкь тюлдю. Айтыргьа излегеним неди? Эртденли бери планланы толтуруудан сьлешезибиз. Майна, бир-бирлерибиз, эригиб, теке кьалкьына эте туралла. Джыйылыб, сьлеше тургьандан не магьана? Ишлерге керекди. Алгьынладача, эртделедеча, адамла кеслерин ишге ургьандан рахын болуб.

ёлюб кетгенлеча тюл, акьылы-башы болгьан адамча, урунургьа кереклисин ангылай билген адамлача ишлерге керекди. Джанынга, санынга керексиз зарауатлыкь джетдирмегенлей да, иги ишлерге боллукьду. Табыча, усталыкь бла, машина, ток, трактор кьючно болушлугьу бла ишлерге. Эрикмей, эринмей ишлерге. Алты джюз малны, кьозласала уа минг эки-юч джюз малны айыблары-гюнахлары да мени бойнумдады. Керекли затларын айта билмеген, мангырагьан бла макьыргьандан ёзге хыйсаблары болмагьан тилсиз хайыуанланы джазыулары мени кьолумдады. Кьарыналары бла кьургьакь орунларын табдыргьандан ары алагьа джукь керек тюлдю. Аларын табдырыб, андан ары кьарамай кьойсанг да, берликдиле тьлю, не да бизни бир кьауум чабанский бригадаларыбыз алгьан чакьлы бир кьозу, джюн... Кьарыналарына бла тынгылы орунларына уа чабан... кьойчу киши кьайгьыра билсин. Фермабызны кьатына бичен ташый, силос сала башласала, отараны негерлериме кьоюб, кесим он-онбеш кюннге биченчилеге кьошулуб, кьыш фермамы кьатында биченчи, ямачы болуб кьалама. Аны ючюн, кишиден бюсюреу-сыпас да, аклад-зарплат да излемейме. Зато, малны кьыш ашыны кьалай джыйылгьанына ажымсыз болама. Джюрегим басылады, тынгы табама, джыйгьан хазнабызны кьыш кюнлерине юлешиб-тергешиб тебрейме... Ата-бабаларым малчыла эдиле, «мал тейриси адам» деб, малны джазыкьсына биле эдиле. Мени да алай юретген эдиле. Алай ишлерге кьорешеме. Алай айтханыма, мыйыкь тюблеринден ышарлыкьла да бар болурла, ёзге мен малчы кишини баласыма, насыбха да аны тергеб джашайма. Башха иш билмейме, кьормегенме. Билирим, кьорюром да келмегенди. Мени дуниягьа джаратхан атам-анам юретген сокьмакь бла баргьаным меннге джетишиб-джетиб тургьанды. Шукурла болсун, сокьранган джерим да болмагьанды. «Ишинг кьолайлы тюлдю, алан» деб, айыблагьаннга да пака тюбегенме. Сиз да айталыкь болмазсыз. Адамыча ишлерге керекди. Кьыйынынг тас боллукь тюлдю, насыбха, адамын байлыгьы, тыш кьарама тюл, иши багьалатхан кьралда джашайбыз,— деб не джунчумай, не тирелмей сьлешиб, айтырын бошаб, кьайтыб тебреди. Шыкьыртсыз тынгылагьан зал бирден харс урду.

Шамил Бютеусоюз переписде уа уллу тилни экинчи ана тилинча билеме деб джаздыргьан эди.

СОЛДАТ АНА

Север Кавказы хауатын келген джолуну кьабакъ эшиги Минводы аэропорт адамдан толуду: тѣбенги кьаты тубан джерге тѣшлиб джарашханды да, кѣкте самолет кѣлтюрюлмегенине экинчи суткасы барады. Аэропортну диктор кьызы «метеорология халны джунчуулудугъундан, анчанчы рейс энтда анча сагъатха артха кѣчюрюледи» деб, билдириб, борчундан кьутулады.

Ауур автобуса уа чемоданлы, сумкалы адамла ны, сагъат сайын келтириб, аэропортну аллы кенг асфальт майданнга тѣгюб кьайтадыла.

Аэровокзалны ичини кьозгьалгъан бал четенден башхасы джокъду дерчады — адам кѣбден, олтуруб, аякъ солугур мадар табылмайды, тюнене келгенле шиндиклени кючлеб, джерлешиб бошагъандыла.

Кече кеч болду, алай а аэровокзалдан адамла бир аз седредиле деб танырча тюлдо. Хар ким тынчайыр мадар излейди. Кѣбле чемоданларына, кьол туюмчеклерине олтуруб, теке кьалкыу этедиле, кимле, табыракъ джерлешгенле, газет, журнал окъуйдула. Мен да, экинчи этажгъа чыгъыб, кьарай туруб, бир орун бошалгъанлай, алайын алыб бегигеме да дуния зауугъун кѣрдюм деб турама. Бир джанымда бир тиширыу, сабийин кьойнуна алыб олтурады. Экиси да джукълайдыла. Бирси джанымда олтургъан киши, газет окъуй келиб, джукъусу дженнгенинде, кѣзлюклерин мангылайына кѣлтюрюб, шиндикни таянчагъына башын салыб, аякъларын узатыб кьалкыгъанды. Аллымдагъы кьыйыр шиндикде олтургъан, чачына акъ ургъан уллубурун тиширыу, онг кьолун мангылайына тиреб, башын энишге джибермезге кюрешиб олтурады. Диктор айтханны эшитмей кьалыргъа кьоркьгъанча халы болса да, башын кьолу тыймай кете башлагъынчы кьалкыйды. Аны кьатында олтургъан мыйыкълы джаш адам тириди, саквоажын аякъ тубюне быргъаб, журналгъа сингенди, дуния кѣчюб бара эсе да эсинде джокъду. Аны кьатында да бир тиширыу, джукъу хорлагъандан оюлуб кьалыргъа джетген, кюз артында бѣдене кибик, бир токъ тѣгерек адам. Дагъыда бир тиширыу. Дагъыда — бир, э-къудайны кьудрети — джолоучулукъда эркишиледен эсе, тиширыула джюрюйдюле.

Отпускагъа юйюнеми барады, огъесе отпускасын-

дан кьайтыбмы келеди, солдат джаш, юсюнде таса кийимлерин атлагъаны сайын тарта да джангьдан джарашдыра, аэровокзалны мийла кьабыргъасыны джаны бла ары-бери джюрюй, тохтай да аэропортну майданына кьарай, джукъугъа кесин хорлатмай, кечени талайын ашырыб барады. Ингирде эслегенме, андан бери шиндик кѣрмей сюеледи, туруб, орнуму берир чакълы болгъанма, алай а бир кѣлтюрюле башласам, экинчи джерлешалмай кьалырма деб кьоркьгъандан, менден джашыракъ биреулеп табыллыкъ болур деб, ышаныб сакълайма.

Журналгъа синген мыйыкълы джаш, тютюн тартарымы келди да, орнундан кьобду, журналын быргъады, саквоажын да алайда кьокоб, чыгъыб тебреди.

— Сиз кьайтхынчы орнугъузгъа чѣгерге боллукъмуду? — деб, тынчайгъанланы уятмазча акъырын сорду солдат. Кьобхан джаш, журналына, хабчюгюне да кьарады да, былай тургъанлай айыблары сеникиди, орунну иеси уа менме дегенча, кьарамы бла ангылатыб, бир аз да тынгылаб:

— Олтур, — деди.

Джукъусу ажымсыз да джунчутхан болур эди, солдат олтургъанлай огъуна джукълады. Алай дженгил джукълаб кьалай кьалды деб сейирсинген огъуна эгдим — мен ъмюрюмде да алай дженгил кьалкыб кьалалмайма. Башлары джастыкьгъа джетгенлей. хурулдаб тебрегенлеге сукъланганлай а барама. Бу а джастыкьны, тюшонде да кѣрмегенлей, джукъугъа сингди.

Мен да кьалкыдым.

Бир заманда «Эй, шохум!» — деген тауушка уяндым. Солдат биягъынлай джукълаб, кьайтыб келген джаш да кьатында ѳрге сюелиб тургъанын кѣрдюм.

— Эй, солдат, — деди ол. Джукълагъанланы тынчлыгъын аяб, акъырын айтды. Алай а солдат, «солдат» деген сѣзню эшитгенлей, терк огъуна уянды, «тоба-асто, постда кьалкыбмы кьалдым?» — дегенча, сескекли болуб, эрлай кьобду. Кийимин тюзетди. Джашха да «сау бол» дей, ингирли сюелген джерине атлады. Джаш да, журналын кьолуна алыб, орнуна джерлешди. Кьатындагъыла уяндыла. Сабийчик да, анасы уянганында, тынчлыкьсыз болду, джукъусу бѣлюннгенине камсыклана башлады.

— Бетсиз! — деди чалбаш кьатын, мыйыкълы

джашха эрши къараб.—Айыб тюлмюдю солдатны уятыргъа?!—Сора бери бурулду да, джаулугъун-башын джыйышдырыб, орнундан къобду.—Сынок, былайгъа кел, бир кесек тынчай,—деб солдатны чакъырды. Кёзлюкю киши, чотну тюгел ангылаялмай, орун къоя айланган къатынга бла джунчуб сюелген солдатха къарады. «Бу солдат ана болур» деб, чалбаш къатынга къараб, кёлюме келди.

—Къыйналмагъыз, мамаша, солудум. Олтурур кереклим джокъду, сау болугъуз,—деди солдат, бети кызырыб, тартычакъ джаш адам, тиширыну къайгыргъанына артыкъ да бек джунчуб. Биз, барыбызны джукъудан, тынчлыкъдан айыргъан мыйыкълы джашха кёлкълалды болуб къарагъаныкъда, аны да джунчутдукъ. Ол журналына башын сукъду.

—Солдатны уятыб, бетсиз,—деди биягъы къатын, мыйыкълыгъа битиб. «Солдат алайгъа олтура эсе, орнуму къатынга къойым» деб, мен да орнундан кёлтюрюлдюм. Алай муратлы болур эди, къатымдагъы кёзлюкю къарт да, хапчюгюн джыйыб, кёзгълалыб, кесин къурашдыра башлады.

Бизни ууакъ къайгыбызны арлакъдан кёрюб тургъан дагъыда бир джаш, орнундан къобду да, гынтдылы къаракёзлери джумушакъ ышара, солдатха келиб, билегинден алды.

—Келчи, шохум, орун табайым,—деб акъырын тартды.

—Къыйналмагъыз, шо! Къайгырмаз. Сиз тынчайыгъыз. Мен юреннгенме. Сизлени тынчлыгъыгъыз бузулмаз ючюн солдатбыз биз,—деб, ышарыб, артха туракъларгъа кюрешиди. Алай болса да, анга къобуб келген джаш, ариу къара кёзлерин ышартыб, солдатны элтиб, кесини орнуна олтуртду.

—Тынчай. Солдатла тынчайыр заманыбыз кёб болсун. Солдатла тынчайгъанны унутхан заманланы кёрмейик,—деб, кюле, алгъыш этди. Бизни тегерек бары аязыды. Джукъу бизден кетди. Мыйыкълы джаш орнунда кёбге тынгылы болалмады. Журналгъа бурнун тиреб, тегерекде бола тургъанны къулакъламагъанча этерге кюрешиди, алай а кёлтюралмады—къобуб, сумкасын скойрей, къайры эсе да къорады.

—Бетсиз. Солдатны уятыб!—деди биягъы къатын, анга, бизге да ачыкъ эшитдириб.

ПОЧТАЛЬОН

Кёксюлташ элде бизни участокга почтальон чыдамады. Джарашыб ишлесе, кюнде юч сагъатлыкъ джумушду дейдиле. Связны бёлюмю—почтаны джюрютюрге деб велосипед береди, аякъ, юс кийим спецовка бла баджарады, джангур, къар джауса, корреспонденциягъа тамчы ётмезча, башы кенгден джабылыб къалыучу уллу сумка тутдурады. «Почта бёлюм почтальоннга айда тёлеген джалгъа онсегиз пуд акъ будай ун келеди, аккаларыгъызны джашлыкъ джылларында—Кёксюлташны колхоз тамадалары артель рыскыны хамешисин шахар ресторанда джутуб къоюучу заманлада—аллай бир хакъны джылда да кючден табуучан эдиле» деб, ол ишге адам джарашдырыу сёзге кшошулгъан элчилеге айтыб ангыла тыргъа кюрешигендиле. Алай а киши тириликке унамагъанды. Бир къауумла кюн сайын чыгъыб турургъа керекли ишди, мараз кюнюнде элталмагъанынг экинчи кюнюнге аллай эки ауурлукъ болуб къаланады деб ауурсунадыла. Бирсиле да«элни орамларын да уллу сумканы бойнунга тагъыб айлангандады чот» дейдиле. Не эсе да, бизге почтальон болуб джарашхан элчи киши ол ишде кёб аякъ урмайды, кысха огъуна алайдан таяды. Тийреде почтальон болуб кимле ишледиле деб, бармакълар тергегенден эсе, зор бла джол бла болду эсе да, анга бурун урмагъан кимле кълалдыла деб санагъан тынч тюшер. Ол огъай, Камчаткадан келиб, дуня аулай айланган адамла да, къонакъ адамла да бизни тийреде почтальонла болуб, талай айны уллу сумканы джюрютгендиле. Алай а ала да кёбге стауатлы болалмагъандыла—къарай туруб, огърамагъанларында кетгендиле.

Бирни кетиб, экинчиси джарашхынчы, таб, ишни алгъандан сора да тийрени орамларына юреннгинчи, кюн сайын келиб къотарылгъан газет, журнал, башха корреспонденция почтада кълалана турду. Алай бла болмагъанында, школ сохталагъа бериб, алагъа чачдырыб да кёрдюле. Сабийлеге джумуш тюшгенликке, узакъгъа созарча таблыкъ тюшмеди. Созарча да тюл эди—сабийни джумушха ий да, ызындан бар—чот алай болду.

Бешинчи классха джюрюген тийре джашчыкъландан бири, велосипед бериледи деб эшитгенде, керти да почтальон болуб джарашды. Эртденбласында дерс-

лерине джюрюйдю. Школдан къайта келиб, почтаны чача барады. Джангы велосипедни джылтыратыб минигенине уа тенгчиклерини арасында къудрети-сыйы келтюрюлюб кетгенди. Элде киши тындырал-магъан ишни ойнай-кюле этиб баралгъанына сыйы-хурмети да алай болгъанды. Сабийле, кими аллында, кими артында, кими эки джанында, кими сумкасын тутта, кими улоун тебере, биргесине джюрюйдюле. Почтальон, юй-юйге джетгенлей, велосипединден тюшеди, джаяу нёгерлери тегерегинден джыйыладыла, къош-баш болуб, бир тетрадка къарашадыла. Немеланы Немеге ненча газет, журнал бериллиги табалдыла. Гитчерек нёгерлеринден бирини къолуна тутдуруб ашырадыла. Ол да, газетлени эрлай элтиб, ящикге джеталса — ары, алай болмаса — арбазгъа быргъаб, ит-зат чабар да деб, тегерегине сескекли къарай, ызына ашыгъыб къайтады. Мурукку этсе, нёгерлери сакълаб турлукъ тюлдюле, аланыкъы — алгъады. къоюб кетедиле.

Менге да сау бир газет, журнал кюлте келтиредиле, ётюрюкю, «эшек джюгю болур» дерча бир кюлте. Почтальон, гитче нёгерлерине ышанмагъанлыкъмы этеди, огъесе менге башха къарагъанлыкъмыды — билмейме, ёзге газет кюлтеми кишиге бермей, кеси келтириб салады. Арбазгъа келиб, таууш этеди. Юйде болсам, чыгъама.

— Ас-салам алейкум, дядя Джюсюп, — деб, алгъа атлаб, къолуму тутуб, ашыкъмай, тынгылы саламлашады. Сабий джюрегин толтургъан сейирлик тазалыкъ огъурлу ариу кёзлерини къарамына джыйылыб тургъанча кёрюнеди.

— Алейкум салам, ашхы улан! Хош келдигиз! Къонакъбайлыкъ этейик, джууукъ болугъуз, — дейме кюлюмсюреб, къолундан газет кюлтени алыб.

— Сау болугъуз. Къууанча барайыкъ, — деб къартгуна джууаб къайтарады. Не зат келтиргенди деб къараучанма да, мен кюлтеге кёз джетдиргинчи мурукку этеди.

— Аланчыкъ, «Правданы» келтирмей къойдунг дейме.

Почтальон, джарыкъ таза кёзлерини къарамын менге джибереди да, акъырын ахсыныб:

— Оллахий, бюгюн сизге джетдиралмадым. Башхалагъа юлеше келгенимде тауусулуб къалды, — дейди. «О, ата-анангы кёб къууандыргъын, кыйдырмай,

болушлусуча айтханына къарачы, сау-къаллыкъны» дейме ичимден.

— Хо, къайгъырмаз, ашхы улан. Алай да болуучанды. Экинчи джол меннге да джегиб къалыр эсе уа.

Джангы почтальоннга юрене башладыкъ.

Алай а бираздан, не чурум болду эсе да, талай кюнню кёрюнемей турду. Ол да эрикди болур деб, кёлюме келди. Огъай, джашчыкъ бир кюн келиб къалды.

— Алан, бу джол не эсе да бираз мычыдынг дейме, оллахий. Иги кесекден бери кесинг да кёрюнединг, газет, журнал да кёрюзмединг, — дедим биягъы мен, почтальонубуз бла селенишим келиб.

— Огъай, къайры кёб болады? Къуру бир ыйыкъ къалгъанма. Каникулда эдим. Каникулда уа дерледен да солуйбуз, мындан огъай, — деди джашчыкъ, кёзлерини биягъы таза къарамын ышартыб. Газет кюлте, бу джол керти да «эшек джюгю» чакълы болуб къарай туругъа таблыгъым тюшмеди да:

— Къарачай газетни эки экземпляр алама, экинсин да келтиралдынгмы экен? — деб сордум.

— Ы-хы, келтиргенме. Тетрадымда джазылыб турады, — деди ол, арбаздан чыгъа туруб. Алайда огъуна сумкасын велосипедни багажнигине джарашдырды, машинасына минмей, ызындан тюрте, орамны огъары кыйырына айланды. Анда юй джокъду, къайры атланды деб, ызындан къарадым. Тенгчиклери кыйыр хунаны джанында джайылыб ойнай тура эдиле. Бу да алагъа ашыгъыш барды. Велосипедни хунагъа сюеди, алай а ойнаргъа ашыкъгъандан, иги де-меннгили джерлендиралмады: сумкасы дженгиб, велосипед, дыгъырдаб, бурууну джанына ауду. Джашчыкъ, эрлай ызына бурулуб, тюзете да бир башлады, дагъыда алайлай къоюб, нёгерлери бла ойнаргъа джарашды.

Ингирала болуб, эшикке чыкъгъанымда, джашчыкъла оюндан эригиб, почтаны къайгъысын къолгъа алыб, почтальонну тетрадына алгъынча къош-баш болуб, дауур эте тура эдиле. Джашчыкъ сумкасыны ичиндегилерин чыгъарыб, тенгчиклерине юлептиб, къолларына тутдуруб тебреди. Къолуна газет джоппу тюшген а алайдан, садакъ тартылгъанлай, атылыб чыгъады, думп болуб, тийреге сингиб кетеди. Къычырадыла. Даулашадыла. Элтир юйсен таымагъанлагъа, кенгден къоллары бла кёрюзтюб юретеди-

ле. Ашыгышдала. Алайдан чабмай бири айырылмайды!

Сумканы кьалгъанын къараб-къарагъынчы седи ретдиле.

Дагъыда эки кюнден газет кюлтем иги огъуна кьалын болуб, почта ящикге урулуб тургъанына келдим. «Правда» эки, «Известия» эки, «Сельская жизнь» эки, «Ставрополка» эки, «Литгазета» эки, «Ленинни байрагъы» эки, ол огъай «Блокнот агитатора» да эки экземпляр тюшюб эдиле. Каникулда джыйылгъанын иги седиретиб алаалгъан болмаз эди да, «экишер этиу эсе, ма экишер» деб, бир ишексиз, бери айландырыб кьойгъан эди.

Джарым джыл чакълыны аллай тамашала, газет оюнла кьргюзте турду. Биз а юреннген эдик да асыры кьулакъламай эдик.

Сора почтальон тюзелди. Тюзелгенде уа алай тюзелди, андан ары талай джылны почтальон ксрекди деген къайгъыны кишиге этдирмеди. Велосипеди бла орамны тьбен къыйырындан киргенин кьрсенг, эки сагъат чакълы заман кетерге тийрелени огъары юлерине чыгъыб баргъанын эслер эдинг.

Хар арбазны кьабакъ эшиклерине почта ящикле салдырды. Ящик тагъаргъа кеслери ашыкмагъанлагъа да «сом бла джарым ачхачыкъ беригиз, кесим почта ящик келтирейим. Эндиги дуняда арбаз аллында почта ящици болмагъан ушагыусузду» — деб акъырын айтыб кьоюучан эди. Келтириб, ящик орнатсын ансы, сом бла джарымны андан киши да кьызгъанмай эди.

Беш джылны элибизни тьбен тийрелеринде джагъан джамагъат почтальон тынчлыгъын сынады.

Беш джылдан а джагъчыкъ орта школну медалгъа бошагъанын эшитдик. Почтальон джумушун да алай ашхы тындырыб тургъанлай, дерслерин да айырмагъа окъуб баргъан эди. Ол джыл огъуна университетни кибернетика факультетине окъургъа киралды. Бизни элни орта школун бошагъанлай кьбле алай дженгил кириб кеталмаучан эдиле да, тийреде адамла, аны тирилизине да, «бьрю атар — бьркюнден» дейди, ол сабийни неси да башха эди, кибернетика деб, окъуу таба билгени да анга кьере болду» деб сейирсиндиле.

Экинчи классха джюрюген кьызчыкъ бла мен стол джаньнда олтурабыз. Школ формасы юсюндеди, учларына акъ лентала туююлген чач эшмелери, сыртына тюшмей, текелемююзно мыйыкъларыча, кьулакъ артлары бла кьенделен турубдула.

Аны бусагъаты бла мени аллай заманымы арасы кьыркъ джыл чакълы барды. Къайдан башладым эсем да, сабийлик джылларымдан хапарла айтдым. Сейир затла сьлешдим деб билмегенлигиме, анга тамашалыкъ кьрюндюле: эки кьолчугъун сакъал тюбюне тиреб тынгылайды, бишген дугъумлача тьгерек кьзчюклерин джуммагъанча, сейирсиниб къарайды. Столда акъ булканы эследи да:

— Булка уа ашаймегиз? — деб сорду.

— Огъай.

— Нек? Нек алмай эдигиз?

— Джокъ эди. Ол заманлада бизни эл тюкенде аллай затла сатылмаучен эдиле.

— Не ашай эдигиз да?

— Не табсакъ — аны. Анабыз нартюх ундан гырджынчыкъла эте эди. Атабыз унну да кьыйналыб джетдире эди. Тымыбыз а биялумукъ болуб да кьалыучан эди.

— Биялумукъму дединг? Ол неди?

«Айтайыммы, кьояйыммы?»

— Къой аны, билмеген огъуна бол. Тепсиде эт, джау табылсала, биялумукъ этмей эдиле.

Нартюх гырджынны да ангылаялмады. Ётмек, булкала эркин табылыб турмагъан заманла да болгъандыла, сора адамла не бла кечинмек эте эдиле деген сагъыш башына чалышды болур эди, кьызчыкъ биразны оюмлашыб олтурду.

— Ол заманда семиз адамла бармелле? — деб сорду бираздан.

— Къайдам. Бизни элде кьрмегенме. Кьрген эсем да унутханма.

Джылтырауукъ кьызыл ботачыгъы аягъын кьысыб, джунчутубму тура эди да, энишге узалыб, тартыб тюзетди. Джылтырауукъ ариу ботачыкъла кьзге илинирчала эдиле.

— Сени тенгли заманымда боталаны не болгъанын да билмей эдим. Кьрмеген эдим, — дедим. Кьызчыкъ кьонгурау гаууш этиб кюлдю.

— Къалай кѣрмегенсе аланы? Джокъмелле?

— Болмазселле, ансы кѣрюрем. Сен кѣрюб, кийиб джюрюйсе да. Табсам, мен да кѣрлюк, киерик болу-рем.

Къызчыкъ, кѣзлерин ышанмагъанча сюзюб, башын эки джаньна булгъай, ленталы эшме учлары да джаякъчыкъларына тие, дагъыда кюлдю.

— Трусчукъла да джокъ эдиле дериксе бусагъатдан,—деди ол, кюле тургъанлай.—Майкала уа?

— Сабий заманымда, гитчеликде майка да киймегенме. Ич кѣлекчик кийдире эдиле.

Къызчыкъ школгъа алайлай къалай джюрюй эдигиз деб кюлдю.

— Чындайларыгъыз бармы эдиле?

— Биз ышымла кийиучен эдик...

— Ала капронмелле?»

«Не айтайым?» Къызчыкъ, джууаб къайтармагъанымда, сагъышлы болду.

— Ох-ох,—деб, башын булгъаб, къарт аммача ахсынды,—къалай тюрлю джашай эдигиз. Алай нек джашай эдигиз?

— Къралыбыз бусагъатдача бай тюл эди. Адамла бу джашауну ол заманда джангы къураб келе эдиле. Излеген затынг эркин табылмаучан эди. Бизни бла уруш этерге хазырланыб кюрешген къралла барелле.

— Телевизордагъы немецле?—деб кѣзлерин джандырыб сейирсиниб сорду.

— Хоу. Аладан башкала да барелле.

— Аланы советскийле эрлай хорлаб къоялла да?

— Бизникиле аланы тѣрт джылны къазауат этиб хорлагъандыла.

— Ол ненча кюндю?

— Кѣб кюндю, иги къыз. Сау ъмюр чакълы бир кюн эдиле ол джылла. Аллай кюнлени санаргъа энди ъмюрге да кишиге тюшмесин.

Эй, хурмет джашаулу таза сабий, ъмюрюнде да санамагъын аллай кюнлени!

НѢГЕРЛЕ

Беш киши, бироз джылынаракъ да болуб, келин келген юнню къыйыр комнатында олтурадыла. Узуч боз мыйыкълы Азамат, дюнгюрдетгенча, гюрюлдетиб сѣлешген базыкъ ауазлы адамды. Алаша сюекли ул-

лубурун Иссачыкъ аны къатында адам джарымыды дериксе. Аны ъмюрю джылкъыдады, урушну джылларында да атлы аскерде айланганды. Былай джыйылгъан-олтургъан джерде атладан, джылкъыладач ъзге хапары джокъду. Махтанса, «немец танкагъа ат бла чабхан джашма, тейри»—деб басыучанды. Ючюнчюлери, Халис, къалын къашларыны тюрбюнден ауур къараучу, джитибурун узун киши, фронтдан ханар айта келсе, костюмуну терен кѣкюрек хурджу-кундан къызыл тышлы блокнотну чыгъарыб, ичинден къара пленканы алыб, иеги, омрау сюеклени чалыш-масында окъ сураты ачыкъ танылгъан рентгенограмманы кѣргюзтюр: «бу немец шккоддан атылгъан окъду, муну ъпкемде джюрютгенли отуз джыл. Аллаху-алам, мындан ары да къаллай бир джюрютюрюкме, къайдам?»—деученди. Тѣртюнчюлери, совхоз механизатор Осман, башына асыры эртде чал ургъан кишиди. Бешинчилери, Аслан, юсюн-башын сыйпалаб, сыйдамлаб джюрюген, чырайлы, джарашыу адамды. Джылы эллиден атласа да, саулугъуну игилигинден бет къаныны ариулугъуна, стол ушакъгъа келишгенине ким да сукъланырча, келбет тѣкген, къуру да ууакъ ышара тургъан бир адам.

Азамат анга къараб, сукъланыб, нѣгерлери бла тенгледириб сынагъанча, ала таба да кѣз джетдириб айтды:

— Аслан, оллахий, сизни атагъызыны, ълорге къоймай, тукъумлукъгъа тутуб турургъа керек эди! Къаллай юйдегиси барды! Аждагъанла, мѣлекле кибик. Бири-биринден иги, ашхы-аламат! Не санларына-сюеклерине, не чырайларына, не адамлыкъларына чырт керекли затлары джокъ! Тьюу-машалла, аман кѣзден сакъланыгъыз!

Базыкъ ауазы бла гюрюлдеб, кюлюб, алай дегенде, Аслан да джунчуяракъ болду, столгъа къараб ышарды.

— Аналарына ушагъалла. Атагъа тюл, ана джанына тартхалла. Ана уа сизни тукъумдагъ къызды,—деб Халис, Азаматны къуджур накъырдасына келиндирирге кюрешди.

— Башынг джукъудан ъзге джастыкъ кѣрмесин, къызыбызгъа андан уллу махтау къайда. Кимге да ушасынла, къарамтыла, акъыллыла, адебдиле болсунла ансы!—Былай Иссача, бирер къарышла бол-масынла ансы!—деб, Азамат биягъынлай гюрюлдеди.

Бирсиле, ары къараб, Исса ушатырыкъ болмаз десе ле да, ол да кшошулуб кюлдю. Кесича бир чыркыу къауумда келин келген къууанчха баргъанындан ха пар башлады.

— Барсам, бары менича былай шкырнала. Ол юйден, бу юйден чыкыгъан да, къарты, джашы да чыркымла! «Къайдалла Таташлары? Быламылла болгъанлары?»— деб сорама... Ма, быллай алашычыкыла, адам джарымчыкыла... Бурунлары уа ма быллайла,— деб, эки къолун джумдурукыла этиб, бир-бирине кшошуб, уллу бурнуу кыйырына джалгъашдырыб кёрюштюб кюлдю.— Кеслери гитчечикле, бурунлары уа ма быллайла. Оллахий-билляхий, башларыны тюз джарымлары бурунга кетибди! Ия-къудрети болгъан аллах, ол шекеллиени ким кёргенди!— Анга къараб, нёгерлери да харх болдула.— Араларында адам тёреничи джангыз биреу барды.— Харам — Мюксюден. Къалгъанлары уа ма быллайчыкыла,— деб, къолун столдан аз ёрге айырыб, ёлчелеб кёрюштю.— Мырзабек а «кет, сен джаман» дейди манга. Аталарыбыз эгечледен туугъанладыла. «Къайдалла Таташла? Быламылла болгъанлары?»— дейме да,— деб, биягъы хапарын джангыдан къайтарыб, джумдурукыларын да уллу бурнуна биягъындай джалгъашдырыб башлады.

— Аллай чыркуулагъа келген а кимди, алан? Кеслерича шылапакъаймыды? — деди Азамат, кёлтюртюб.

— Джашы биргесине окъугъан бир тегей кызыны алыб келгенди,— деди Исса кюлюмсюреб.

— Муслиманларынданмыды экен?— деб сорду биягъы Азамат.

— Кайдам оллахий. Бусагъатда не башхасы барды? Элиндегиледе не башхалыкъ таныйса?

Азамат, сорууна сорууу бла джууаб къайтарылгъанында, кирпичлерин къагъа, сагъышланганча бир аз туруб:

— Ай юйюнге ашхылыкъ, башхагъа джалгъана эсенг, чууут кыызгъа джалгъан. Чууут кыызла алыгъыз, сабийлеригиз акъыллыла болурла десегиз а,— деб, бир кертиликни айтханча, кюлмей, ышармай басды. Нёгерлери, ушакыгъа чола сёз кшошду деб, бюсюремей, мушудаб тынгылашдыла.

— Кесигизникиледен туугъанланы кемиреклегем тергейсе?— деб, бууулуб кюлдю Осман-тынтыдылы.

— Бизни къой, дауурубубз кёб, магъанабыз аз джамагъатбыз,— деб сёге башлады Азамат.

— Алай дегенинг неди, алан?— деб илинди Осман.— Халкынгы похлаб тебремене-чи. «Азны насыбы да аз» дегенлей, азлыгыбыздан магъанабыз да аз кёрюнеди. Ансы къуру къаптычыларыбыз къралны он миллион кшоюн кырккыб къайталла джыл сайын.

— Аны ючюн а уллу махтау сизге, хо! Кёрюб турабыз. «Ушакыгъа элтген узун сомла» атыгъыз,— деб самаркъаулады биягъы Азамат гюрюлдеб.

— Бёркле бла Эресейни алалсакъ а не дейсе?— деди Осман, сёзю дагъыда кшошгъаб, ышырыб.

— Дауурубубз уллу деб аны ючюн айтама. Ала амалтын къаллай бир аууз чайкъамды болдукъ. Субхан-аллах, алан, не къркыуу, не юркюу джокъ бир къауумлада...— деб, Азамат соза башларгъа Осман бёлдюрдю.

— Биз къркымай эсек, ким къркыа биледи? Биз бир-эки деб юч затдан къркыабыз,— деб, бармакъ тергеуге къолун хазырлады.— Биринчи, закондан къркыабыз, экинчиси, аманымы билиб кшоярла да деб, джамагъатдан, хоншудан, тийреден къркыабыз, Ну, ючюнчюсю уа, алкын аллахдан да къркыа билебиз.

— Къайдам, тейри. Эки шагъат керекди,— деди Халис.

— Терслик этген къркыа болур ансы, терлиги болмагъан джукъдан да къркымайды... Адам эм алгы-бурун кеси-кесинден къркысун, кеси-кесинден уяла билсин. Табсыз зат этерге башлады эсе, эй-я, ырызым муну меннге къалай унады дей билсин. Адамны къалгъан джер джабылыб, бети ачыкъ къалгъанды. Ол уят орнунду,— деди Аслан да, кызыб, ушакыны орунсузгъа тергегенча, огъурамай.

Алай эте келдиле да, джукыгъа тиймеген магъанасыз ушакылагъа кирдиле, кърал оноула джасагъандан башлаб, кшошчуланы, малчуланы, Бийчесын да джайлыкыдагъыланы, кыш стауатлада ишлегенлени халларына дери джетдиле. Исса быллай джерде къуру да айтыучу джылкычы хапарларына сингди.

— Эшитемисе, дуняда хайыуан болуб, атдан акъыллы джокъду. Атла умныйлелле... Бу кюз бы-

лайда бригадада ишлеб тургъан юч байталымы джылкыгъа къайтардыла. Барыб, кеслери къошулурла деб, джылкыны туурасына элтиб бошладыкъ. Кеслерине аджир-юлюш болмагъанын кенгден къарагъанлай огъуна таныб къойдула, алан. Къошулмалла! Талай кюнню кеслери джангыз отлаб турдула. Сора, бир кюн айлана келиб, аджир-юлюшлери джууукълашыб къалды. Кенгден джыйылыб таныб къойдула, а-субхан-аллах! Кишнеб, тансыкълаб барыб къошулдула. Шо, ол кюн ол ишни бир кёргей эдинг! Бир-бирин ийнакълаб, тансыкълаб. Бир-бири джалкъаларын къашыб! Ну, адамлача къучакълашмалла ансы, ала этмеген къалмады. Эй, къудрети кёб, сейирди тамашады ишинг!.. Тышындан келиб, тууар сюрюуге тууар къошулса, бары, чибинле бал къашыкъгъа басынганча, ол эсирик малла, тегерегинден джыйылыб, мюйюзню учун илиндириб тебрерик эдиле... Аджирим а, туудукъларындан джангыз бир байталны юлюшге къатышдырмайды. Сюрюб, мукъут этиб, къыстаб джибереди. Аджирчикле, экиджашар болуб, къайгъы чыгъара башларгъа, аланы да чиркитеди...

— Къаргъа бла ат, тазалыкълары сакълагъанлары себебли, аурумагъанлай ёлюб кетелле дегенлери кертимид экен?— деб Халис Иссаны дагъыда ышырды.

— Кеппе-кертиди, — деди Исса, чыртда ишеклиги болмай, — Къаргъа бла ат аурумагъанлай ёлюб кетелле. Къаргъа юч джюз джылгъа дери джашайды...

— Ке-ет, тобукъдан силдеме! Ким эсе да, къаргъасына эн салыб, ёлтюрмей, кеси да ёлмей сакълагъан болур, хо! — деди Азамат.

— Мен да сакъламагъанма, тейри-адамы. Айтыу алайды... Вот, балаларын, бир-бирлерине къанлары къатышмаз ючюн, тауукълары бла гугурукларын айырыб, бир къауумун, къайтыб келмезлей, узакъ джуртлагъа къоратыб кетеди. Атны да къуру эки ауруу барды — къонакъ бла сакъау... Аджир да, тёртге айлангынчы, къызларын юлюшге къошмайды. Экиси да — ат, къаргъа да, къаннга алай сакълыкълары ючюн, аурумагъанлай, джашауларын ётдюрюб кетелле... — деб кертилинис кеси ийланганча, башхаланы да ийнандырыргъа кюрешди Исса.

— Джаш заманында аз залим джылкычы тюленг, алан? — деди Халис.

— Атха илинирча болгъанымдан бери джылкычыма. Ат белндеме. Эй, не заманла барелле, атны багъалата билген къаллай заманла барелде. Оллахий, Гюрджю улу кеси бир машиначыгъы бла мени излей, Кёлле сыртына чыгъыб баргъан эди. Чудесовну эскадрону бла Тау артына айланыб келирча джылкычыла излей. «Атны билген, атда джюрюй, атны джюрюте билген бир адам керекди. Таулу джаш, джылкычы джаш керекди. Эл Советде сени айтхандыла» деди Гюрджю улу Наныу, тейри, ол мыйыкълы киши. Керти таулу эркини эди, зауаллы. Саулай Къарачайдан алты джаш баргъан эдик. Дагъыстандан, Тегейден, Къабартыдан, Малкъардан, Черкесден да бар эдиле. 72 атлы болуб, Чудесов тамадабыз — атын да унутханма — Иссисуудан чыгъыб, Теберди аууш бла Тауартына аудукъ. Алайда бир негерибизни — къумушчу джаш эди джазыкъ, ат уруб ёлтюрдю да, беш къарачай джаш къалгъан эдик. Тауарты бла айланыб, Ростовха келгенинде, Ворошилов бла Буденный аллыбызгъа чыгъыб, къол тутушуб алгъышлагъан эдиле. Оллахий, айыб этмегиз, «къан бла кирген джан джан бла чыгъар» дегенлей, джылкычыны ишин дуняда бир ишге тенг этмейме. Туура, эркишини ишинди, алаамат иш. Кеченг, кюннюг ат белнде. Ёзенлэде, сыртлада, къанатлы кирик. Джюрегинг къууангандан, кёлтюролгенден, кёкге джкетеди дерча. Къууанчынг, насыбынг кёб... — деб, кеси-кесине сукъланыб, джарыкъ джаш джылларын, ёмюрюнде унутулмазлыкъ насыб, сукъланч кюнлерин эсине тюшюргенине кёвлери артыкъ да джылтыраб, джюреги асыры жш болгъандан, сёзлерин да къыйдырыб къошду. — Юсюмде алаамат къара джамчым, темирбетли чепкеним, бойнумда мор башлыгъым. Ышымым, чарыгъым — хар затым топча джарашыб. Анам-хариб къобузчу эди, эгечим къобузчуду. Ол юйдеги аман-кирик да къобуз согъады. Юйюбюз да бир-бири башында юй эди. Джылкыдан къайтыб, къара атым бла орамгы къыйырындан кёрюнсем, эгечим да, ол юйдеги алмасты-баш-кирик да кёзю-кёзюу къобуз тартаелле. Оллахий, къобузгъа атымы айтдыраелле. Келиб, арбазгъа кириб, атымы джатмада тагъыб, атлауушладан ёрге чыгъыб тебресем, джамчымы бирине бериб, къамчими бирине узатыб, аралары бла ётуб, кы-ых, отоугъа кириб кете эдим. Къы, оллахий, — деб мыйыкъларын къымылдатыб кюлдю. «Хар кимни бир

насыб ёлчеми барды, Иссаны да джылыксычы джылыларын эсине тюшюргени джюрегине кьаллай бир кьууат келтирди. Насыблы. «Эй джашлыкъ, эй джашлыкъ» дегенлейди ансы, ышымла бла чарыкъладан не насыб кюсей болур» — деб келди Асланы кёлуне, Иссаны алай зауукъ тёллюююн кёренинде.

Юч-тёрт таулу бир джерге джыйылсала, колхоз, совхоз тамадаланы бир кесек титмей кьоймайдыла. Ол дей, бу дей келдиле да, былайда да алагъа джетдиле. Совхоз директоргъа, онглу адамды, тюзлюк тутхан адамды, ишлегенлени кьол аязында туталса да огъай дерик тюлдю деб, махтау кьутурта башладыла. Осман, тынгылай турду да, директоргъа айтылгъанны асыры кёбге санаб, бир джанындан мюйюз бла тюртгенча этди.

— Огъай, тохта. Алай айтханыма айыб этме, сёзюнг тохтагъынчы, аурууунг тохтасын... Трактор бригадир келеди да «Отпускангда эсенг да, чыкъ ишге, тракторист табалмай, джунчуб турабыз. Битимни джыялмай, кечикдириб кьойдукъ. Бир ыйыкны болуш» деб тилейди. Управляющий келеди да «Алан, иманыхакъына, бачкала кьалыб баралла. Трактористле джетишмейле, аллахчу, бир болуш. Джазарбыз бир джукъ, кьыйынынгы табдырыбыз» дейди. Мен а чыкъсам, отпускамы бёлуб чыгъаргъа керекме. Юйде, арбазда да иш барды—элчи адамбыз. Ташны таш юсюне салгъан кибик ишлерибиз бардыла—джерлерибизни эм уллу байлыкълары ташлалла. Арбазны, орамны тазалагъан—бары ишди. Байрам джуукълашыб келеди. Эл Совет орам-орамгъа айланыб, айта турады. Юбатынла да, оллахий, тынчлыкъ бермейле—джылын ичинде кьолунгу арбазда бир джукъгъа тийирирсе, кьан салырса деб, кьоймайды. Не этеригем, бригадир бла управляющийни сёзюнден чыгъалмагъанлыкъдан, арбаз джумушуму да кьояма да, барама. Чюгюндюр, гардош да кьазама, сабан да сюреме. Бир кюн ишлей тургъанлайыма, директор келиб кьалады. «Солу, солу, мыллыгынгы быллай бир атма. Дуния малы сенден да кьаллыкъды, отпускангы ишге сюркелиб ашырма» дейди. Атамы-анамы джаны ючюн, башха джукъ соргъаны болмагъанлай, бетиме кьараб алай айтады! Анасын-аллыкъ! Огъай, тохта, бир да бек тебиб айтама—ол сёзю эшитемисе? Кесине рыскы этерге кьызыныб, гардош, чюгюндюр гыл тюшюрюр мурад

бла, отпускасын унутуб, чыгъыб ишлейди деб, кёлуне келеди! Ма, алайда джерге атылыб, чирий, зыраф бола тургъан бир затны, ол айтмагъанлай алыб, бир джанына салсанг, зыраф болмазча этсенг, «кесине джаратыргъа, кьымаргъа, мысхытыргъа этеди» дерикди ансы, кесинден сора да кьрал рыскыгъа кьайгъыра билген адам бар болур деб эсине келлик тюлдю. Тьфу, анасаналла!—деб кёлло бла чамланды Осман, талай мысты сёз да чакъдырыб. Тамаданы кьыйсыкъ ангылашындан чыкъгъан учхара сёзле Османнга керти да терен ётген болур эдиле, ахырында кёл кенгдиргенча силдеди. «Адам накъырда этеме деб, уллу гюпах алыргъа боллукъду» деб сёз барды, директор да накъырда-сы бла ишчи адамгъа ауур сёз быргъаб джиберген болур.—Мен аныча джаланджамызладан тюлме. Кьрал тойдургъанладан тюлме. Мени джилигимде, джигимде барды. Мен кишиге сукъланмай, джукъгъа джутланмай, мангылай кьыйыны бла джашай билген кишини джашыма! Он бармагъыны кьыйыны бла Джубуранла-ёзенин кьой, тууар сюрюуледен джасагъан кишини джашыма! Кьрал рыскыни джутуб, кекире айланганладан тюлме. Мен джилигимден огъуна тоюмлу-ма! Токъма, сарыджиликме. Аны кюн кёгертген кьудору гардошуна джутланлыкъма, хо?! Насыбы алай болсун! Адамлагъа ийнанмакълыгъы болмагъан адамны не адамлыгъы барды?

Аслан, тынгылаб туруб, Османны, эртделеден, кьачан эсе да бир заманладан хапарларын келтириб, сыйын кёлтюрюрге этген кьуджур дыгаласына сейирсиниб, кюлюб джиберирге аздан кьалды. Джашлыгъында кимни юсюнден эсе да эшитген хапары эсине тюшдю: «Биреуню бир джаз джылыкысында байталлары беш джюз тай табхан эдиле. Артда уа джангы власть келгенинде, анга да кёзюу айланды, джалаң этдиле—сабдагъай-саба болду. Биреуден хаух алыб, бир кьойну алай тагъыб, аны тартыб тура эди. Мындан кёрген зауугъуму миллион рыскымдан сынамагъанма деучен эди. Хаух кьойдан кёргенин. Аны да, кьачда кьурусса, несине кьайтарлыкъ эди. Аллайын, заманнга кёре тюз ойлаша билсе, адамгъа «насыблыма» дер ючюн кёбмю керекди» деди Аслан кеси-кесине.

Кишиле аллай ушакълагъа сингиб, тепсиге да ууакъ джубана тургъан заманда, хоншу юйде шапалыкъ этген кюеу джаш—келин келтирген койню тамада кюеую

Махсют, «тормозлары» ишлемей келиб, эшикден аджашыб, бу комнатны босагъасындан тюшюб къалды. Эскериб, тегерегинне, полгъа, потолокка да къараб, бурлуи да ийис джыйылагъанча тартыб, аллында абадан къауум олтургъанын сизди да, аякъ юсюне бсгирге кюрешди. Олтургъанла, анга къараб, не айтырын сакълагъаңча тынгылашдыла. Махсют, аякъ юсюне бираз къатханында, джыйындада джоржоучю адетни бузмай, сёз тиледи.

— Тамадала, — деди ол, узалыб, столдан стаканны алыб, — джанымла-кёзюмле, тейри-адамы... тамадала... Кёзюмле-джанымла, тамадала, сиз алгъышла этген болурсуз, тейри-адамы. Энди биз эгер не алыгыш къалды? Тамадала, барын айтхансыз... Не этейик, джанымла-кёзюмле... Уллуну, гитчени да, туугъанны, туумагъанны да, юйдегилини, юйдегисизни да, тейри, къызы, къатынны да, тейри-адамы, кёзюмле-джанымла, тийрени, къралны да, джанымла, алгъышын этгенсиз. Бу джангы къурал-алгъан юйдегини да, тейри-адамы, алгъышын этгенсиз. Сау-болугъуз, тейри-адамы, оллахий-билляхий. Да, энди биз не этейик? Не алгъыш этейик, джанымла-кёзюмле, тамадала. Этген алгъышыгъыз... этген алгъышларыгъыз... тейри-адамы... Этген къабылларыгъыз алгъыш болсунла... То есть, этген алгъышларыгъыз къабыл болсунла, кхе! Джанымла-кёзюмле, сиз салгъан сокъмакъдан, тейри-адамы, сиз салгъан колеядан аллах бизни джанлатмасын... чыгъармасын... Сизни тюшюгюз, бизни тюнюбюз... Оллахий-билляхий, сиз тюшюгюзде кергени, биз тюнюбюзде да билмейбиз... Тейри-адамы... Анасы бергени тексюн, тамадала, ма бу столну тёрт аягъы барды... то есть тёрт аягъы барды... то есть тёрт мюйюшю... мюйюшюмо дедим? Ха-ха, мюй-ю-шю... Хы, кёзюмле-джанымла, тамадала, сизсиз аллах этмесин... Анасы бергени тексюн, тейри адамы...

— Алан, бу керти да къампайгъанды, — деди Исса.

— Былай болуб бир да кёрмегенем. Налат болсун бу шайтан тамчыгъа, къаллай адамны джыкыгъанды. Туругъуз кетдик, — деди Азамат, ёрге къоуб.

Алай а, аны сёзюне къараб, эрлай кёубюб, къуралыб къалалмадыла. Азаматны Иссагъа не эсе да айтыры болду шойду, анга бурулуб:

— Джыкычыгъым, эй, атчыгъым. Неме, ай-юйюнге, гылыучугъум, — деб, атын тюзеталмай, тили чала келиб, узалыб, имбашындан бармагъы бла акъырын

тутуб, ышарыб, кёзлери кюле, эркетлиб, — гылыучугъум, эшекчигим, — деб джиберди. Кишиге да къулакъ салмай, кеси аллына сёлеше тургъан Исса, Азаматны арт сёзю къулагъына чалышханлай, кесине айтылгъанын сезиб, шум болду. Къаш башларын туюб, ичкени алландыргъан кёзлерин джумуб, Азаматха ауур къарады.

— Эшегим дединг да? Не? Эшегим дединг да маңга? — деб созаракъ этиб кескин сорду. Азаматны да олсагъатлай джылыннганы кетди, кёзлерин дженгил-дженгил къагъыб, таб джууаб къайтарыгъа сёз табалмай джунчуду. — Эшек эшеки сагъынады, ит итни сагъынады аны билемисе? Биреу халал къыйынындан быллай хантла этиб джасагъан тепсисини джанына олтуруб, биргенге алгъыш айта ауузланнган адамгъа эшек дединг, не? Былай бу боза аякъны алыб, арамкъарам этмей, морданга кеблерге эркинлигим барды да энди?! — деб орнундан кёлтюрюле, боза къуюлгъан ауур хрусталь чарагъа узалды.

АВТОБУС ДЖИБЕРИГИЗ

Райцентрни ара орамын къазыб, газ быргъы салыргъа киргенлеринде, «кольцо» маршрут бла автобус джоржоу тохтады. Областны газчыла кючюн алайгъа салыргъа кюрешгенликге, эки километр чакълы узунлукъгъа джатарыкъ джер тюбю проводну дженгилде тындырыб къояргъа хыйсаб джокъ эди. Ол себебден иш созулду. Чачылгъан, къазылгъан, бузулгъан асфальтлы ара орамдан джанлаб, бирси къынгыр тар орамланы «запорожецледен» башлаб, МАЗ-лагъа дери машинала бары тыкъырдай, джызылдай, гюрюлдей джорюгенликге, автобус къымылдамады. Эркишиле арт эшиги бла, тиширыула ал эшиги бла кириучю, остановкаларына джетгинчи да шоферуна ким болса да «ий, къарнашым, былайчыкъда тохтат да, мени тюшме-кёй» десе, тохтаб, пассажирлерин саркъыта барыучу, къралны башха автобусларындан аллай башхалыкълары болгъаны ючюн, элчиле «кесибизники» деб, эркетлиучю автобусну тыйдыла да кёйдюла. Къаллай бир заманга тыйдыла, нек тыйдыла — ол затланы юсюнден райцентрни джамагъатына хапар берирге кишини эсине, акъылына келе билмеди. Анда адет алай болур ансы, радиосеть барды, эрлай айтыб, эшитдириб, ангылатыб къояллыкъ эдиле.

Эл а онбир минг адам джашагъан, сахар кибик уллуду, насыблы. Ишине, джумушуна джорюучю джамагъат, элни бирси кыйырындан юч-тёрт километрни джаяулай сермерге квалгъанында, кытскыныкка кирди. Райцентрни орамларында, автобусланы орнуна, кыйысыкъ хапарла, алгъышланы орнуна сёгюшле джорюу тебретиле.

— Хайыр тюшмейди, аны ючюн тыйгъандыла, — деб, кёлге биринчи келгенни кертиге буруб сыздыла бир кыаумла. Аны эшитгенле, «кольцо» маршрут-дагы автобусланы шоферларыны «тартынмагъыз, бирер шайыгъызы бери узатыгъыз» деб, кюлюб тилеучюлерин, была узатсала да, билет джыртыу асыры кызыгу бармаучусун эсге тюшюрюб, ол операцияланы магъанасын артдан ангылай башладыла.

— Игитда тюшмейди, билет джыртыб бер, давай, деб киши кыджырамаса, — деб бегитдиле башкала да.

— Огъа-а-ай. Биз социализм къралда джашайбыз. Адамлагъа, джамагъатха ажымсыз керекли затны, хайыры тюшмегенликге да этерикди кърал, — деб создула халны маджал ангылагъанла. — Кёб джерде алай этиб да турады.

— О-къой, алан, кърал де да тур! Къралгъа не сёз барды? Ма, юлюшюню бергенди. Джарашдыр да джорют, хайырландыр дегенди. Андан сора не этерикди, иманынг-хакъына! Чайнатыб кыабдырсынмы? Сени тау туюб элинги орамларында автобус адамла ташыймыды деб, Москвадан, Ставропольдан узалыб, контроль болуб кыалай туралсын? Мындагыла да андагыла кибик адамладыла. Этсинле, джарашдырсынла, — деб, тагъылдыла дагыда бир кыаумлары.

— Хо, мындагыла сени кыулакыгъа бек аладыла! деб, гурушха селешди дагыда биреу.

— Алалла, тейри! Алмай эселе, элинги джылтыратыб, джашнатыб баргъанла кимлелле да? — деб илинди ушакъ нёгери.

— Аны ючюн а къралгъа бюсюреу эт. Ол кыудрет салыб келеди. Ансы... былайдагыламы? — деди да, эл, совхоз, район тамадаланы хыртларгъа кечдо.

— Тейри, алапы башларында кыаллай кыазанла кыайнагъанларындан экибизни хапарыбыз джокъду...

Тиширыула уа алай тереннге кирмейдиле. «Автобусланы тохтатыб, бизни быллай бир инджитгеннге»... деб, бешкырыш кыаргышны джабышдырадыла.

Таулула алай селеше, «оллахий-лазим, тейри-адамы, алла-хакъына» дей келдиле да, бизни джуртда тарыгыгу кыагытны уллу кючю болгъанын ангылагъанланы акылына газетге тарыгыгу джазайкыкъ деб, сюз эшилди. Джазаргъа усталадан бири письмо сызды да, кесини адресин салмай, орундан кыобалмагъан рахын кыарт пенсионерни атын, тукъумун илиндириб, кыагытны ашырды.

«Багъалы редакция!»

Сизге бир тилегибиз барды. Бизни... элде «кольцо» автобус джорюу эди. Кыалай суйсе алай. Арт эки айда вооче джорюмейди. Иште, школгъа кечигебиз. Барыр джерибизге заманында барыб кыайтыргъа мадарыбыз джокъду. Бусагъат дунияда бу артыкылыкъды. Автобус десек, орам кыазылыбды, кёрмеймисиз дейле. Башха машинала уа чебкен сокыгъанча джорюйле.

Тилегибизге бир кыайгырыгызы, аллах-адам.

Кыартла Хасан улу, Кыаит улу, Кыазий улу, Байчора улу, Семен улу...», деб, онбеш адамны атындан джазылгъан письмо редакциягъа тюшдю. «Хар письмодан биреулен умутчуду, бу письмодан а элни джамагъаты умутчуду» деб тарыгыгу кыагытны газетчи Анзоргъа бердиле да, муну чучкуб кел деб, Эн элге командировкагъа ашырдыла.

Анзор Эн элде джангыз орам бар болур, ол да чюгюндюр бегиген мал богъурдакыча бегиб, автобус джиберирге табыкыкъ тюше болмаз» деб, кёлпоне келе, командировкагъа кетди. Барса — дуппурла арасы кенг джатлауда олтургъан уллу элде орамла талай бар. Анзор эм алгъа автопаркны тамадасына тубеди. Джитибурун, кызылбет, кёбюсюне орусча, сёзлерин да басындырыб селешген Джюнюс биринчи соруугъа огъуна:

— Орамла автобус джиберирча тюлдюле. Бюгюнкюкде маршрутлукъ орам джокъду. Орамны джарашдырсала, ол кюн огъуна джиберликбиз автобусла. Хазырдыла, — деб, зынгырдауукъ, кытсха джууаб бериб кыойду. Аны алай таукел айтханына, керти да чот алай болур деб келди Анзорну кёлпоне.

— Сизни автобусагъа маршрут болурча орам табар кыайгыны ким этерге керекди?

— Эл Советни исполкому... джол бёлюм... ГАИ... райисполком, наконец, — деди автопарк тамадасы.

— Бары да?

— Ну, хотя бы кьайсы болса да бири. Например, сельсовет.

— Чот былайды, заманында кьайгырыгыз деб, алагъа сиз джукъ айтмагъанмысыз?

— Огъай. Мен айтыр кереклиси болмаз да. Мэр олду...

— Джамагъат инджиледи. Тарыгыб джазгъандыла. Болушур мадар табаллыкъ тюлмюсюз?

Джюнкюс, Анзорну иги ангылаялмагъан адамча таныб, джазыкъсынганча къарады.

— Джол болгъанлай, автобус джиберликбиз. Бир огъай — эки. Бири «кольцону» бир джанындан, экинчиси да аны аллына — бирси джанындан, — деб, сёзюн бошады.

Анзор эл Советге атланды. Башына замансыз чал ургъан токъ председатель Аслан, эки этажлы акъ кирпич юйню баш этажында кенг кабинетинде, орнундан ёрге кьобуб, алгъа атлаб саламлашды.

— Билеме, толу хапарым барды, — деди ол, Анзор нек келгенин айтханында. — Телефон бла сёлешгенимден джукъ чыкмагъанында, джол бёлкюмню тамадасын Исмаилны, пассажирле ташыудан автопаркны диспетчерин Аскерни да чакътырыб, маршрутха къарагъанбыз. Бир кесек иш этилирге керекди, кёб тюлдю. Алайлай да автобус джюрюяллыкъды, алай а дагыда... Исмаилгъа, «эт, телербиз» дегенме. Къайдам, андан бери аны кьайгылы болалмагъанма. Баш къашыргъа заман табалмайбыз, ант этдир. Ишле, бирин бошаргъа бири тюшюб келелле.

«Кесича, бу да тюздю, кьайгыргъанды, баргъанды, айланганды. Андан ары уа?»

— Андан ары уа?

— Сёз айтылгъаныча къалыб турады, оллахий. Исмаил машина берейим дейди — джолну джарашдыргъа. Машина бла мен не эталлыкъма?.. Батмакъ, къар джокъ — автобус ол маршрут бла да джюрюяллыкъды. Къарынлары аурумайды, ансы боллукъду не да. Къыйыныракъ джолда автобусха да къыйынды. Шоферла асыры огърамайдыла, былайдан эсе асфальт трассалада сюзюлюб джюрюселе излейдиле. Исмаил да буруш адамды, бу маршрутха кьол саллыкъ тюлме дейди да турады. Алагъа кенг орамла къайдан табайым? — деб, кьолларын джайыб, сейирсиниб айтды председатель.

— Сен этер зат не кьалды эм ахыры?

— Контроль. Аны уа эталмагъанма.

«Ала мынданмы кем джашладыла, алагъа муну контролю неге керекди? Ала да бу джамагъатны адамлары, кеслери кьайгырыргъа болмаймыдыла?» — деб, сагыш этди Анзор.

Анзор производство-джол участокга баргъанында, тамадасы Исмаил, талай ишчини биргесине кьошулуб, спецовка кийимле къаблаб, траншейге тюшюб, теплотрасса салыргъа болуша тура эди. Конторуна да ишинден бёлкюнгенине джарсый, ызына къарай кетди. Анзорну биринчи соруундан огъуна ушакъгъа тюшдю.

— Хо, сёз джокъду — джамагъатха орам да, автобус да керекдиле. Ангылайбыз, — деди, базыкъ ауазлы Исмаил, стол ячикден папканы чыгъарыб: — Ма, райисполкомну бегими, хар ким не этери, къачаннга этиб бошары джазылыб турады. Коммунохоз, газчыла, водоканал, совхоз, предприятияле — барыны тамадалары кьол салгъандыла. Ма, болджалы — сентябры биринден кечге кьалмай битдирирге деб. Бюгюн несида — сентябры 25-си. Бегимде айтылгъан ишлени бири да этилиб бошалмагъанды. Мен ара орамгъа — автобуса джюрюючю орамгъа эки километрге суукъ асфальт тешерге керек эдим. Ала амалтын эталмадыкъ. Башха джерге салдыкъ — билесиз, план сакълаб турмайды. Ала бла кюрешигиз. Эм баш иш газчыладады. Аллыбызны тыйыб турмасынла. Алагъа илингиз. Ала ишлерин тындырсала — мен бирыйыкъда орамны джарашдырыб берейим.

— Газчыла бошагъынчы уа?

— Трогуарлары болмагъан тар кынгыр орамла бла автобус джиберми дейсиз?

— Огъай, биз джамагъатха автобус болсун дейбиз. Башха излегибиз джокъду.

— По закоулкам автобус джиберигиз, орам барды деб, кьол салаллыкъ тюлме.

— Не этерге керекди бу болумда? Сиз да бу джамагъатны адамысыз...

— Автобус сабий басса, ким джууаб берликди?

— Сора автобус сабийни нек басады? Теблетюге кьалса, кенг автотрассада да теблеталлыкъды. Тар орамда адам теблетмей, сакъ джюрюрге болмаймыды? Башха машинала джюрюйле да? Автобусчу сокъурмуду? — деб илинди Анзор.

— Орамла тардыла...

— Пятигорскени, Железноводскени орамларына къарачы. Тарлыкъларына, къынгырлыкъларына, тикликлерине да...

— Кёре тургъанлай, быллай маршрутха нек къол салгъанса деб, ардан джууабха тартырларын излемейме... Газчылагъа илинигиз. Ишлери барырча этигиз. Ол заманда бизден тыйгъыч болмаз.

«Бу не тюрю да джууаблы ишни этерге асыры суйген адам болмаз. Ансы райцентрни бир орамы джабылгъанлыкъгъа, автобускагъа башха орам табылыргъа керек болгъанын нечик ангыламайды?» — деб. Анзорну кёлуне да келди.

— Алан, бир-бирибизни ангылаялмадыкъ. Область бютеу кюн бери буруб, сизни райцентрни орамына газопровод ишлерге къалса да, ол орам талай ыйыкъгъа джабыллыкъ эди да? Анча заманга райцентрни автобуссуз къояргъа болдукъ тюлдю да? Анга алгъаракъдан сагъыш этерге керек тюлмегиз? — деди Анзор. Алай а Исмаилгъа сёзюн ётдюралмады.

— Алайтын автобус маршрут ачыгъыз деб, райисполком бегим чыгъарса, джиберейик автобус, — деди джол бёлюмню тамадасы.

— Ол заманда уа ол бюсюреулю бол, — деб, Анзор, автопаркны тамадасына энтда бир айтыр сёзюн айтыб кетерге деб къурала, Исмаил бла ушагъындан къобду.

Элде автомашинала джюрюмеген орам кёрмей, «кольцо» маршрутда да автобус ётмезлик джер эслеялмай, автопаркта келди. Биягъы Джюнкос, багъалы сигаретлерин бохсурата, биягъы сылтауларын къайтарды. Анзор аны сёз урумунда джамагъатны инджиюне къайгъырыу ышан хазна таныялмады. Джамагъатны адамы джамагъатны инджиюне аллай бир сансыз къарагъаны Анзоргъа ауур тийди.

— Кърал автобусланы сизни элlege, тауланы тамагъына, тик ёзенлери, айланч джоллары болгъан джерлеге, тар орамлары болгъан элlege, джюрютюрге сыйдам автотрассала, кенг тюз асфальт орамла не уа уста шоферла табалмай джибергенди деб кёлонте келемиди? Не уа ташыргъа, миндиррге пассажир табалмай джибергенди деб? Ай-я. Шо, анга бир сагъыш эт, — деб, къургъакъ саламлашыб кетди.

Анзор экинди аллы бла партияны райкомуна барды. Насыбына, биринчи секретарда башха адам бол-

магъан бир таб кёзюучюкге тюшюб къалды. Анзор хапарын айтды. Райкомну биринчи секретары, биринчи ойлаша туруб:

— Да, керекли затды. Райисполком не дейди? Эскералмай къалгъанбыз, терслик кесибиздеди, — деди да. Джюнкосню, Исмаилны, ГАИ-ни тамадасын, газчыланы тамадасын райкомгъа чакъыр деб, кимге эсе да телефон бла сёлешди.

Экинчи кюннде Анзор, командировкасын битдириб, ызына къайтыргъа деб, автостанциягъа баргъанында, мангылайына «кольцо» деб джазылгъан толу автобус, пассажирлерин келтириб, кенг майданда тёркд. Дагъыда бири маршрутну бирси къыйырындан кирди. Анзор да, аланы джюрюб башлагъанларына къууаныб, аз болса да юлюш къошханына джюреги хошланды.

«ДЖАХАНИМНИ ОТ ЫШЫРГЪЫЧЫ»

Огъурсуз къатын Аминат, халисини къыйындыгъы бла, адамларын юден чиркитди. Джашлары, джамалгъанлай, алайда джылдан-эки джылдан кёб аякъ урмай, къысылыр джер табханларына кёре, эски стауатдан тайдыла. Ала ачы аууз ананы услулугъуе юренгенлерича, кёлтюре барлыкъ болур эдиле. Алай а келинле кеслерин кемиртиб джашаргъа излемедиле. Бу огъурлу дуняда кеси-кесин кечиндиралмазлыкъ адам джюкдү, сора «анабыз» деб, бу джакачимге шежде уруб туругъа неге керекбиз дедиле да, джашлагъа «шайтан чарыкъ» кийдириб, къайын ананы къолундан джанлатдыла. Кюеую да, кюеулеб келгенинден сора, алай ары хазна къатламады.

Джылы эллиге чыкъгъан залым къатын стауатда джамгыз кеси къалды.

Аминат хоншулары бла ары дери да асыры татлы тюл эди, юде дауур этерге башха адам табалмагъанында уа, алагъа артыкъ илиниучю болуб башлады. «Чёбно кёлтюрсенг, тюбюнден сёз чыгъар» дегенлей, кесин басаргъа излемесе, айтыр зат азмыды? Дауургъа, къыйсыкъ сёзге сылтау, чурум чыгъаргъан къыйынмыды? Аминат «тауугъунг — худжусуна къаллыкъ — бачхама кирди, ийнегинг — иесин къабарыкъ — буруудан терекге узалды, биченни, саламны-сала-

мынг Соловадан келлик — ырджыма джууукъ къа-
ладынг» деб, бирер чурум табыб, хоншуларын къар-
гъыш тулукъ эте турду. Алайсыз сёзю джокъду, джи-
ти бычакъ бла кесгенча, ёлчелемей сылады. Бир къа-
уум адам айны излеб табалмазлыкъ ачы, къаргъыш,
сёгюш сёзле тилини учунда къаланыбдыла, хадауус-
ну. Чюйре, джазыкъ адам, сёзюне ойлаша, сагъыш-
лана билмеген учхара адам.

Хоншусу, башсыз тиширыу бла даулашхан, ан-
дан онглу болмагъын дерле джамагъатда деб тартын-
нгандан, Аминатны къаугъасына чыдай турду. Алай
а аны тёгюлген кюнлерини биринде, тёзюмю тауусу-
луб:

— Тейри, Аминат, тохтасанг тохта, алай тюлэсе,
кесими санга кюсетирме! — деди. Сабыр адам айтхан
ол джууаш сёзле Аминатны бир кесекге тунчукъдур-
гъанча этиб къойдула — аллай зат эшитирме деб акъы-
лында джокъ эди! Алай а кёбге джунчумады, дже-
нгил-дженгил кёз къакъды да, эрлай аязыб:

— Гыр-р-рт алай! Хо, сен къантулукъну кюсеме-
сем а! Атангы аман кёзюне учурайым! Эталгъаны-
нгы къалдырма! — деб, хоншусуна дагъыда талай
джуммакъ сёгюш сёз айтыб, биягъынлай сопалаб ат-
ды.

Хоншусу аны къатында тынгылы джашау этал-
мазлыкъын таныб, арбаз алмащдырыргъа кирди да,
сау ыйыкъны саулай Къарачайгъа джолоучу болуб,
сорушуб, излеб айланыб, Аминатха «артмакъ» бо-
лаллыкъ, «Сармакъланы-Сагалла» деб къуджур чам
ат джорютген, буруш адамлары болгъан бир залим
юйдегини къайдан эсе да табыб келиб, юйюн, стауа-
тын алагъа учуз сатыб, къыйыр тийреге чыгъыб
джерлеши.

Оллахий, Аминат ай чакълыдан сынгсый башла-
ды: джангы хоншула аны «джаууруна» къатылды-
ла. Орамны кенгине чыгъыб, тамагъын бошлаб, тий-
рени къулакъламай, сёзюню ауурлугъун ёлчелемей
силдеучю Аминат бёлек замандан, джюреги от къа-
занда къайнай тура эсе да, арбазында симсиреб къа-
лыучу болду: Сармакъланы-Сагалла андан эсе уа ой-
ой-ой залимле! Залимге кесинден залим табылмучан-
ды.

— Эй-телибаш къатын! Кеси насыбын кеси кесген
джарлы-джазыкъ къатын! Ол иги хоншуму былайдан
нечик чиркитдим? Къурманынг болгъаем да, тургъа-

енг былайда, — деб эски хоншуну кёлю-джюреги бла
тансыкълады. Дагъыда, хоншуну айтханы къабыл
болуб, кесин кюсетгенине ачыуу къайнаб:

— Быланы былайгъа тамырландырыб кетдинг
эсенг, — деб сёзюню аягъын къаргъышларыны бири-
экиси бла бошаучу болду.

Хаман да хорлаучу Аминат хорланганлыкъгъа,
къыйсыкъ иннетлиги тынгы берирге унамады:
джашыртын сермерге айланды. Анонимкала джазар-
гъа юренди. Бирси джерледе аллай затланы бир-бир
эркишиле этиучендиде, бу элде уа — тиширыу. Джур-
тубузда тарыгъыу письмону, джазылгъан къагъытны
уллу кюнюн, кърал анга терен магъана бериб, къай-
гъырыб, сансыз этмей, тинтдириб туруучусун билиб,
ангылаб алды. «Элни къыйсыгъын тюзетгинчи, кесим
къынгъыр болдум» деб эртде киши айтханлай, бол-
гъанны-болмагъанны да сызыб джибериб, тинтерге
контролерла, комиссияла келтиртиб, кёб затны къа-
тышдырыб джорюдо. Ол огъай, «кесимикиле джа-
малгъандыла, алагъа киши джукъ джагъаллыкъ
тюлдо» деб, хоншуда, тийреде джаш, къыз хатерни
да этмей, кёлоне джетмеген не аз зат тюбесе да, си-
нгиралмай, табхан амангын джабышдырады. Джашыр-
тын, ташатын, кесин кёргюзтмей, билдирмей.

Мындан алда арлакъ хоншуладан бирини къызын
хоншу тийреге тилегенлерин эшитиб къалды. Къызы-
ны анасы алгъаракъда Аминатха не эсе да бир бош
затда джууаб этген эди. Аминат аны унутмай турады.
Къызыны тиленген хапарын эшитгенлей, юй, арбаз
джумушларын унутуб, сау кюнню письмо джазды.
Къызыны тилеген юй танышларынданды, шагърей
адамладыла, ары джазады.

«Салам береме, багъалы — бир джаны бла къар-
наш, экинчи джаны бла кюеу болгъан Дадаш, санга.
Ол да къаллай салам десенг, санга да, Рауханатха
(Дадашны къатыныды), ёсюб келген джаш тёлөгюз-
ге да саулукъ излеген багъалы, сыйлы салам. Кюеу-
юм, къарнашым Дадаш, не эте турасыз? Тынч, эсен,
аурумай иги болурсуз, аллах айтса?»

Дадаш, джаным-кёзюм, айыб этме, эки джанын-
дан да джууукъ болгъанынг ючюн, сыйюб, джаным
инджилиб, джюрегим къыйналыб джазама ансы, бу
айтыргъа башлагъан сёзюмю джетгениме сандыраб
айланмайма.

Элде джорюген хапар керти эсе, тюз айта эселе,

Дадаш Солтанига (Дадашны джашыды) Бешталда (тийресини атыды) Даниялны кызына сёз тауусханды дейдиле. Элде уллу хапарды. Ол хапарны манга айтханла да «Ах, Дадашны ата-бабасы Даниялны ата-бабасына тенг болубму кьалгъанды?» — деб сейирси-недиле. Мен да амандан-игиден да джукъ айтмайма. Даниялны уа ата-бабаларын аладан эсе бизни кьарт-ла иги таныдыла. Кеслерин а, сабийлерин, тиш ай-ландыргъанларындан бери менден ариу бир адам да таный болмаз.

Дадаш, джаным-кёзюм, кьарнашым-кюёуюм, бир маджал джерге, былай бир саулукълу адамлагъа урун. Солтанига ала совсем тенг тюлдюле. Ата-бабаларындан да тарыракъ келген адамладыла. Аталары Дауут элде барыб тохтагъан, арыб тохтагъан джарлыланы бири эди. Суу джагъада межам ышаны бар эди, хар джыл сайын ырхы кьобса, алыб кете эди дейди анам. Ичинде да кьутургъан тууарны мюйюзю-не плинир затлары болмаучан эди дейди.

Андан сора, Дадаш, Данияллары ата-бабаларындан бери да ёбкелеринден кьарыусуз тукъумдула, кьандан чехоткадыла. Даниялны Немелада эгечин кёрмеймисе — эки-юч сабий табханындан бери кьобханындан джатханы кёбдю. Татаркъанлада гитче эгечин кёрмеймисе — эки-юч сабий табханлай эрине джюк болуб тургъанын? Андан сора, Даниялны кесин кёрмеймисе кьаура болуб тургъанын? Елюб кст-ген кьарнашы да алай эди, гюнахы кьурурукъ. Эр-ге баргъан, кьатын алгъан былагъа джарашмайды. Андан сора, Дадаш, Даниялны юйдегисинде сабийле-ри гитчеликден джилик-джилик эдиле. Ол аналары, ма алай сюзюлмекчик болгъанлай, ол билмеген дар-ман-дары джюкъду. Ол Козловка элде орус кьатын юретиб, тонгуз джаугъа кахауаны кьошуб, анга да бал кьошуб, ма бюгюн-бюгече да сабийлерине таша-тын ашатыб турады. Ол ёбке ауруу кьыйынлыкъ кьайсыларында да барды — уллусунда, гитчесинде да барыб турады. Кызы кёзючюклеринде ууртчукъла-ры кьызарыб, ариучукъча кёрюнедиле да, сора эрге чыкыгъанлай, эс ташлаб тебрейдиле. Шо, Дадаш, иги киши, кьаш бла кёз болгъан ол Солтанчыкыгъа ма ол кызын алсанг, сени да башынг джюкъду.

Сора, Даниялны кызын джаш кёре келсе, сёле-ше тургъанлай, джаш кетиб кьалады. Кызыны хали-си аманды, Солтандан маджалны кёрсе, кетиб кьа-

лыргъа уяллыкъ тюлдю. Аны гитчеси уа барыб тох-тагъан бир... — деб, биз былайда джазалмазлыкъ айыб сёзю сызды да, кесини кызы заманы эсине тю-шюс. ол заманда манга биреу алай айтса кьалай бо-лур эди дей келиб, сёзю бузуб, сагъышлана туруб, «хо, хо» деб, дагъыда джангыдан джазды, — атасы, анасы да тыялмагъандыла. Ёбкесиз кызын алыб, Солтанны ишинден кьыстатыргъа излемей эсенг, Да-даш, кьарнаш-кюёу, кесиме тилегенча тилейме, кьа-тышма алагъа. Мен эскертиб гюнахдан чыкъдым. Ким болгъанымы уа айтырыкъ тюлме. Алгъан тёренг бо-луб, тёшек болса, Рауханат келинни-эгечими да, се-ни д джакъкъларыгъызгъа бир иги уруб айтырыкъ-ма.

Тели сёзюм кьайтарыб айтыр дегенлей, энтда кьайтарыб айтама, санга тыйыншылы, иги адамла тюл-дюле сен урунуб айланганла. Дадаш, эшитгенмисе, «Джарлы ёзден джолда табылыр, аны алгъанны эши-ги джабылыр» деб айтханларыгъа? Хо, ёздендиле. Экин-чи, джарлылыкъ бла келген адамладыла. Ючюнчю-сю, адамлыкълары джюкъду. Тёртюнчюсю, саулукъ-лары джюкъду, была кьандан чехоткадыла. Была эл-ни кьандырыб бошагъандыла. Быланы тиширыулары бек аман затладыла, эркишилерин бек абзыратыб кьесядыла. Дадаш, шемшер кьашыкъ кибик ол Сол-танчыкыгъа ол рахын тукъумгъа урунсанг, санга да не айттайым? Аны эшитгенле бары санга айыб этеди-ле. «Мен кёрюб, Даниялны кызын менден сора ки-ши кёрмей турадымы» дейсе?» — деб, узун письмо сыздыб, гокга ханс суратлы конверте салыб, адресин джазыб, почтагъа атыб кьайтды.

Дадашлары письмону алдыла, алай а анга киши кьулакъ тикмеди. Аминат «ишни сёкдюм, тагъалан-ды дым» деб, сакълаб турса, ала башлагъан ишлерин джарым джолда кьалдырмадыла. Кызы бла джаш бир юйдеги болдула.

Сёзю чёбден ётмей кьалгъаны Аминатха марда-сыз ауур тийди. «Ыхы, деди ол кеси-кесине, сора Да-дашха джоралаб: мен сениге исси кьабдырайым да, тохта! «Бир кьауум адамны, талай кере джерк чай-намаса, тили келалмайды, джерк чайнатайым да!» — деди да, Дадашны кьолгъа алды. Аны юсюнден газет-ге тарыгъыу письмо джазаргъа олтурду.

«Салам береме, мени редакцияда ишлеген кьар-нашларым, эгечлерим. Саламдан сора, излейме сиз-

ни эсенлигигизни... эмда саулугъугъузну. «Эмда» деб газет бир-бирледе джюрютген сёзю келтире билгенине кёлю хош болду). Да, багъалы къарнашларыбыз, эгечлерибиз (анда тиширыула да ишлегенлеринден хапары барды, бусагъат заманда тиширыула ишлемеген джер джокъду сора, анда да бар болурла дегенди) сизге, бизни бираз джаныбыз кыйналгъан сёзлерибиз барды да, аны джазабыз. Багъалы редакция, джазаныбыз ма буду: бизни Джемтала элде колхозда Дадаш деб биреулен барды. (Дадашны атасын, тукъумун да толусу бла джазды). Къуллукъчу болуб ишлеб тургъанды. Кеси уа аллай хитрый адамчыкъды — джугъу да аурумагъанлай, улху бла пенсиягъа чыкъгъанды, джюрегим къарыусузду, башыма къан чабаргъа джетиб турама деб. Джюреги къарыусуз Дадаш а кесине ишлеб тебресе, сейирсиниб къалырса. Чалкъы чалыб, дырын джыйыб, гебен къалаб, элден алгъа биченин урлаб, ташыб бошар. Биринчи, къарауул, эл Совет тубеб урушсала, къулакъгъа алмайды. Экинчи, собраниеге салсала — почёмгъа да тергемейди. Бу аны биринчи аманлыгъыды. Экинчи аманлыгъы тамада эгечи Руниятха, улху бла къагъытла джарашдырыб, пенсия алдырады. Пенсиягъа чыкъгъанлыкъгъа уа бариште джюрюрюн къоймайды. Энди Дадаш, аны бла къалмай, уллу джашы Даулетни, ишлеген джеринден алыб, джай къой кыркъаргъа тебенлеге ашырады. Анга да гитче джашы Таусолтанны, каникулгъа чыкъгъынчы, анга да пенсионерлеге къарагъан врачладан ётюрюк справка алыб, кёшуб, къой кыркъаргъа иеди. Аны бла да къалмай, уллу джашын эгечи Руният къатыш бёркле сатаргъа джюрютеди кышдан-кышха. Дадаш кеси уа арбаз джумушларын суйгенича баджарады. Къатыны Рауханат да, кече, кюн демей, бёрклени созады. Аны бёрклери азлыкъ этселе, элден сатыб алыб кетедиле.

Энди, къарнашла, эгечле, аны барын да сандырагъаныбыз аны ючюндю: Дадашны кёрюб, аны тенглиле, къатынын кёрюб къатынла, эгечин кёрюб аны тенгилеле аманга юрениб барадыла. Джашлары тенгли джашларыбыз ишлерге, окъургъа унамай, кылыкъ этиб тебрегендиле. Ма, быллайланы кёрюб элде кёб сабий, кёб джаш чалыкълаб айланадыла. Аны ючюн джазабыз ансы, Дадашха кёзюбюз къарагъан затыбыз джокъду. Хар ким сабийлерибизге къор-

къуб джазабыз. Энди, иги джанымла кибик, Дадашны да, юйдегисин да, джарашыб, мюлкде ишлерча этигиз. Была аман затладыла, газетде чыгъарыгъыз, бетлерин уялтыгъыз. Комиссия ийигиз. Ансы чотла аманга тебрегендиле. Хар ким юйдегисини къаны аманга айланнгъын, аман боллугъун суймейди. Аны ючюн тилеб джазабыз. Дадашны бираз кысмагъыз, къралны къулакъгъа алмай къойгъанды.

Хайда, сау къалыгъыз. Тутхан ишигизден къууаныгъыз».

Энди аланы экинчи ёрге къобмазлыкъ этдим болур деб, башха хоншусун Апасны къолгъа алды.

Керти да, Апасны, хунагъа джарашмагъанча, кылыкълары бардыла — юйдегиси, кеси да дауурладан асыры джанламагъан чёрчегирек адамладыла. Тийрени джамагъаты аланы асыры джаратмайды, алай а бары да бирча ашхыла къайдан болсунла дегенлик бла, къабыргъаларын бир-бирлерине джарашдыра барадыла.

Аминат аланы юсюнден да письмо джазыб, редакциягъа ашырыргъа деб, къолгъа алды. Салам берме...» деб, айтычуларын узакъдан узун келтириб, саулукъ-эсенлик соруб, тетрадь къагъытны бир бетин толтурду да, хапарын тизерге кечду.

«Сизге айтыргъа бир-эки аууз сёзюм барды, аллах бла, патчах бла тилеб айтама, айыб этмегиз. Къысхача, сёзюм буду. Бизни Джемтала элде джашагъан, колхозда малчы болуб тургъан Гызыкъланы Апасны джашларын, къара эшеклени багъыб бошлагъанча, былай бошлаб нек къойгъансыз? Бу кеси да джашлары да не хоншугъа, не тийреге тынчылыкъ бермей, джашау этдирмей къойдула да. Джукъ айтсанг, не аман сёз бар эсе, аны джабышдырадыла. Джашларынгы тый десенг, ала къойчулалла дейди. Аман кюн келликле, къойчула болмай не этерикдиле, элде, джамагъатны арасында не шофер, не тракторист болуб, не комбинатда, не цехледе ишлеб туралмайла, тыйюшюб, аманла сёлешиб чачылалла сора? Элде тенгле бла джарашыб джашаялмайла. Къошда, къойлада уа ким бла юрешаллыкъдыла? Айланалла хайгуанлача. Экинчиси, джашларын элде кёргюзтюрге да излемейди, кёз туурадан арлакъда кечинселе разыды. Биринчи джашын Дахирни службагъа иймей, улху бла тыйгъанды. Экинчи джашын Мазанны алай этгенди. Ючюнчюсюн Хасанны, адам болуб къайтыр деб, ий-

ген эди. Ол да адам болуб келмеди, эшек болуб келди. Тёртюнчюсю Сеит быйыл биринчи отправакада кетерге керек эди, аны да иймеди. Нёгерлери кетгенли юч-тёрт ай болады, ол а кёошунда олтурады. Бу не ишди? Бу вредителлик тюлмюдо? Хар ким, тёрт джашны бирин кёой, аскерге джангыз джашларын да ашыралла!

Кёрмеген эсегиз да, эшитген болурсуз — Апас мындан алда, кеси аманлыкъ этиб, ол Домалай деген сакъат кишиге кюреб, джалгъан шагъат болуб, тутдуруб джибергенди. Эл джыйылыуда, терслиги болмагъан адамны тутдурдунг деб, бетине тюкюргенча этгенлеринде, эшекча баш энишге къараб, кюулакыга алмай, харам тынгылауну басыб кёойгъанды. Домалайны терс болмагъаны ачыкъланды, алай а азмы инджилди.

Джашеланы Алийни джашын, кесин да алдаб, мызанглада ишлетиб, какъларын табдырмай кёойдула. Дагъыда быйыл Алийни джашын терилтиб, кеслерине кёойчу этиб, айлыгын джазмай кёоюб, джаш ачаха деб, конторгъа барса, джукъ да джокъ. Ызына, Апасны джашы Дахирге барыб, мени ведомостка нек джазмагъанса десе, Дахир алайда чурум чыгъарыб, «хахай, мал урларгъа келгенди!» — деб, аны бла урушуб, кюугъун этиб, элге тюшюб кетиб, милициягъа тарыгъыб, Алийни джашын тутдуруб турады. Кеслери уа къалайдыла дсегиз, эгеч бла къарнашдан туугъанладан тууб турадыла.

Андан сора, Апасны Хасан деген джашы да бир тийреде джашагъан Байыланы Халит да аскерден бир айда къайтадыла. Элде Аппаладан да бир джашчыкъ отпусагъа келеди службадан. Анга вечер этедиле. Аппалары «жугулий» бла келиб, Халитни кеслери чакъырыб алыб кетедиле. Апасны Хасаны чакъырылмагъанлай барады. Джашла алайда джыйылыб, тарга, джырлай келедиле да, джыйын тамада, джырлаб, джыр кёзюню Халитге береди. Сора Апасны Хасаны турады да, Халитге барады кёзоу, джырлаалмаса къатынды дейди. Киши анга джукъ сормагъанлай, айт демегенлей, кеси кёошулады. Халит да «мен не джырларма, не къалырма, сен а бастанг болмагъан джерге къалагъынгы урма» дейди. Къарагъыз, сёзню къайдан башланганына — Апасны Хасаны сёз джетдирмесе, Халит алай айтырыкъ тюл эди. Сора Хасан, ичмей, олтурмай чыгъыб кетеди да. Ха-

литни юйюне къайтыр джеринде аллын сакълал туруб, арлакыга тартыб, сен меннге нек джууаб этдинг деб, аягы бла тюйюб, юч тишин тюшюргенди, кёзбашларын да къаралтханды. Халитни атасы ёмюрю малда айланган бир тынч, бир огъурлу адамды. Беш джашы барды. Ючюсю аскер кюуллукъларын тындырыб келиб ишлейдиле. Тёртюнчюсю да службадады, аскерде. Чынг гитчеси школдады. Аналары джюрек ауруулуду, дауурну-суюрню кёлтюрмейди. Джарашыу дегенлеринде, джарашдыла да къалдыла. Хо, джарашсынла, дауур иги тюлдо, ёртен кибикди, ышыра барыргъа джарамайды. Алай а бу Апасны телилерин былай бошлаб барыргъамы керекди? Элибизде милиция да, районда врачла да сатылгъандыла. Барыны кёойлары, джайы, кышы да, Апасны суюрнюнде кютюлелле, кёребиз. Комиссияда врачлагъа, военкоматда да бир-бирлеге кёойла кесилиб баралла. Казнаны суюрнюнден кёойланы суюгенича береди Апас. Сора Малкъаргъа барыб, брак кёозуланы сатыб алыб келиб, аланы орунларына кюяды. Къыяулу кёозуланы да ючден бири кырылады, алагъа да актла этдиреди. Бюгюн келиб санасагъыз да, суюрнюню ючден бири джокъду. Кёойларыны орунларына адамланы энчи малларын салыб турады. Биргесине кёойчу болуб барыргъа да киши унамайды. Адамла Апасдан да, джашларындан да келепен ауруудан джанлагъанча джанлайдыла. Къайда болса да бир пьянчук-алкаш табса, аны келтириб, кёойчу этиб ишлетеди.

Айтырым ма ол эди. Апасны, джашларын да бир къабха джыйыгъыз. Ансы артда сизге да айыб келмесин. Айтыб билдирдим».

Алай писъмола джазыб, кюл салмай, редакциягъа ашырды. Писъмоларында керти заты Дадаш бла эгечи пенсия аладыла дегени эди — къартайгъаннга пенсия беруу къралда джорукъду.

Биле тургъанлай, терслик этген, кёре тургъанлай, терсликни къаты бла ётюб кетген осал ишди. Алай а тюзлюкден ачыкъ сёлеширге кереклисин ангыламагъан да иги тюлдо. Аминат ол затланы ангылаалмагъанды. Ол керти да къыйын адамды — табсыз адамны кёолуна къалам тюшгени аманлыкъчыны кёолуна джерленген гёрох тюшгеннге ушаш бир затды. Джазла билген Аминатны кёолуна къалам тюшгенди. Къалай этер, не этер, къайдам? Ол «джаханымни от ышыргыч кысхачыды» дейдиле.

«КЪАЛАЙ УНУТАСА?»

— Къой, айтмай огъуна къой. Хапарыгъызы алайсыз да билеме. Ол кезюуде ишни юсюнде болмагъанлыкъгъа, эшитгенем. Сизни ары дери билгенле бек тыхсыб хапар айтхан эдиле. Къазауат джангы бошалгъаны бла, ол къыйын джыллада, джанынгы атыб, аны амалтын узакъ джолоучу болуб айланганынгы къыз кеси огъуна айтхан эди. Джигит болгъан эдинг — таукеллик этиб баргъанса, тейри. Ол заманда къуру ол джолоучулукъда огъуна кюйюб кетерге боллукъ эдинг. Кез-къарангы этиб баргъанса. «Кел биргеме. Алыб кетейим. Буюрулгъанны биргелей кёрюрбюз. Арабыз узакъды, джюрюрге таблыкъ джокъду. Кел, экибиз да кетейик», деб, тилегенсе. Эшитгенме хапарны, билеме. Ол таукеллик этсе, алыб кетерик да болгъанса. «Мен насыбсыз, ол кюн къолундан тутуб, къуралыб, биргесине кетиб къалалмадым. Ата-ана разылыгъын эшитмегенлей дедим, джамагъатдан, адамларымдан тартындым. Къоркъдум. Не этейим, адебден, намысдан къутулалмадым» деб, артда меннге кеси да тарыкъгъан эди. Бек сокъуранганча селешген эди. Болумну, халны толу ангылаялмагъанды ансы, ол кюн биргенге къуралыб кетерик да болгъанды. Не этсин, джазыкъ, — джашлыкъ. «Эй, джашлыкъ, эй джашлыкъ...» деб, бошона айтылмайды. Билесе, таулаланы аллында акъылларындан эсе, артда акъыллары тюз болуучанды.

Алай а андан энди не магъана? Меннге сорсанг а — асыб къойгъаннга къанынг халалды. Эркиши сен эдинг, ишни, таукелликни къолгъа алай алгъанынг бла, ахырына да сен джетдирирге керек эдинг. Ёмурледен бери адетди — аллай ишни къыз кеси башлаялмайды. Къыз, намысын атыб, «Ишибизни бирджанына эт» деб, къалай айталсын? Ата-анасыны аууз тылпыуларын эшитирлай мадар къурасанг эди уа? Алай эталсанг, къыз тиширыу кел табарыкъ эди, бир абыннганы-ёнгеси болса да, сизни разылыгъыгъыз бла атлагъанем дерик эди. Заманны биле эдинг да?

Джан эдимми? Да, тюз айта огъуна болурса... Алай а ол а? Сенден бир джылгъа джашды да? Ол а не ангылай болур эди? Келечиле джибер дегенинден ангыласанг эди уа? «Бу болумда къайдан келечи та-

байым? Кесим келечингме» десенг эди уа? Тынылаб нек къоя эдинг? Эй сизни огъесе! Сукъланч джашауугъузгъа кепюр ишлей билмей, кеси насыбыгъызы кесигиз кесиб...

Экигиз къаллай татлы тенгле, къаллай таза суйгенде эдигиз. Сизни алай болгъаныгъызыны биринчи кёргенлей да таныгъан эдим. Эсингдемиди, Озгъансайда грабле бла дырын джыя тургъанлайыма, эки къызыны да эки джанынга салыб, къолларындан тутуб, суу-ызына чаба-джорта тюшгенингиз?.. Кепюрчюкден ойнай-кюле ётуб, ючюгюз да къатыма келдигиз. Ханс бетли драп къумачдан тигилген, юсюнге таб джарашхан галифе кенчегинг бла кекюрегинде хурджуналары болгъан аллай келегинг, джагъангы баш туймеси да тешилиб. Аякъларында парусин чурукъларынг. Бюгюн да кез туурамдача тураса — ариу санлы джашчыкъ эдинг... Мен да грабледен тюшдюм. Атымы джюгенин иймегенлей. Хадауус, бир къылыбылы эди, къолдан ычхынганлай, тутдурмай, кетиб къалыучан эди. Аны вожасын иймегенлей, саламлашдым. «Бу къыз сени джаратады» деб, экигиз да накъырда этгенегиз, нёгер къызыгъызыны кёргюзтуб. «Оу-акъыз, не айтханлыгъыгъызды?» — деб, ол да уялыб, къызарыб, бек джунчугъан эди. Экигиз да, аны джунчугъанына къараб, джарыкъ кюлюб къойгъанегиз. Ол къыз бла, мени бла селешгенликге, кезюнг бирси къызда эди. Тейри-адамы, ичинге джутуб къоялсанг, огъай дерик болмазент деб, кёлюме келген эди. Кезлеринги андан алалмай, кезюнг кезюне келиб, кезлеринг бетине, чырайына битиб тургъанларын эслегенем. Суймекликден толгъан кезлеринг... Ол сени кез алдаунг тюл эди, джюрегингде уллу тазалыкъ сезим эди... Ол къызыны алай суйгенликге айыб джокъ эди. Ол ким да сюерча эди... Бирси къыз бла мени танышдырыб, экиси да бир тукъумдан къызлалла, эгечлелле дегененг. Къарнашынга-тенгинге келинликни бир джукъ билиб сайлагъан болурса. Айтханынга разыма, баджала болургъа джазыу тюшюб къалса уа, деб, мен да накъырда этерге кюрешгенем. Къудрегитбиз амин деген кезюуде аууз ачхан болурент — джашауубуз чалышды. Сени сёзюнгден башланды, огъур иш болуб кетди. Джашайбыз — ма, кёрген хабарыбыз джокъ. Юйдеги-юй болдукъ, талай джан джара-

тылды, джаш, кыыз да ёсдордук. Экинчи тёлуге айланганбыз: туудукъла кыошула башлагъандыла...

Башха джуртлагъа биз да тюшгенек. Алай а арт-да кесим излеб табханем. Барыб, алыб келгенем. Андан бери кюнубюз арбазда биргелей чыкыгъан да, батхан да этеди... Эсибизге кёб кере тюшесиз... Эй-субхан-аллах, кимни кыалай насыбы тутарын биллигинг джокъду. Ол кюн экигизге мен сукъланнганны айтыб ангылаталлыкъ, айтыб тауусаллыкъ тюлме. Бири-бири ючюн джаратылгъан эки джан дегенем. Кёк кёгюрчюнлеча! Биргелей учхан, биргелей кыоннган эки кыанатлы, кёкню кенгинде эркин кыанат кыагыб, кыууаныб учхан эки кёгюрчюн! Эсингдемиди, кыургъакъ аяз да акырын кыагъа, кёмкёк кёкде джукъа акъ булутла ойнай, кюн да туура чомарт джылтыргъан бир ариу, бир огъурлу кюн эди! Суу джагъада балчы оруслу, чибинле кёб бал келтирген кюн болду деб, кыууана эди? Каска, чыбчыкъ джырлагъан, табигъат бары мелхумлукъ тёкген, тегерек бары джашыл, кёк кийинген бир кёзюу эди. Унутханмамы? Ой-сени огъесе! Адам аллай кюнюн кыалай унутады? Алай айтаса ансы, тейри, ол кюн ол кыыз бла сени арагъызда мен кёрген ийнакъ кесин ёмюрде унутурлукъ тюлдю... Унутханма деб, кыалай айтханынгы кёрс турама. Ахсыннганынг неди да? Адам аллай кюнюн унутмайды. Джашауунда аллай джангыз бир кюню болады. Сора аны кыалай унутур? Андан бери ненча джыл кетди, ол кюнююзюню мен унутмагъанма сора, сен кыалай унутхун? Ол да, ол кыыз, унутмагъанына ишексизме, тейри.

Эки кыызны да, биягъынлай, кыолларындан гутуб, ойнай-кюле, бригадагъа кетгенегиз. Тейри, ол кюн джаханимге кетейик десенг да, акъылларына не аз да бир чола зат келмей, артха кыарамай, биргенге кетерелле. Ол кюн сизде алай бир джюрек тазалыкъ кёрюнюб эди. Ай-насыблыла, насыбыгъызны киши кыызгъанмасын, дегенем, ызыгъыздан кыараб. Немедет, тилегим кыабыл болмагъанды. Кёз тийгенди дерге да, кёзюм тийиучю тюлдю.

Эй-сени огъесе, кыолунга кыоннган кёк кёгюрчюнню кыойнунга джыялмагъанса, не? Ол кыадар джюрек тазалыкъдан, ол кыадар таза суймекликден кыалай да кыутулалдыгъыз? Кыалай да артыладдыгъыз? Джашауугъуз бир да зауукъ болур ансы... Э-э,

кёзюнг чыракъ кетди, алан. Унутмагъан кёреме, айтием да? Не терен затынгы чучхудум, алан. Айыб этме, аллахчу.

КЪАЧЫРДЫЛА ДА

— Эндигиле сие биледилеми дейсе? Эндигиледе аллай зат джокъду: бюгюн танышдыла, тамбла сёлешдиле, джюзюк-бриллиант беришдиле — сёз тауусдула, бир ыйыкъдан а кюеу-келин болдула да кыалдыла... Аллайла биз джаш заманда да бареллеми? Кыайдам, тейри... Уллу джангыласа, джур джангылгъанча... Мен а бюгюн да кыолумда тургъан ол тиширинуу беш джыл суйгенем... Хо, тейри-адамы. Келинигизни. Оллахий, ариулугъундан... Кёрсенг, алайдан кюнмю чыкыды деренг... Кюлме, бош кюлесе. Бусагъатда алай суйген джокъду да, аны ючюн кюлесе... Кыуру мени кёзюм бла огъай... Анга кёблени кёзлери илиниб эди. Кыачырыб да бир кёрген эдиле.

Бир кюн ишден кечирек кыайтдым. Ат арбачы эдим... Юйге кирсем, анамы кыайгы басыб, бетикъуту кетиб тура. Бир табсыз зат болгъанын, бет кыаннндан огъуна сездим. Алан, ичинде тыялмады, «Зинхарны кыачырыб кетелле» деб, бетиме кыарама са да, ачыкылаб айтды. Зинхар бла мени арабызны биле эди. Оллахий, санларым ток ургъанча болуб, кыулакъларым зынгырдаб кыалдыла. Тартындым да, анама сора турургъа болалмай, тийреге мыллыгымы атдым.

— Былай ашхам бола суйреб кетелле. «Мени ызымдан кыарарыкъ кыайгымы кёрсюв. Зорлукъдан кетиб барама» деб, кыычыра кетгенди, — дедиле тийре келинле.

«Алаймыды?! Зорлукъ кыуругъан дунияда сениге зорлукъ этгенле кимле эселе да кёрейимчи!» — деб, кыаным кыызыб кетди. Бир алапат теуан кыамчим бар эди. Юйден чыгъа тебрэб алгъанем да, кыолумдады.

Тиширыула Зинхарымы кимле кыачыргъанын айтдыла, кыайры кыоратханларын а тюзеталмалла. Кыачыргъанлары уа ким эди десенг — бир хайыуан. Ол джай, алан, кыойну арбаны ызындан такыгъанет да, ёгюзлеге «тя!» — деб, «о-рирау-рирау-рирараны» басыб, бара бергенеди. «Орираудасы» тауусулгъунчу барыб, бир заманда тохтаб кыараса, кыойну башы бла

ичегилери суйрелиб келе! Къара хайыуан, къойну алай тагъаргъа джарамазлыгъын билмеген эди... Акъылы аллай биргэ джетмегенге къачыргъан эдиле... Огъай, оллахий, не къошуб, не келтюртюб айтмайма, керти болумсуз адам эди.

Ну, сора... къызыны къайры джашыргъанларын тюзетиб киши айталмады. Сора бир къызчыкъ, ма, быллай гитче къызчыкъ, школгъа джюрюй башлагъанмеди, къайдан. Сабий. «Мен билеме» деди. Ийнанмадым. Тийре тиширыула билмегени ол къайдан билдикди, кимле эселе да мен селекелерге юретиб айтдыралла дедим да къызчыкъны сезюн къулакъыламадым. Ол а билирин билиб туугъан бир обур сабий болуб чыкъды — ийнанмагъаеымы сездим да, «Къалайда тургъанын кёргюзтейимми?» — деди. «О-о, келинликге сау-эсен джетгин» дедим да айтханын биягъынлай сансыз этдим. «Сабий эсем да, биргеме бир атла, айыб этме да» — деди къызчыкъ. «Тобасто, аны азмьчлыгъына къарачы» деб, сейирсиндим да алай таб сёлеше билгепине экилендим. Кеси айтханлай, биргесине атландым. Элтиб, Зинхарымы юсуне сюеб къойду! Той-оюн джокъ, тёрт-беш эсе да адам бар. Эркишиси, тиширыуу да. Ууакъ дауур-суйюр эте тура. Зинхар да мюйюште сюеле. Кёзлерим къарангы этиб, юйге кириб бардым.

— Бу неди? Бу не халынгды? — деб сордум къызгъа.

— Кёресе да! Келтириб, былайгъа сюелтгелле... Сени джигитлигинден. Аман кюн келгей эди сеннге... Оу, мен джарлы, алай да къалай айталдым! — деб, джылаб къойду. Биз алай сёлеше туругъа, адамла — андагъысы-мындагъысы да юйге сугъулдула.

— Адам ючюн, адам ёлюб кетеди, — дедим, тебиб, — Келчи! Атлачы аллынга! Мен алгъыннгы мен эсем, атлачы биргеме. Тутдур къолунгу бери! — дедим да, беш джылыны суйгенле болуб тургъан къызыма къолуму узатдым. Биргесине сюелген бир къыз, бир джанындан кириб, белине чулгъаныб тура эди. Зинхарым, билегин ычхындырыб, аллына атлаб, къолумдан тутду.

— Эй, алан, не этесе? Ким болдунг сен? — деб «кюеу» нёгер джашла тебчилдедиле.

— Кетигиз аллымдан! Ким болгъанымы да сормагъыз. Билир адам кеси биледи. Джанлагъыз аллыбыздан! Ант этеме — ачытыркъма! «Къатын бла

джан бирди» деген сёз меннге дери да айтылгъанды. Кетигиз! — дедим.

— О-хо! Бу къачан болду сени аллайынг?! Биреуню таза къызына алай айтыб... — деб, джашла къынылаша башладыла.

— Ма бусагъатда болду! Сиз къараб тургъанлай, къолумдан тутуб, биргеме чыгъыб тебрегенинде болду! — дедим, джюрегим асыры къызгъандан тамагъым къысылыб, ауазым тюрлениб. Оллахий, джангыз бири дыф дегенлей, къарамай сермеригем. Теуан къамчыни ойнатыб тебрерге бир къолум бир къолуму тыя тура эди. Ала аслам эдиле, меннге да игилик этмезге болур эдиле, ёзге къызыны къоюб, джаным саулай алайдан чыгъарыкъ тюлем. Къыз кеси огъай болса — хо, бойнум къылдан ингичке, этер къарыуум джокъ. Къолумдан къысыб, къаядан секирлик эсенг да биргенгеме деген, талай джылыны термилиб тургъан къызымы биреуню отоуунда къоюб кетгенден эсе ёлгеним ашхы! Эркиши тюлмеми! Оллахий, базыныб, бири аллыма сюелалмады, къызыны алыб, чыгъыб кетдим.

Андан бери ненча джыл ётдю-кетди. Толу юйдеги ёсдюрюб, аланы да къанатландырыб учургъанбыз. Зинхарым бла уа бюгюн да сабийлеча ойнай-кюле, джаш джылыларыбыздача джашайбыз. Мени къартаймай тургъан аны игилигиди... Бизни заманыбызда алай сюе биле эдик. Ансы, сен да айтаса эндигиле да сюедиле деб. Къайда? Кёргюзчю?.. Интересно, анга къара, кюлген этеди дагъыда...

БАЛЧЫЛА

Июлну ахырыды. Кюнортадан джанлаб, мардасыз уллу джангур джауду: джашнаб, кюкюреб, болгъанны дюнгордетиб, Элтаркъач джанындан ауду да, сатгъат чакълы заманны ичинде ыркъыла шууулдатыб, Джитисуу башы, Джанал таба сермеб кетди. Темир бетли булутланы къараууз къыппасы Нарсана тегерегин сагаллай тургъан кёзюуде, Ючкекен башында тегюлюб джукъаргъан акъ булутланы арасындан кюн таякъыла джылтыраб, «марал къозлагъанны» сёдегей эринчек джангуру ууакъ себелей эди.

Сюрюлюрге буюрулмагъан, алай а джыл сайын сюрюлюб къаралыучу тикли джерлеге биягъы зарау-

атлык кыатылды: кыара шоркыа суула, топраккыны джумушагынын тараб, кыонгур джалкыаларын кыайырыб, кыургыак кыулак ауузладан джортушуб кыуюдула.

«Ай-медет, не халеклик джетиу этди, баччаланы тутуругун былай ташый, зыгырын агартыб бошайды. Не кыычырык, не сыйыт эттин?»—деб, табыгыат кыоранчына джюрегим джарсыб, дагыда «Бу ёзенле былай терен, ыркыла джерлени былай кемире болгандыла ансы, бир кюнне джаратылыбмы кыалгандыла» деб кёл баса кыарадым.

Элни тегереги кыышлыкыла джылыны бу кёзюлерине гапналадан джолдузлу кёкча толущан эдиле, быйыл а хазна аллай зат кёрюнмейди. Заман ашыкыдырмаймыды? Эртдеги биченчилени орузламасына кёре, бу джерледе чалкы кыачан башланыучан эди?

Кёкню батышын бютеулей кючлеб, ачы кыаралыб, кыайнаб келген булутла кыудрети, буз бла, джангур бла ётерик эсе да, былайдан эниште озгунчу ышыкыгта кыысылыргта деб, суу джагыасы талада джашил боялган фанер кыангаладан ишленген бал кыошха кыайтханма да, балчылада кыонакыдама. Балчыла Хамит бла Кыара, керза чурукыла, кыарацай кыабдалла, кечеги бёркле кийиб джюрюген акысакыал кыартла, ашыкымай, акырын селешген, эртедеги керти таулулача, акылылы адамладыла. Талада бал четенле кыара сууучукыну бойну бла тизилибдиле. Фанер кыошну салкынында эки чалкы, теш, чёгюч тагылыбдыла: кыартла четенледе джумушларын тындырсала, арлак атлаб, кыышлыккыны кыыйырындан кыриб, кыарыугта кёре, чалкы тартыргта да кюрешедиле — элли-алтмыш кюзю чалыб келген кышиле быллай тамаша хансны арасына батыб турганлай, дюрю аудурмай кыалай болалсына! Былайда кыозартына дери, бал кыошну да кютюб, джангыз гылджаланы да кыышха ашларын джыйыб кыоялсала, кыачда совхоз директоргы тилекчи болуб, боюнларын бир джангына салыб бармай, мюлкге ауурлук джетдирмей, кыартла кеслери этген биченни кеслерине джызыб бер деб, эркин селешиб барлыкдыла. Арлакыда, сары зыка кючлеген барлакыда эки бёденени, кыаты джауумдан чарпыусуз кыутулганларына кыуаныб, бир-бирлерине кёзюлеб хапар бергенча, джарык «пык-пылдык», «пык-пылдык» деген тауушлары чыгыады.

Кюн тийгенинде, балчыла ау бёрклерин башларына кыаблаб, четенле арасына сингдиле.

— Чибин учалмайды сора, бал кёб кыайдан болсун,— деди кыарт Хамит, «бал кёб болсун» деб, биягында саламлашыб келгеним эсине туюшуб, ышарыб:

— Бу хансны, бу берекетни кёrese. Быйыл бек кючлю айныганды. Чибинге ашау кёбдю. Алай а джауумладан учуб, файда эталмайды.

Да, керти да джауумлу джылды, джаумаган кюню хазна ётмейди. «Бир айланса, тохтай-тынамы биледи!»—деб, ичимден оноу джасай башладым да, тейри мени оноуум анга джарамаз, джерлерибизни, таб, кесибизни да — бу джерледе джашаганланы — эм насыбыбыз джауумла, шылыла бла тубанладыла, ала болмасала, Орта Азияны кыургыак кыотур тауларыны халын тартыб да кыалыр эдик дедим. Ёзенни чегет-бауур талаларында кыаралыб джатхан дюрюлени араларын алсын кёгертиб келгени танылады. Джангы дюрю туюшюрюб, чалган джыйын кёрюнмейди. Талай джерде сары балаганла сюеледиле.

— Дырын кёб туюшенди. Джыйынла, кюн энгда биразны былай барса, кыыркыб салганлары да чыриб кыалыр деб кыоркыгандан чалалмай турадыла, — деди кыарт Хамит, кёзлерине кыолун салкыын этиб, ёзенни аргы бетинде кыышлыкылагта кыараб.

— Ашыгыулук бармыды? Сиз чалкы тутхан заманлада кыалай эди?—деб сордум.

— Кечикмейди. Бу кёзюлеге чалкыгыта кыаруларына базган онглу кыошла чыгыучан эдиле. Ала да былайлагта туюл, тёбениреклеге — Джагбанасха, Эларкыач кюнбетлеге, Байталчабханнга, Джитисуубашына, Кыобан-Ары-Джанына... Чачы алгыарак келиучю тёбенирек джерлеге. Гитче кыошла уа бу джерлеге августну ал ыйыгы тауусулургыта чыгыучан эдиле... Ол-ол джыл Амалчыланы Неме, Джитисуубашында бизни бла онбешинчи августха дери джарым чалкычы болуб туруб, андан ачыуланыб кетиб, Эмуркыада дагыда сау чалкычыгыта тергелиб, бичен ишлеген эди,—деб, Амалчы улуну ачыуланганы эси не туюшуб, гынтдылы ышара хапар айтды. Ол заманлада былада да болган экен кыылыб: кеслери тенгли биреуню, джарым чалкычы этиб, джарым хак да тёлеб, ишлетирге огай демегендиле. Бюгон а джашлыгында кёрген учхара атламгыта джангыдан сейир-

сингенча ышарады.— Болуучан эди джауумлу кюз. Отуз экинчими, отуз ючюнчюмю эди, бир джыл былай болган эди. Аллай кыйын джыллада эки-юч кере дырын тюшсе, кыач болуб кьалды деб джарсыучан эдиле. Тёрт-беш кюнню джауумла тутуб туруб, джыйын да чалыб туруб, дырын аслам болса, дырын тюшдө деб, аны ючюн айтыучан эдиле.

Къартла, джауумла айланыб, тюшген дырынга заран джетгенине да, бичен ишлени эндиги джорукьларына табсызлыкь болганына да кьайгырадыла.

— Чалкыгыа алгынча кюрешмейдиле,— деди Къара да,— хар ким тынч джашаргъа юренгенди. Аны бла кюрешмегенлей джашаргъа мадар табадыла. Ол кыйын ишге кесими уруб не этеме дей болурла. Эндиледе бу джерледе августу джарымындан, джыйырмазындан ары бичен ишлеу сериун болуб кьалады. Чалкыгычыланы асламы, ишни тындырдыкь деб, элге саркыб кетеди. Езен кышлыкьлада, тигирек джерледе чалынмай а кьаллай бир хазна кьалады... Алгынча кьадалсала, бичен этерге алкын заман кёбдю.

Четенлери бла биразны тюрт-мюрт эте турдула да, андан-мындан сёз кьозгъай, дуния политикадан хапар сорургъа кёчдюле. Ишни кьоюб, фанера кьошну кьатында джерге урулган шиндикге ныгышхача джарашыб, мени да кьатларына чакьырдыла.

— Къралда не хапар? Дунияда не хапар?— деб сордула. Емюрлени узагына уллубуз, гитчебиз да, кьулакъланы сакь этгенлей, тюбегенге эм алгы-бурун ол соруулары бергенлей, къралны узакь кыйырлары да, учсуз-кыйырсыз дунияны да джюрекге джууукь келтиргенлей джашайбыз. Емюрюбюз уллу таулары тар кьолтукь тюблерине кьысылыб джашагъанлыкьгъа, узакьлада, кенгледе кьакьгъан кыйынлыкь кьанатланы джели сууукьсуратмай хазна ётменди да, бизлени «сау-саламатмыса?»— дегенден сора, «дунияда не хапар?»— деб башларгъа юретгенди. Къартлагъа, къралдан огъай, дуниядан, Арабдан, Израилден да билгеними джасадым. Ушакь теренге, эртде заманлагъа кетди. Экиси да эсли къартладыла, ёзге тюнене кёргенча, эсге тюшюрюб, табыча хапар айтычу Къарады.

— Мартны ал кюнлери эдиле, 1917 джыл. Джитисуу-Башында 46 кьарачай кьош бар эдик. Бир кюн, ингирала Сантукдан кьазакь аскерчиле чыкьдыла да

кьошланы кючледиле. Герман урушдагы аскерчилеге азыкь-аш иерге керекди, кьысыр тууар болуб джукь кьоймай, тамбла стансеге сюрюгюз. Урушха кесигиз бармагъандан ары, аллай затыгыз бла болушугъуз деб, кьошлагъа джерлешиб тохтадыла. Эртденбласында кьошланы барында да табылган кьысыр малны сюрюб, стансеге тюшдюк. Субботний рынокга джыйылдыкь. Акь чынлары бла абчарла базманны кьатында сюелиб эдиле. Мал чекдире башлагъынчы, не эсе да араларында бир кьайгы чыкьды. Бир кьагъытны, бир-бири кьолларындан алыб, окьуб кюрешедиле. Орусча ангылагъан бизде да биреу табылды. Алапла, патчах тахтасындан тюшгенди деб, хапар айталла деди. Тоба-астро, патчах тахтасындан а кьалай тюшеди деб, биз сейирсине айланьргъа, абчарлагъа, башхаларына да кьуугъун кьабынды. Бизни кьайгылы болган киши кьалмады, малыбызны да киши алмады. Ызыбызгъа ашырдыла.

Ач солдат кьатынла патчахны тахтасындан тартыб атхандыла деб, андан да кьуджур хапарла эшите турдукь. Дагыда бираздан аны орнуна Керенский деб биреу тюшгенди дедиле— орус патчахны шиндиги бошму турлукь эди! Кьошчула кьошда терен хапарлы да болалмай эдик. Патчах кьорады эсе, бизнича былай тарлыкьда джашагъанлагъа бир джер кенглик чыгъарыкь болур деб, умучу эдик, алай болса да джукь тюрлениб хазна танымадыкь.

— Биз кыш биченге джарашхынчы, бунт болады, Микалай патчахны тюшпоргенча, Керенскийни да тюшюрлюкдюле деб, хапар джюрюй турду. Петербургда окьуб турган, ауруулу болуб кьайтхан бир онглу адам— Голаланы Басиятны джашы Хамзат айта эди, — деб сёзге кьошулду Хамит да, Къараны хапарына тынгылай туруб.

— Ол заманлада кьошчула огъай, элде джамгъат да сангырау эди, хапарла бусагъатдача дженгил джетмей эдиле. Алай болса да, Керенскийни агъызгъандыла, къралда оноуну большевикле алгъандыла деген хапар бизге да джетген эди,— деб, Къара хапарын тизеди.— Экинчи джылында джаз аласында Нарсанадан, Сантукдан бай кьазакъла, аскерден кьайтхан абчарла, кьарачай кьошлагъа келиб, сауут-сабаларын сатыб, малларын, рысхыларын башха джары кьсрата тебретиле. Сабан сюрюрге чыкьган бай кьазакъла, ингирледе юйлерине кьайтмай, бизни кьош-

лада къалычу болдула. Кеслери да, алгъаракълада гырхыракъ эдиле, иги огъуна джумушадыла. Белгили зат джокъ эди, ёзге халкъны барына эркинлик туугъанды, джерле тенг болгъандыла деген хапарла джайылдыла...

— Чалмандан чыкыгъан кёзюуде, бир джумушум болуб, Сантукга тюшдюм — деб къошулду Хамит да. — Ишими тындырыб, Джитисуу-Башына къайтыб келе эдим да, ёзен табадан тоб атылгъан таууш чыкъды. Тоба-асто, деб сескеклениб, дупшургъа таяныб къарасам, Нарсананы тёбен джанындагъы темир джол кёпюрню къаты талада бир аскер бёлек солургъа тохтаб турады. Большевик аскерчик. Ол кюн большевикле Нарсананы алгъан эдиле...

— Джерле тенг болдула, энди хар кимге юлеширкидиле. Джер ишлеялгъанланыкъы боллукъду, большевикле джерлени аллайлагъа берликдиле деген хапар къызыудан-къызыу джюрюгенинде, керти да бир насыб тууаргъа башлады болурму деб, бизге да уллу къууанч кирди. Большевикле Нарсананы алгъанлай, аллай хапар къошлагъа кюн сайын дегенча келе эди. Аренде джер алыб, кечинмек этгенле бары къууанч тыбырлы эдик. Бу тегерекледе Бековскийни, Гяуурланы, Бёденеланы миолк джерлери бош болуб къалдыла. Ары дери уа алайтын, тейри, чыбчыкъ учуб ётсе да, иелери ушатмаучан эдиле. Ёгюз ийдиртмей эдиле, оллахий. Джерле бош болуб къалгъанларында уа къарачайлыла кеслери «ол къышлыкъгъа анча къош, бу къышлыкъгъа мынча къош чыгъыгъыз, бичен этигиз» деб, юлешиб, джарашыб къалдыла.

Къара, атасы ёмюрю сукъланыб, кюсеб тургъан къышлыкъгына кёчюб барыб, чалкъычы къош салгъанын айтды да, джангы власть таулу малчылагъа эркинлик бериу сартын асыры чомартлыкъ огъуна эте болур эди деген оюм акъылына чалышханча кюлюм-сюреб къошду:

— Таулу малчылагъа бек ашкы эдиле. Нарсанада инаралланы, байланы дачаларын (Къара алай деб, шахарда аламат уллу, омакъ юйлеге айтады) сыйыра эдиле, сауут-саба сыйыра эдиле. Биз джамчыларыбыз, джарагъан атларыбыз, ат керегибиз бла, мал сюрюб, базаргъа келсек, не ол затларыбызгъа, не сауут-сабабызгъа тиймей эдиле, джангыз къыйсыкъ сёз айтмай эдиле. Алагъа дери аллай затла кёрюб юренмеген эдик. «Была таулада, айю, бёрю, хаталы адам,

хаталы джаныуар джюрюген джерледе, джылны тогъуз айын сууукъла кемирген баш джерледе джашайдыла. Сауут-саба былагъа керекди ансы, аты, арбасы бла барыб, ингирге дери сабанда ишлеб, ингирде юйюне къайтыб, арбазыны къабакъ эшиклерин бегитиб, тынчылыкълы солургъан къазакъ кишиге сауут-саба да неге керекди?» — деучен эдиле большевикле.

— Большевикле келирден алгъа Голаланы Хамзат айтыучан эди, — деб, эсге тюшюрдю акъсакъал Хамит, — «Большевикле халкъгъа кереклини айтадыла, кеслерине байлыкъ, бийлик излемейдиле, джарлыкъгъа иги болугъуз дейдиле, рысхы байлыкъ хар кимге да тенг джетсин дейдиле, большевикле къартха, къарыусузгъа къралдан болушлукъ бериб турлукъдула», къайдам, дагъыда кёб зат айтыучан эди. Бу къралны джашауунда, кесими джашауумда бюгюнлюкде нелени кёрдюм эсем, аланы барын Хамзат ол заманлада айтхан эди. Къолуна оноу тюшюб, кесине байлыкъ, бийлик излемеген, рысхыны хар кимге тенг юлеширге излеген адамла бардыла деб, кимни эсине келе эди — джети джукълаб ёсибизде да джокъ эди. Эшитмегенек, кёрмегенек. Хамзатны сёзюне да аны ючюн ийнанмай эдик. Кеси да Нарсанада джашай эди, орус къатыны бар эди. Бир джолда уа, Нарсана базаргъа келген къарачайлылагъа чыгъыб, халкъны тегерегине джыйыб, большевикледен хапар айта тургъанлай, Хырха улу Кёккёз-зат — бир талай адам — юсюне келиб къалдыла. «Большевикледе энчи рысхы болгъанын къой, къатын-къыз да арада боллукъдула, бу сени къатынынг, ол мени къызым деб айырыллыкъ тюлдю. Анга уа къалай къарайса?» — деди-ле. «Большевик адам къатынын, къызын да сенден эсе бек сюеди, аланы джангыз бири сеннге къатынын берлик тюлдю, сени къатынынг бла да кюреширик тюлдю. Сизге аллайла сёлешдирген халкъны къаранылыгыды» деди Хамзат. Алайда дагъыда чёрчек сёлеше келди, «орус болуб, гяуур болуб кетген адам» деб, Хырха улу-зат, Хамзатха демлешиб, герохлагъа, къамалагъа чабышыб, адамла орчагъа чыгъыб, кючден айырдыла... Большевикле келгенлеринде, бир инаралдан сыйырылгъан юйню Хамзатха берген эдиле. Артдаракъда, Шкуруну аскерлери Нарсананы алгъанларында, большевикле мындан кетгенлеринде, Хамзат къачыб, Учкуланнга баргъан эди. Узаймай, анда кеси аджалындан ауушхан эди...

Къартла бла ушакъ эте, кесим айтхандан эсе, ала-ны ушакъларына аслам эс бёле, ингирни ашпырдыкъ. Ала ашхам джумушларына къобдула. Мен да джолума атландым. Кёз байланыргъа, Ёксюзле джашагъан кёк джашнагъанны тейри джарыгъы, кюкюрегенини тунакы тауушу келе эди.

«ГЕРР КОМЕНДАНТ»

Умар зооветтехникумда окъуй эди. Ветеринария дерслеге асыры учунмагъанлыкъгъа, немец тилден окъутхан устазныкъылыны азбар этгенге джетдиргенлей барыучан эди. Ангылашынмагъан ол къуджур тилге мыллыгын аллай бир нек атханын, общежитиеде нёгерлери огъай, кеси да иги билалмаучан эди. Ол дерсге бешинчи классдан огъуна алай эди. «Къой, бу хадауусну сеннге неси керекди? Германиягъа барыб, андагъылагъа таурох айтырыкъ болурса, хо! Муну бла быллай бир кюрешиб, башынгы, башыбызны да къайнатма» деб, нёгерлери чам-накъырда этиучен эдиле. Айтханларын къулакъламагъанын кёрселе, «Литвиновха заместитель болур муратлыды, къоюгъуз, джаш адамны сууутмагъыз» деб, бирсилери да безиучен эдиле. Умар а «былайда окъугъан джангыз бир таулу джаш муну билиб чыкъмагъанды. Антсызма, мындан чык айырмай къойсам. Анасы бергенини тегерик, фармакологияданмы къыйынды, тейри, мен муну...» — деб, сокъур тутханын бек тутар дегенлей, бир къадалыб къалыу этди, сормай огъуна къой.

Аны ишекли этген бир зат чыгъыб къалды. Ол да гынтдылы тенглери «устазла керти немец тилни кеслери да иги билмейдиле. Была сёлешген тил бла Берлинде сёлешгенлерини арасында башхалыкъ уллуду» дегенлери эди. Умар, терен сагъыш эте келгенинде, керти да ийнана кетди — джамагъатдан арлакъгъа чыгъыб, тёрт-беш джылны джашагъан таулула, элге къайтсала, тиллери чалыб, сёзлени къатышдырыб тебреучендиле сора, ёмюрде Германияны кёрмеген адам аны тилин кескин къалай окъуталыр» деген сёз акъылына илинди. Анга уа тилни тазасы — Берлинде неда Бремениде сёлешгенлеричасы керек эди.

Сора устазын сынаб кёрюрю келди да, излеб кюрешиб, Шварцвальд таулары эллеринде джашагъан немецлени амануузлары джюрютген бир осал сёзю,

къайдан, къаллайла билди эсе да, билиб алды. Устаз аны магъанасын тюз айталса, немец тилни керти биледи деб, сынар мурат бла, бир кюн дерсде, студентле бары олтуруб тургъанлай, кеси билмегенча этиб, сёзю ачыкъ сорду. Хар заманда ариу кийинген, не ышармаучу, не кюлмеучю, неда хыны этмеучю, хар къуру бирча, акъырын сабыр ауаз бла сёлешуочю, джукъа санлы джукъабет устаз, Умаргъа джууукълашыб, бети аз тюрленерек болуб, сагъышланыб, бираз сюелди да, биле тургъанлай, гынтдылаб соргъанын ангылаб:

— Аны билирге сеннге бир да бек керекмиди? — деди. Умар, джунчууракъ болгъанын эслетмез дыгалаз бла, неле эсе мурулдаб, партагъа къарады. Устазы, чотну классха сездирмей:

— Ол Шварцвальд таулада джашагъан... бир чычыкълы атыды, — деб, джууаб берди.

Умар, ол кюнден сора устазы окъутхан немец тилни кертилигине ийнанды.

Окъуун бошаб, колхозгъа ветеринар болуб кетерге къурала туруб, военкоматдан повестка келди.

Ветфельдшер Умар, Къызыл Аскерни тизгинлеринде Джуртха къуллукъ этерге ол кетгени бла, бир джылдан Украинаны запад областларын азатлагъанлакы бири болуб джюрюдо. Дагыда Уллу Атаджурт урушну аллындан ахырына дери талай фронтда айланды. Тобчу эди, «къазауатны алдахы артиллерияды» деген сёзю кертилигин танытыргъа кюрешгенлей, Ючккен сууну запад джагъасындан Эльба сууну восток джагъасына дери барды. Минг тёрт джюз онсегиз къара кюн узунлугъу болгъан ол узакъ, къыйын джолну, джигитча ётюб, къыйыры джарыкъ Хорламгъа джетди. Немец тилни билгени да кёб джерде джараб турду: ол болгъан аскер бёлекде къолгъа тюшген душмандан соруу алгъан заманда маджал тылмачланы бирине Умар саналыучан эди.

Уруш бошалыб, дуня рахатлыгъы туугъан кюнлени биринде Эльбагъа джууукъда бардырылгъан уллу джыйылыуда, Федюнинскийни Аскеринден джиберилген болуб, чыгъыб сёлеширге лейтенант Умаргъа тюшюб къалды. Германияны хорлаб джыкыгъан совет аскерлени барындан келген келечиле джыйылгъан аллай уллу митингде чыгъыб сёлеширге эркинлик табар кочю, айтылгъан аскерчи болургъа керекди. Умар

гъача сый хар кимге да берилиб бармаучанды. Анга уа берилгенди.

— Биз, Ишчи-Элли Къызыл Аскерни джигит, батыр аскерчилери, халкъланы атасы уллу Сталинни, Ата джуртну буйрукъларын толтуруб, фашист Германияны хорлаб, келиб, туура ёбгесине, джюрек тамырына Эльбагъа тирелиб тохтагъанбыз! Герман халкъ, мурдарны къолуна тюшген джити бычакълай, аманлыкъчылагъа сауут болуб, дунягъа кёб хата салдыргъанды. Алай болса да, бирси азат халкъланы арасында мындан ары да джашаргъа керекди. Биз аны фашист къырымдыгъын джыртыб чыгъарырбыз! Алай бла уллу Сталинни, Ата джуртубузну экинчи буйругъун — денацификацияны таза бардырыб бошаргъа деген буйрукъну да алай ашхы толтуруб, — деб сёлешди Умар митингде. Германлылагъа джоралаб да, аланы тилде талай патриот сёз быргъады.

Лейтенант Умарда хыйсаб болгъанын ары дери да биле эдиле.

Джай башы кюнлени биринде, лейтенантны тобчуладан айырдыла да... Эльбаны джагъасында, таза ишленген баччаланы, кёгериб чайкъалгъан сабанланы, биченликлени арасында орналгъан, асфальт орамлы, Нойхаузен атлы, гитче герман шахарчыкъгъа комендант эдиле. Шахар деселе да, терекле тизилген кирсиз тюз орамлары, бир-эки-юч этажлы юйлери болгъан уруш къанаты хазна джугъун оймагъан поселок эди.

Умар Нойхаузенде властны къолгъа алды. Оноуну къолгъа джыйгъан а джамагъатны къадерин къолгъа алады, анга къайгъырмаздан мадары джокъ. Лейтенант да гитче герман шахарчыкъны, анга «герр комендант» деб багъалатыб, ауузуна къараб, игилик сакълагъан джамагъатына къайгъырыб, азыгъын, ашын, турмушун-джарсыуун, джолун-сокъмагъын, къычырыгъын-сыйытын эсге джыйгъанлай, атлактарын тюз ууларгъа кюрешгенлей, ишлеб джюрюдю. Ол ары дери джашауунда аллай бир адамгъа джууаблылыкъны бойкуна алмагъан эди.

— Герр комендант... — деб, кюн сайын кёб адам аллына келеди, барыны бирер тюрлю джарлылыкъны-джарсыуу, комендантдан болушлукъ-себеб излеген тилекчиди. Бары комендатураны босагъасындан, ышаныб, умутчу болуб атлайды, алайсыз ары басарыкъ тюл эди. Комендатура, шахарчыкъда джангы джа-

шау тизимни джарашдыргъан бла бирге, инджиуллеге да кючюнден келгенча болушлукъ табдырыгъа кюрешеди: джамагъат-джамагъатды, бары нацистле тюлдюле да.

Нацистлеге уа Умарны дерти талай заманны ала зорлагъан уллу Джурту тенглиди, джюрегине, кёкюрегине сыйынмай, вулкан къайнатыб турады. Ол себеден комендант Умар эм алгъы-бурун нацист тамырла бла кюрешеди, нацист партияны ийиси алайда ол кюнледе огъай, ёмюрледе да урмазча этерге атланыбды.

Умар немец тилни кескин билгенин ангылагъанды — Германияны теренинде орналгъан шахарчыкъны оноуну къолгъа алыб, кюню-кечеси араларында айланады, алай а не айтханларын ангылаялмай, не айтханын ангылаталмай, джангыз да къалмагъанды. «Э-э-э, Шварцвальдны «чыпчыгъын» билген устазым иги окъута кёрейем» — деб, анга да бюсюреу этиб, эсге аз тюшюргенди.

Бир кюн, джамагъатдан делегация маталлы болуб, талай адам келди.

— Герр комендант, джашауубуз, кечинмегибиз Эльба сууну бойну тюзде джашнагъан биченликле эдиле. Кюресиз, кёбюбюз мал тутабыз, мал багъабыз. Бичен алайдан джыйыб алыучан эдик. Ханс джетгенди, ары кирирге уа эркинлик джокъду. Къалай болдукъ, бир мадар этсегиз а, — деб тиледи аланы бирх. Умар шахарчыкъдан километр джарым чакълыда мийик, къалын ханслы, тепси кибиб сыйдам тюздеги асыулу биченликлени ары дери да кёре тургъанды. «Сюрюнюн былайгъа джайыб, къатында къырдышка тегюлюб, бир тынчайыр эди, иги-сагъан» деб сукъланган кюнлери да болгъандыла.

— Алайы оккупацион зонаны чегарасыды. Киритленибди. Алайгъа кирирге кишиге да эркинлик берилмейди. Киреме дегенни да, сормагъанлай, къагъыб къояргъа боллукъдула. Союзникле арада келишиб салгъан джорукъ алайды, — деди комендант, малчы кишиле ангыладыла (ангыламазгъа не къарыулары барды!), джыйырылдыла, умутларындан тюнгюлюб, салпыландыла. Умар халларын кёрюб турду. «Германияда джашагъанлыкъгъа, мал тутхан адам малчыды да? Малчыдан мирный профессия къайда?» — деб, кёлюне келди да, кесини малчы джамагъаты

да эсине тюшюб ахсынды. Сора къайта башлагъан делегатланы тохтатыб:

— Болсун, соруб, сорушуб кёрейим,— деди.

Тамадалагъа, огъарлакъдагъылагъа сорду, соруду, сордурду да, кюн чыкыгъандан кюн батханнга дери, юч кюнню чыгыб, суу джагъасына тюшмезден, биченни чалыб, джыйыб къоратыргъа деб, эркинлик алды. Шахарчыкъны джамагъаты, кьолу, аягъы кымылдагъан, эртдегиле айтханлай «ит аякълы, тууар башлы» киши къалмай, бары кьобуб, эки кюнне огъуна джюз сексан гектарны биченин чалыб джыйыб, поселокга ташыб кьойдула!

Велосипедле бла! Эй-кьудрети, джашау тюртген дыгаласны кюнине къарачы Умар ол кюнледен бек ёмюрюнде сейрсинген болмаз эди. Шахарчыланы «герр комендантха» джюрек разылыгыны толугу-гъун а кьой-да-кьой.

«Герр комендантны» дагыда аллай кёб ашхылыгы джугъа турду. Тюзлюгю, кертилиги бла джамагъатны джюрегине джол табды. Кёбле «кавказ комендантны» кьонакыгъа чакъыра башладыла. Ол да, къайсы бир юйге да, танышка, шагърейге баргъанча, тартынмай, джунчумай кире тебреди. Алай бла шохлукъ бегий барды: шохлукъ кьонмагъан джер душманлыкъы болсун.

Алай а Умар денацификация борчун не аз да унутмай эди. Аны унутуб джашауу джокъ эди. Шахарчыкъны джамагъаты да, белгиленмей, ачыкъланмай, ташаланыб джюрюген нацистлени айгъакъларгъа болуша эди — Умар аны кесин-кесине ишлете билген эди.

Борчу не аз да эсинден чыкъмаучу Умар, не ашхы танышыны, шагърейини юйюне кирсе да, суратлагъа, фотоальбомлагъа кёз джетдиреди. Адамланы, кийиниб, суратха тюшгенлерине кёре айырыб, «бу кимигизди?», «Бу къайдады?» — деб соруучанды. «Ах, восток фронда...» деб, не джыламсыраб, не терен ахсыныб, джууаб къайтарыучандыла. «Да, дуня кыйынлыгы уруш деген телилик къаллай бир юйдегини, адамны сарнатды! Ма, бизде да...» деб, совет адамла чекген кыйынлыкълардан ачы хапарла айтыучанды: джыламукъ тёкгенле сиз тюлсюз, сизледен да терен тенгиз джыламукъла тёкгенле бардыла дегенни сездиреди.

Не уа, паркда шиндикге олтуруб, китаб окъугъан тиширыуну къатына барыб, «Фрау, былай олтурургъа эркинлик берсегиз эди?» деученди. «О-о, герр комендант, не сёзю барды, олтуругъуз» деб, ышарыб, таныб, орун кьояды тиширыу. Шахарчыкъда аны танымагъан хазна адам джокъду». «Фрау, не китаб окъуйду? Уруш деген бу къара палах бизлени китабладан, окъуудан да айырыб кьойду. Не этгин, баш кёлтюрмей окъуучу заманларыбыз бар эди» деб, бир-эки тарыгыб, фрауну нацист китабхамы, огъесе башхагъамы сингенин билиб алыучанды.

Бир кюн а клисада бабасны къаллай ауаз бергенин билири келди. Умар, джанында пистолети, нёгерге да автоматлы бир солдатны алды да, адамла клисагъа джыйылыб, бабасны ауаз бергенине кьулакъ тигиб уюган кёзюуде кириб барды. Аскерчилени босагъадан алай тюшгенлерин кёргенлей, ауаз бериу да, табыныу да шынкъ-тохдадыла да, клисаны ичи, чибин учханы да эштилир дерча, «замри-шым» болуб къалды.

— Бизни ючюн тохдатмагъыз да, ишигизни этигиз.— деди Умар. Сора бабас:

— Герр комендант, клисада сауут-саба болуб, табыныргъа джарамайды. Бизде адет алайды,— деб ышарылды. Умар алайда не селешингенин, къаллай «ауаз» берилгенин билмей къайтмазлыкъ эди, ол себеден пистолетин эрлай тешиб, солдат нёгерине узатды да, «тышына чыгыб, сакълай тур» деб, ашырыб, кеси, фуражкасын кьолуна алыб, табынганланы къатларына сюелиб тохдады. Бабас да джумушун джангыртды.

Комендант алай бла, клисагъа талай кюнню джюрюб, анда ауаз бериу, табыныу чотланы халын толугу бла ангылаб чыкды. Ол да нацистлени излеу, нацизмни айгъакълау иннети салгъан джумушларын-дан бири эди.

Лейтенант Умар, къазауат бошалгъандан сора сау джылыны комендант болуб ишлеб, Нойхаузенде джюзге джууукъ нацистни да айгъакълаб, шахарчыкъны джамагъат джашау джорукъларын тыйыншлысыча джарашдырыб, эки халкыны шохлугъун чалышдырыргъа, андан сора уа бегитирге да кёб себеб болуб, аскер кьууллугъун тауусду. «Шахарыбызда комендатура алкын турлукъ эсе, «кавказ комендантыбызны кесибизде комендантлай къалдырыгъыз» деб тиледи-

ле шахарчыла командованиеден. Алай а апы демобилизация болджалы тюшген эди.

Узакълагъа кетерге амыры тартмай, бир кесек ишлейим, къолума-хурджунума да бир джукъ къурайым деб, урушну аллы джыллада аскер къуллукъ этиб, сююб къалгъан Украинасына къайтды. Львов шахарда иш излей джайылыб, ара орамларыны биринде эки джанына къарай баргъан кезююнде, геология ишле бла байламлы бир управлениени джангы джазылыб тагъылгъан джылтыраукъ вывескасына кезю илинди. Геология тарлагъа тартмагъан, таулагъа, сыртлагъа, кенгелеге узалгъан къуллукъду, ары барайым деб, кълоне келди.

Кадрла бъллюмюно тамадасы, бир билеги болмагъанлыкъгъа, аскер кийимлерин алкъын тешмеген, чырайлы субай адам, муну толтуруб бер деб, анкета бланк тутурду. Умар, ары дери аллай къагъытха тюртюле келмесе да, хазыр тизгинлени тынч толтура барды да, «Къайсы тиллени билесе?»— деген графгъа джетгенинде уа иги огъуна сагъышланды. «Орус тилни кескин билеме, аны юсю бла — тиллени бир юйюронден болгъанлары себебли — украини, беларусь, тышындагъыладан да поляк, серб, хорват, словен, чех, словак тиллени да ангылайма, ана къарачай тилими кескин билеме, аны юсю бла — тиллени бир юйюронден болгъанлары себебли — малкъар, ногъай, къумукъ, кърым-татар, азербайджан, тюркмен, юзбек, къазах, къыргъыз, къаракъалпакъ, уйгур, татар, башкир, тышындагъыладан да тюрк тиллени ангылайма, немец тилни кескин билеме, аны юсю бла уа чууут, инглиз, норвег, швед, голланд, австрия, дания тиллени да ангылаяллыкъма» деб, кълоне келди да, анкетаны тизгинлерине кючден-бутдан сыйындырыб, барын тизиб, ариу ууакъ хат бла джазыб, кадрла бъллюмге къайтарды. Инспектор, демобилизация келген офицерни анкетасыны ал джанына кез джетдирген кибики этди да, тереннге кирмей, тамбла ишге чыгъалсангъа эди деб, ашырды.

Лейтенант Умар экинчи эртдёнбласында, ишге къуралыб чыгъыб, кадрла бъллюмге кирсе, тамада, неден эсе да илгенгенча, сескекли болуб олтура. Анкетаны сейфден чыгъарды да, сылтаугъа башха зат айтыргъа табалмай,

— Сиз, анча тилни билген адам, тыш къраллы ишле Министерствосунда ишлерге тыйыншысыз,—

деб, Умарны башха къагъытчыкъларын анкетасындан айырыб, къолуна бериб, анкетаны бнягъы ауур сейфге сукъду...

Тейри-адамы, бизде аллай киши барды. «Немец клисагъа джюрюгеними танышларым эшитселе, хаман кюлюб, накъырдалары-чамлары бла кюйдюрлюкдюле, атымы сагъынма» дегенди да, атын тюрлендиргенме ансы, башха хапарларындан узакъ кетмегенме.

* * *

Бу хапарда айтылгъан затланы къллюсю ючкекенчи Боташланы Унухну джашауунда болгъан затладыла.

1983 дж.

САБИЙ СЕЗ

- Бу не зат къагъытды?
- Бу къарачай тилде биринчи чыкълан газетди.
- Сора аты «Таулу джашауму» эди?
- Хо.
- Былай гитчечикмеди? Бир къагъыт?
- Хо.
- Телевизион программасы-зат да джокъму эди?
- Джокъ эди.
- Оу-анам, къалай тюрлю эди.

ТАНЫБ СЕЛЕНДИ

Бир-бирледе газетчи Анууарны таныш адамы аны атын айтыб селешир, ол а муну бла къайда къазанлашхан эдим, кёрген, билген адамымды, ким болуучун эди деб, тилини учунда айлана тургъан атын, тукъумун эсине тюрлюалмай, кемсиз джунчуучанды. Уллу къллюлюкден этмейди алай—болуму алайгъа джетиб баргъанын дагъыда башха затлада да кёреди. Бюгюн бу джумушланы тындырма деб, кечесинден огъуна нюзюрлеб, эртденинде атланса, ингирге унутуб, талайын эталмай къайтады. Бу зат джогъалыб кетмеген деб, арлакългъа салгъанын, бироздан къалайдагъытчи аджашдырыб, артда айлана, излей барыб,

юсюне тюртюлюб кьалгьынчы эсине тюшюралмай башлагьанды. Мындан алда уа машинасын орам джанында салыб, эшиклерин киритлемегенлей, ачхычларын юсюнде кьоюб кетгени бла, эл миюлк управлениеде эки сагьат чакьлыны олтуруб кьайтханды. Элде аны машинасын ким сюрюб кетерик болур эди, алай а келтириб, ичине бир ашхылыкь салыб кетерик да болурмеди, кьайдам.

Анууарны сагьышладан алайсыз да арталмаучу башы аллай затларын эслегени сайын артыкь да джюкленеди. Анууар:

«Ы-ы-ы, ажымсыз да кьартая башладым. Заман тая башлады. Эй джашлыкь, кьайры кетдинг? Алай дженгил нек кетдинг? Гурушха болайыммы? Кьалай айтыб болайым? Джашлыгьымы биреулегем бергенме! Ай-я, огьай. Кьайтыб келсе, башха тюрлю джашарем дегенликге, кишиге да бермегенме, кесим иелик этиб, кесим джетеклеб келгенем» деб, хар кимге да кесин ардан тансыкьлатдыруучу джашлыкьны алай узайыб келгенине джарсыб ахсынады.

Анууар санларын гьртчы, джюрегин джаш этиб джюрюрге кюрешсе да, сьзсюз да кьартая башлагьанды: келирлеге муратларындан эсе, кетгенледен сагьышлары аслам джокьлаучу болгьандыла. Анга да дауу джокьду — заманга буруу ким болалсын.

Ма бююн да алгьаракьлада эшитген хапарларындан бири эсине тюшгенди.

... Аныча кьартыракь бир киши бла джашыракь биреулен кьошда малчыла болгьандыла. Кьартыракь — мал ахлусу бир тынч, огьурлу адам, джашыракь а гьнтдылыракь, барыб тохтагьан тютюнчю, эртденбла кьах-кьох эте кьобхандан, кече башы джастыкьгьа тийгинчи ауузундан цыгаркасын тюшюрмеучю бир.

Аны тютюню тауусулуб, табар дыгаласха кирген кюнлерини биринде, малланы стауат кьатына эртдерек ышырыб, тютюн излей, хоншу кьошха джетиб кьайтыр муратлы болгьанды. Малланы ышыра, эртдерек айландыргьанына ала да отларгьа джабышыб, тизилерге унамай, бери тыйгьаны тышына тарта да тебрей, эриниб баргьан кьзюуде, стауатха бир атлыны кьайтханьн кьргенди. Кьонакь, адет этиб, атындан кенгирекде тюшюб, башындан тартыб, кьошха джууукьлашханды. Кьартыракь кьошчу да чыгьыб, кьонакь бла саламлашханды. Алайда экиси да еретин ушакь эте, танг кесек сюелгендиле. Джашыракь малчы

атлыны эслегенинде, «ярабин, тютюню болурмед?» — деб, малларын артыкь да кьызыу ышыргьанды. Ол хадауусла уа эришгенча, тышына, отлауну маджалыка тартыб тургьан болмаса, тютюнчюню дыгаласын ангыларгьа унамагьандыла. Ол ала бла кюреше тургьунчу, атлы кьонакь биягьынлай, адет этиб, атын тартыб, кьошдан арлакьгьа кетиб, алашасына алайда миниб, джолуна ашыкьмай айлангьанды. Тютюнчю кьошчу да, малланы джууукьгьа келтириб, стауатха басындырмай, арлакьда кьоюб, кьошха хырылдаб джетгенди.

— Ол адам ким эди? — деб соргьанды кьартыракь негерине. Ол а хумхаракь киши:

— Оллахий, ол да таныб сьлешди, мен да таныб сьлешдим, ким болгьанын, аллахакьы, билалмадым, — деб бурну тунчугьуб сьлешгенди. Тютюнчю кьошчу, негерини эссизлик сьзюне ичинден кюле, тютюн тартыры асыры келгенден да «джыланлары чыгьа», биразны сагьышланыб туруб:

— Тютюн тартамы эди? — деб соргьанды.

— Оллахий, тютюн ичгенин кьрмедим, эзге бармакь учлары уа саргьалыб эдиле, — дегенди кьартыракь негер. Сора джашыракь кьошчу, ат джерлей айланьргьа чыдамы кьалмай, атха джайдакь миниб, узайыб баргьан кьонакьны ызындан угулгьанды.

Ызындан джетгенди. Эрлай тютюн тилеб башларгьа тартыныб, сьзню арлакьдан келтиргенди.

— Кьарт да айтхан болур, алай а аны айтханьна джюрегим хош болмай, ызынгдан джортуб келеме. Джолунг узакь болур, «ингирликде эл ташлама» деб сьз барды, кьошха кьайт. Кьонакьбай болурбуз, кече кьошда кьал. Кечеги джолоучулукь неге керекди, игиликге-аманлыкьгьамамы джолугьаса, билиринг джокьду. Кьайт кьошха, эртденбла кетерсе, — деб тилегенди, атлыны кесин да адебли, намыслы, хурметли адамча кьрюб.

— Мардасыз бек сау-бол, кьарнаш. Джолум узакь тюлдю. Ма бу сыртха таянала эсем, андан ары езенни энишге джортуб тюшюб кетерикме. Адам аягьы тыннгынчы кьошубузгьа джеталлыкьма. Мени кьайгьылы болмагьыз, сау-кьалыгьыз, — деб, ууакь джумушакь ышарыб, джууаб кьайтаргьанды. Тютюнчю кьошчу уа «алесе, тютюн тартдыра бар» дерге да-

гъыда тартыннганды да ушагъын «бысхартыры кел-
мегенди.

— Сора, оллахий, «гелеу кёрсенг — джер сорма,
келбет кёрсенг — эл сорма» дегенлей, сенича былай
келбелли, таб адам бла танышмай къалгъан джарсыу
болур, ант этдир. Къартка соргъанма да, «кёрген ада-
мымды, ким болгъанын а тюзеталмадым» дегенди.
Иманы-хакъына, айыб этме да, ким болгъанынгы да
бир айт. Танышыб къалайыкъ. Хар элде бир ёгюзюнт
болгъандан эсе, бир танышынг, шагърейнг болсун»
дой шойдула да, — деб, эм «магъаналы» эм бек керек-
ли сёзюнт — тютюнт тилегин башлардан алгъа джабсы-
рылыгъа кюрешгенди. Атлы джаш кюлюмкюрешгенди.

— Сен сорлукъ да тынч-рахатды, бир тукъум бир
инджиую, хатасы джокъду — зат дерге кюрешген
эдим. Алай а андан тереннге кирирге тартыннган эдим.
Десем да, къартны таныялмагъанын эслеген эдим.
Къартны къызы биздеги быстырбашды, бизни юйде
бийчеди...

— О-хо-о! Ма джаным! Тоба-тоба, кюеусе сора?!

— Кюеу чакъыргъан кююннде, бир сокъур лампа
да къарыусуз джана, къартны аллында сюелиб а чыкъ-
гъан эдим. Иги таныялмай къалгъан болур эди. Ан-
дан бери уа аны бла бетлеширге таблыкъ тюшмегенди,
ант этдир, — деб джарсыгъанча айтды атлы къонакъ.

— Ы-хы, алаймыды! Алай эсе, сатдыгъым кюеу-
чок, тютюнт тартдыр бери! Къулакъларымы кёбгенле-
рин кёрмеймисе?! Эртденден бери ауузума папирос
тиймегенди, — деб кюеу бла къайын атаны къуджур
тюбешиулерине кюлюб, цыгарка бурургъа талпыгъан-
дан къолларына джануу этиб хазырланнганды...

«Кюеуюн таныялмай къалгъан киши да менлей
болур эди» деб, кеси-аллына ышарыучанды Анууар.

БУТСУЗ

Джылы ючден атлагъан джашчыкъны къолундан
тутуб, курорт шахарны ара орамын барама. Джылы
джай кюн ариу скверге солургъа чыкъгъан джасанма
адамны саны-санауу джокъду дерчады — курорт се-
зон къызыгудады. Орамдан ётген кёзюуде, кёкюреги
орденледен, медалладан толуб бир токъ адам, къол-

тукъ таякъларына таяныб атлай, аллыбызгъа чыгъыб
къалды. Кишини онг буту джокъ эди. Бусагъатда про-
тезсиз алай хазна джюрюмеучендиле, ол себебден кёз-
ге кёб тюртюле болмазла. Туудукъчукъгъа уа ёмю-
рюнде кёрмеген уллу сейирлик болуб тюшдю.

— Акка, бир аягъы болмагъан адам барды. Кёр-
дюнгмю? — деб, энишге ийилтирге къолумдан тартыб,
сейирсингенден кёзчюклерин джандырыб, шыбырдаб
сорду.

— Кёрдюм, джашко, кёрдюм.

— Бир аягъы нек джокъду? — деб, тохтаб, сакъат
кишини ызындан къарады. Алай къараб тургъанлай,
къолумдан къадалыб, биргеме талайны атлады.

— Аягъы, буту фронтда, урушда къалгъандыла.

— Фронт неди? Ол къайдады?

— Уруш дедим да — аскерчиле къазауат этген
джерлеге айталла алай.

— Аягъы анда не этиб турады да?

— Анда да джокъду. Бутун кесгелле да джерге
бастыргъалла.

— Ким кесгенди? Дохтурламы кесгелле?

— Хо, врачла кесгелле.

— Нек кесгелле?

— Буту ауур джаралы болгъанында. Джараусуз
болгъанында кесгелле. Врачла алай кесмеселе, ол ки-
ши кеси да ёлюб къаллыкъ эди.

— Ким джаралы этгенди?

— Душманла, фашистле шкок бла уруб этелле.

— Шкокну адамгъа бурургъа джарамайды деген-
ненг да?

— Къазауат, уруш этселе, адамлагъа да буруб къо-
ялла.

Джашчыкъ сагъышланды, ахсынды, биягъы киши-
ни излеб, ызына бурулду. Сакъат киши адамла арасы-
на сингиб кетген эди.

— Адамла урушмай туралмаймылла? — деди сагъ-
ышланыб, бетиме къараб.

Джашчыкъ «къазауат, уруш» деген сёзлерими
магъаналарын ангылаялмады, «урушхан» деген, кеси
айыралгъан магъанадан ары элталмады.

Балачыкъ, сени, сеничаланы да джюз джыл ёмюр-
лоригиз болуб, сизлени да ма былай сеничачыкълары
болуб, сизле, ала да ол эки ёрши сёзю кертти магъа-
наларын бюгюнден терен билмегенлей къалыгъыз!

ДЖАНГЫ ТАУРУХ

XX ёмюрде къарачай элде джарашдырылгъан таурух.

БИРИНЧИ, УЗУН БАШЫ

Байкъууат байладан тюл эди. Алай а арт джыллада атасы-харибни насыбы тутхан эди да, арбаз иши онгуна тюзелген эди—къош къуараргъа, уллу болмаса да, энчи стауат салыргъа мадар тюшген эди. Анга кюреше, тюнкесин тауусуб, саулугъундан айырылыб, джыйышдыргъан-джабышдыргъан тыбырындан хайыр да кёрмегенлей, тынгысыз дуниясындан замансыз кетгенди, зауаллы.

Байкъууат къошну кеси джюрюталмады. Джалгъа абадан, эсли адамны тутаргъа кючюнден, хыйсабындан келмеди. Сора къой сюрююню ызындан сюерге деб, тийреде джунчуяракъ джашагъан биреуно онеки джылы толгъан джашчыгъын Кертуланны, къыйынчыгъын табдырыргъа айтыб, джалгъа джарашдырды.

Джарлы юйюнде эртдени джарыкъ тийиучю кюнюн ингирге мутхуз батдырыучу джашчыкъ, зыккыл къабдалыны тозурагъан дженглерин иги да джыялмай, кёбюсюне джаланаякъ, джаланбаш айлануучу Кертулан джубуранла сызгъарыучу ёзен бутакъны чегетле башы къолтугъунда, джолдан, сокъмакъдан джанлаб джерлешген стауатха малчы болуб чыкъды.

Кертулан къой сюрююню ызындан таякъчы болуб джарашды. Ал ыйыкълада таулагъа кёлю-джюреги учунуб, санларына къанат битиб айланды. Кюн да артыкъ джарыкъ тийгенча, ай ышарыб къарагъанча, сукъланч табигъат къудрети уккалаб тургъанча, дуня зауугъу табигъат къойнуду дегенча кёрюндю. Алай а джашчыкъ бираздан табигъат къууатдан эриге башлады, джарлы юйюне, рахын анасына, тийреде кесича тенгчиклерине тансыкъ болду. Аллай кюнлеринде сюрююню ызындан таяна барыб, элин джашыргъан къаялы, чегетли сыртлагъа, дуппурлагъа къараб аз сытмагъанды.

Байкъууат а аны ол халгъа джеттенин къулакълаламады: тангны бурну къарагъанлай уянады, кеси ийнек сауса, Кертуланнга бузоу тамышдыртады, кеси мал къыстаса, ол от тамызады, къошха суу келтиредди. Суу а, хадауус, бир терендеди — ёзен ичинден гыбыт

бла кёлтюрюб чыгъарады. Эки улакъ гыбытны сыртына «къанджыгъалаб» тюшюб кетсе, чокъракъ къарасуудан ичлерин толтуруб, былкълалдата, ызына айланса, тик ёрге чыгъа, бутлары къыйылыб, талай кере тохтаб, солууун алыб, дагъыда къошха арыб, тамагъына тылпыуу тыгъылыб, аманны кеминде джетеди.

Байкъууат къадырча талмай ишлеген кишиди. Тынчылыкъны, солууну унутуб, байлыкъгъа джутланыб ишлейди. Тырнакълаб кюрешген халына къарагъан, кесини тегерегиндеги ол гитче дунячыкъны, тылкъ деб, тамагъындан ийиб къоялса да артха турмазчады дерикди. Алай огъуна болур. «Угул-чу, къыйырындан тут-чу, келтир-чи, кёлтюр-чю» деб, Кертуланны къууалаб, дунясын унутдургъанды. Ауур джумушу, чабчыгъа, джортчугъа сюрюлюб, кюнде-кюню бутларына къамчи этиб айланганы сабийге татыйды. Байкъууат а талчымайды.

Кертулан арыйды, келиб, мурджаргъа джыгъылгъанлай, къулакъл джанында гёрох атсанг да уянмазлай, къаты джукъллаб къалады. Сюрююню ызындан кетиб, къош туурадан ташайгъанлай, бауурун къырдышха береди. Ёзеннге от тюшюб эсе да, кёрюр, эшитир къарыуу болмай, созулуб джукъллайды. Бир кюн алай къаты джукъллаб къалгъанды да, сапалсыз ышымлары бла кёнчек бучхакълары чабырларындан ёрге чыгъыб кетиб, ачылгъан инчиклерин къазма чыгъанла тиш илиндириб къанатхынчы уяналмагъанды. Андан бери, джылан, кеселекте, чыгхан ары ёрлеялмазча кёрюб, таш юсюне миниб джукъллайды, джазыкъл джан.

Байкъууат, къошдан къарай туруб, сюрююню ызындан джашны кёрмесе, излей джайылады.

— Ай-эшигинг тартыллыкъл, эртден азыкълда бауурну ташха басыб бир джукълласанг, кюн батаргъа джууукъллашхынчы уянмайса! Докура юч кюнню джукъллаб тургъанча, джукълудан кёбюб къаласа. Тур, тыбырынг къурурукъл, сени джукълларгъа келтиргенме,—деб хынылаб уятады.

Алай эге, талай заман ашырдыла. Экиси да бир-бири къанындан келдиле.

Сюрюуде кёгюрчюн тюрсюнлю джангыз боз къой бар эди. Былай къарагъанлай да белгили болуб тургъан ариу мал. Джыландан заранма джетди, осал затмы ашады — бир кюн ингирде стауатха салпыла-

ныб, джыйырылыб, рахын болуб кьайтды. Келгенлей огьуна гезенекни джанына кьысылыб джатды. Байкьууат талайны кьараб турду — боз кьой кюешен-меди. Байкьууатха кьайгы кирди.

— Не болгъанын эслемегенменг? — деб сорду Кертуланга.

— Кёрмегенме, — деди джашчыкь, башын булгъаб.

— Таш бла, таякь бла ургъан болурмуса?

— Огъай, теири-адамы, — деб ант этди сюрюучю. Керти да, урмагъан эди, тюз айта эди. Алай а Байкьууат ишекли болгъанча, джашны сёсхоне ийнанмагъанча кьарады. Стауатха кириб, боз кьойну тутуб, мешхутха кьабыргъасындан джатдырыб, кьарын тюбюне, джеллине кёз джетдирди, джаягъын кериб, тамагъына узалды, башын, сыртын сылады, сыйпады. Джукь таныды болмаз, бошлады. Кьуру да юркек болуучу шатыкь кьой тентиреб кьобду, гезенек джанына сюелиб сымпайды.

Кьош иеси киши, эртденбла сюрюучю стауатдан чыгъарыб:

— Боз кьой рахынды, сакь бол, анда-мында кьа-лыб кетмесин, — деб джукьусундан иги аязымагъан джашчыкьгъа кьаты аманат салды. Кертулан, сюрюучю ышырыб, ёрюмге, кьая тюбю чаууллагъа таякь кетди.

Байкьууат, стауатдан джумушларын кюнорта замаинга тындырыб, боз кьоюна тынгылы болалмай, кьараб кьайтыргъа деб, сюрюуге атланды. Барса — биягъы Кертулан, мазаллы кьая ташны башында джукьлаб, боз кьой да харам ёлюб, сюрюу да кюнбетни солумлаб, узайыб бара. Байкьууат джашны илгендириб уятды да эрши кьан алыб, урушуб тебреди.

— Не айтханем санга?! Кьойгъа сакь бол деген-мем? Итден туугъан! Аллаилыгъынг ючюн менде джалда тураса, аллах чамланган! «Болур богъундан белгили» деб, джукьгъа кьайгыра билмеген хайбу-ан. Адам болсагъыз... Атанг аллайладан болса, джашын джалчы этдиримеди? Ай-кяфыр, муну этгенин кёремисе. Ай-медет! Эшигинг ай джарыкьгъа тартыллыкь! Оллахий, былай уруб, джаягъынгы терси-не айландырырма! — деб, мазаллы кьолуну тюрпюча зыбыр аязы бла джашчыкьны сыйдам бетине ёлчелемей тартыб джиберди. Кертуланны кёзлеринде шайтан джилтинле секирдиле. Джашчыкь чёмелиб тюш-ду.

ЭКИНЧИ, КЪЫСХАРАКЪ БАШЫ

Талай заман ётдю-кетди. Джамагъат, боркьулдаб кьайнагъан бёлек кьыйын джылыны айын-ыйыгъын бармакь тергеуге салыб, башы кьайгыдан артылмай ашырды. Кертулан да ёсюб джетди, джигит, джити джаш болду.

Сейирлик, тамаша джангы дуня туугъанлай огьу-на элден кетгени бла таулу джуртда джашауну джангы сокьмагъын джарашдырыучуланы тизгинлеринде джюрюдю. Кёзю ачылды, кьара таныды, терен кирирге табылыкь тюшмегенликге, бир кесек окьургъа кюешди. Кесини алгъын заманындача кьарангыла-ны джарыкьлыкьгъа чыгъарыргъа кюешгенлени би-ри болду. Берилген джумушну ажымсыз тындырыр-гъа кьадала билгенини да учу-кьыйыры джокьду: «баразада джыгъылыб» кьаллыкь эсе да, огъарыдан айтылгъанны тындырмай кьоймайды. Ары дери кесине тынчлыкь, тынгы джокьду, кьатындагъылагъа да тынчлыкь берлик тюлдю. Этиб тындырса уа — джанындан юлюш эгерча бир адамды. Алай а огъа-рыдан келген джумушланы да учу-кьыйыры джокь-ду, бирин тындыргъынчы экинчиси тюшюб келеди. Ол себебден Кертулан тынгы дегенине не болгъанын кёрмегенлей барады.

Бир джыл ликбезде кьышны узунуна абаданланы окьутуб турду. Кьарыуун кьызгъанмай кюешди. Харифлени танытды, ана тил газетни, «Билим» ки-табны эджиклерге, атларыны, тукьумларыны талай харифин кьынгыр-кьыйсыкь сызаргъа юретди. Ул-лайгъан сохталарыны арасында, битдирникилеге ушаш, чолпу кьулакьлары болгъан, тюбегенине кьу-ру да кьарыусуз ышара туруучу бир чыркым киши-чик бар эди. Ол «ё» тауушну айталмай эди. Тили айланьргъа унамай эди — табигъат кеси мусхамла-гъан аллай бир джарысулу адам болады да? Бетин-ден ышармышы тюшмей джюрюгенине, «ё» харифни айталмагъанлыгъы тюлдю, хыликге этгенлигиди деб, Кертуланны кёлюне келди да, кишичикге кьазма чычханлай илинди. «Бир тауушну тюз айтыргъа му-ну тилин айландыралмагъан, мен кьаллай комсомол-чума» деб, кесине да айыб этиб, анга да урушуб, кьы-джыраб, дерседе огъай, юйюнде, ишинде да тынгы таб-дыргъай кьадалды. Эм ахырында кишичикни тилкьау этиб кьойду. Кишичик «ё»-ну айтыргъа юренди.

Юренгенде уа алай юренди — алгы бурун «ё»-ну айтмай, сёз джюрютмей тебреди. Сёлеше башласа, зуккочукъ этенча бёлююб, «ё-алан, ёзеннге Ё-отунга ё-тюшейик. Ё-арбаны ё-джек деб, адамланы ышартыб сёлешиучю болуб кьалды. (Алай бла, тил-кьаулай кьалыб, Уллу Ата джурт кьазауатны джылларында окопасыны кьатында гаубица снаряд чачылыб, контузия этгенинде, андан тюзеле келгени бла тилкьаулугьу да ачылганды дейдиле).

Кертулан айтылган ишни толтурургьа алай гыртычы эди.

Дагыда бёлек джылдан районда ууакъ кьууллукьланы бирине илинди. Кьыйыр эллени джамагьатыны кёзю бла кьараганнга, ол заманлада районда «ууакъ кьууллукьчукъ» джокъ эди, бары джерни джарымын толтургьан «уллу кьууллукьлагьа» санала эдиле.

Ол кёзюуде Байкьууат да колхоз кладовойну тутта эди.

Кертулан райондан, кёбден бери джокьламаган элине командировкагьа чыкьды. Тёбенден кьууллукьчу болуб келген хапарын эшитгенлей, Байкьууатны джореги чанчды.

— Уахтым келди. Мени ашыртмай кьоярыкь тюлдю. Мыртаз-кызы, хар неми узакъ джочоучулукьгьа хазырла, — деди Байкьууат кьатынына.

Ол заманлада бизни элледе гостиницала джокъ эдиле. Кертуланны кьонакьбайгьа Байкьууатны коншусуна салдыла. Эл, колхоз тамадаладан юч-тёрт адам ингирала кьонакьны юсюне джыйылдыла. Хоншу Байкьууат да, аланы кёргенинде, тышында кьалыб кеталмады — джореги тартмаса да, бираз мычыб, кечикдире ары барды. Таныш юйюне тартынмай кирди. Ючеулен стол джаньна олтуруб, акьырын ушакъ эте, тёртючю, аскер кийимли, джылтырауукъ чурукьлу биреулен да, орундукьгьа таяныб, бёркю бла бетин джабыб, кьалкьыб тура. Байкьууатны кёлюне, Кертулан ол болур деб келди. Ёзге кьалкьыб турганнга тергеб, саламлашыргьа деб уята айланмады да, бирсиле бла саламлашыб, шиндик тартыб, стол джаньна олтурду. Кертулан, тартханы бла кьалкьыб эди дерча солуй эди, алай а джангы ауазданмы кьозгьалды да дженгил уанды. Эрлай кьобду, эснеб керилди, кьангич санларын ойнатды. Столну тёр джаньнда бош шиндикге ётдю.

— Кёрдююзюмю бу адамны этгенин? — деб олтурганлагьа сорганча айтды. — Бу адам мени кьанлы душманымды. Мени огьай, кьралны, Совет властны душманымды. Джарлыланы, джалчыланы кьанын ичген гыбыды, — деди да, кьымсыз олтурган Байкьууатха бурулду: — Эсингдемиди, рахын кьоюнг ёлюб кьалгьанында, мени, кьагьанакъ сабийни, тьююб, ууадых этиб атханын? Ол кюн манга джетдирген кьыйынлыгьынг эсингде болмаз? Уруб, ойсуратыб джыкьгьанын? Таугьа, ташха сюрюу бла ашырмай, рахын кьойну стауатла кьалдырсанг эди уа? Кесинг кьарасанг эди уа? Сенича кьан ичген гыбыгьа джалгьа зауукьданмы барганем? Огьай, ол заманда кьанынгы ичмегенме де-чи, джигит эсенг. Шо, джукьудан тоюб, джангыз кюнум ётгей эди деб, кьошунгда азмы термилгенме? Джыртыкъ чабырладан аякъ бармакьларымы кьаратмай ненча кюнню сюрюу кютюргенсе? Джер басханны ат биледи, сени манга чекдирген кьыйынлыгьынгы мен билеме! Эм ахырында тьююб, ууадых этиб ашырдынг да? Бююн да, кёремисиз, сизни бла саламлашыб, мени бла саламлашыргьа турсунмай кьойгьанын. Эски кьой джалчымды деб, саламлашыргьа ыйлыгьа эсенг, джангыласа! Ким болгьанымы танытыргьа кёбден бери муратлыма. Таб тюшмей турганма ансы! Да, таб тюшмей турганма эндиге дери!

Байкьууат ых да деялмады. Тили тутулганча болду.

ЮЧЮНЧЮ, КЬЫСХА БАШЫ

Дагыда джылла ётдюле-кетдиле. Кертулан, Уллу Ата джурт кьазауатны тёртючю айында Москвагьа джуукъ фронтда барган кьаты сермешилени биринде ауур джаралы болгьанындан сора, госпитальда кёб джатыб, аягьы асхакъ, сол кёзю сокьур болуб, урушну сакьаты, аскерчилик борчундан бошатылыб, эски элине кьайтды.

Дагыда бир-ненча айдан немец оккупантла таулуланы джуртун кючледиле. Санларыны джаргысы лжокъ Кертулан элден кетиб кьалалмады.

Кьач артында сууукъ кюнлени биринде сакьалы, башы джетген, джунчуулу сакьат кишини, бугьунуб турган партизанды деб, полиция участокну тамадасына Байкьууат улу Гандалакга алыб келдиле. Тутуб.

— А-а, сенмисе?— деб, кенгден кѳргенлей Кертуланны таныб, самаркѳаулаб сорду Гандалак. Джызылдауукъ шиндикге олтуртду, полицейлени тышына ашырды.— Властынг эте, властынг чыкѳдымы артынга? Бутсуз да, кѳзсюз да этиб, атыб кетдими? Джууукѳну-тенгни, шагѳрейни-танышны бирин кѳалдырмай, саулай элни богѳурдагындан алыб, бойнун сюлеусюнча кемириб кюреше эдинг да. Энди ким бюсюреу этеди санга? Властынг кетибми кѳалгѳанды? Сеннге кюч, кѳарыу бериб туруучу власть?

«Узакъ кетмегенди» дейим деб келди Кертуланы кѳлпоне, ѳзге ол аууз ачхынчы биягѳы Гандалак тебреди:

— Кѳайдады атам? Ол заманда сен ашыртхан эдинг. Андан бери аты-чууу да джокѳду. Джолун узакѳлагѳамы бюургѳаненг, джетала болмаз. Не? Аны дертин кѳайтарыр ючюн алгѳанма бу парабеллум немец гѳрохну кѳолгѳа. Кѳолгѳа тюшдюнгомю? Дуня кѳзююдю. Атлан-чы сен да атам-харибни ызындан. Узакѳгѳа джолоучу болмазса, гестапо джуукѳдады.

Кертулан кѳоркѳа юреннген киши тюлдю, буѳагѳатда уа артыкѳсыз да темирленди: болур боллугѳун ангылагѳанды.

— Кѳазауат бара турады. Власть кетди, фашист власть келди деб, кѳууанч этерге алкѳын ашыкѳма, ашхы-улан!— деди Кертулан, ол да самаркѳаулаб.— Ким бѳйларын урушну ахыры айтыр. Ашыкѳма, мингѳон кѳбелекке! Изменник! Сволочь! Сен а не затланы гырылдайса? Не кѳарыусуз эсем да, чыгѳайыкѳ былай эл кѳыйырына! Сен кѳолунгдагѳы немец пистолетинг бла, манга да кесибизни наганны джангыз патрону бла бер. Эркиши кесин алайда танытыр! Нелени джаншайса, кѳызтеке джелбашчыкѳ! Сенича кѳахмечикледен кѳоркѳа келген киши тюлме...

— Атам бла тышына чыгѳыб, гѳрохла бла атышхан болуренг!.. Гестапогѳа кѳоратыгѳыз! Ууадых этиб элтигиз!— деб кѳычырды Гандалак полицайлагѳа.

ТѳРТЮНЧЮ, КѳЫСХА ВАШЫ

Дагѳыда джети джыл ѳтдю. Узун сакѳалына чалургѳан Гандалак бла бир джашыракѳ адам — Кертуланны джашы Кертаслан, аскер кийимли бирѳулен-

ни кабинетинде, экиси эки кѳабыргѳагѳа сыртларын тиреб олтурадыла. Гандалакны кѳолунда мынчакѳлары болмаса да, бармакѳлары бла мынчакѳ санайды, эринлерин акѳырын кѳымылдатыб, сура окѳуйду. Бѳлек джылны сокѳмагѳын аджашдырыб, элинден, джеринден кенгледе, узакѳлада айланнганды, алай а арт кѳзюуде табылгѳанды. Энди соруу аладыла.

— Бу адам, санларыны джарымын фронтда кѳалдырыб, джуртун фашистледен кѳоруулаб, сакѳат болуб, элине кючден кѳайтхан бирѳуню—атамы, гестапогѳа бериб кѳойгѳанды. Бу киши джуртун, Кавказны душманлагѳа сатаргѳа кюрешгенди,— дейди джашыракѳ.

БЕШИНЧИ, АХЫР ВАШЫ

Дагѳыда джыйырма беш джыл кетди. Ёмюрню тѳртден бири ѳтдю. Биз таурухун башлагѳандан бери уа ёмюрню тѳртден ючюсю чакѳлы бир заман кѳорады.

Джайны кюнюдю. Таулу джамагѳат бичен ишлеге чыгѳар заман джууукѳлашханды. Сыртланы, ѳзенлени хансы гюллегенди. Тау джуртланы табигѳат тамашалыгѳы сукѳланч хурметин, берекетге, мелхумлукѳгѳа теджеб, чомарт тѳкгенди. Дуня джашнайды, джылтырайды, джанады.

Джангы газик автомашина, биченликлени арасы зыгѳыр тѳшелген джол бла, джайлыкѳлагѳа таяныб барады. Рульдагѳы совхозну парткомуну секретары Кертибийди — Кертасланны джашы. Кѳатындагѳы — совхозну тамада зоотехниги Асхатды. Гандалакны джашы. Экиси да джарыкѳдыла, джуртну кѳууатына, джюреклерин учундургѳан джумушларына сююнубдюле. Тенгледиле, институтланы бир шахарда бир кѳзюуде бошаб чыкѳгѳандыла. Бирге ишлейдиле. Экиси да аталарын иги танымайдыла: Гандалак алгѳаракѳ, Кертаслан да, андан хазна узаймай, тауусулгѳан эдиле. Экиси да сабийликде ѳксюз кѳалыб, ѳсендиле.

— Аталарыбыз, аккаларыбыз бу ариу, бу чомарт джуртлада неллай бир чымырта ууатхандыла, неллай бир джонгурча кѳобаргѳандыла, джазыкѳла,— деб, ушакѳны бир ауугѳунда ѳзге тюшпореде Асхат.

— Э-э, заман дегенинг сейирди. Алагѳа ол кюл-

ни сынатхан да аны буйругъу болгъанды,— дейди Кертибий. Тенгле таула таба, ёрюмге таяныб барадыла.

КЪОЙ АЯГЪЫ КЪОЗУ ЁЛТЮРМЕЗ

— Бери къара, иги джаш, сёлешиб, айтыб тебрене, хаман зоотехниклени теблеб, аланы терслеб тургъан болмаса, башхаланы къулакъламайдыла. Малчыны иши не ветеринаргъа, не механизаторгъа почом да болмагъанча этиб къоядыла. Ол джазыкъ зоотехникден, ол джазыкъ Пахатдан сора кишиге хазна джукъ айтылмайды. Адам дегенинг итни терисиди ансы къалай да чыдайды, къалай да кёлтюрюб барадыла? Топлукъ болуб бошагъандымы? Алай эсе да ким биледи... Мен бу стауатда къышлагъанлы джыйырма джыл, джангыз бир къышны мал ашыбыз джетишимли болалмагъанды.

Биз зоотехниклени топулдатыб, букъуларын къагъыб тургъандан озуб, болумну, халны алкъын ачыкълаялмагъанбыз. Хаман джыйылыб, хаман сёлешиб а турабыз. Джукъ тюрлениб кёрмейме — биягъы зоотехник виноват... Ол иги атангы джаны ючюн, бери бир тынгыла: зоотехник Пахатны элли кило ит аш джазыб, къошха элтирге къойчугъа бериб ашырыргъа эркинлиги джокъду! Тамада къойчу, джайлыкъ да, тау тубанда, джауумда сюрююн, къойчуларын къошун Джарак-Сыртында къоюб, сау кюнню джолучу болуб, салыб келсе, къошчу итлерине билямукълукъ алыб къайталмайды. Джарак-Сыртындан тюшюб келиб, атын, арбасын конторну аллында къантарыб, управляющийни, бухгалтерни, директорну излей айланады. Биреуге совхозну бир уллу бёлюмнде рыкыны, ишни, джумушну барын — къойну, тууарны да, биченни, силосну да ышаныб бередиле да, къошчуну сюрюучю итлерине юч пуд къышкыр джюклетиб ашырыргъа эркинлик бералмайдыла? Хе-хе-хе, иманынг-хакъына, ол чотха бир къара! Бир къагъыт бурхугъа къол салдырып ючюн, сау кюннюг кетеди. Айхай, хар кимни орунларында табалсанг а — бири талагъа, бири совещаниеге, джыйылыгъа — насыбха, ала уа кюн сайын дегенча боладыла — кетиб тургъанларына бараса... Сыйынг мийикде болсун, джаш кибик заводда ишлейди. Алада халны соруб, билиб турама заводну, фабрику директорун чакъыр сала, иш-

де талай заместители къалады — тамала инженери, снабжение тамадасы, дагъыда, къайдам, башхасы. Кеслерин да, завод тамаданы, совхоз директорланыча алай кёб чакъырмаучандыла. Орунларын толтуруучула да ишни джарсытмайдыла. Бизде уа алай тюлдю: директор совещаниеге кетди эсе, ол андан къайгхынчы, иш да, атларыбызча, конторну аллына тагъылыб къалады...

Табсанг да, талай манежить этмей къоймайдыла. Къолуна къалам алгъан таулу кесин бирер инаралгъа, бирер патчаха тергеб тебрейди. Къолуна къалам тюшдю эсе, барыб, къудайны онг джанына ол тургъанча болуб къалады! Къойчула, тууарчыла да, керекли затларын табмай, тюлкю багушха айланганча, аланы тегереклерине джюрюй бередиле... Алан, къойчу, малчы — станокчуду. Тамада къойчу, къош тамада кетди эсе, къалгъанла ишни ол тургъан замандача этмейдиле. Тейри, сюрюуню кюн ары саркъгынчы стауатха ышырыб келгенлери болады.

Шо, ол иги атангы джаны ючюн, бир иги тынгыла. Былайда, совхозну бу мастерскоюна келиб, атынта нал рдурлукъ болсанг, юч сом бермей къутулалмайса. Арбангы сынганы, чыкыгъаны болуб келтирсенг а, джелкенги къашытырыкъды, тейри. Бери келтирмей а не амал? Башха мюлкленикин излебми айланмыкъса! Гюрбеджини уа менден сора да иши, джумушу барды. Джокъ эсе да, ол къуджур темирчи ишден ма былай богъурдагъыма дери толуб турама дейди. Керги къуджур адамды, кеси хурджунундан ёзге къайгъысы джокъ... Атха нал урулмаса да, арба болмаса да, иш джарсыйды. Эм алгъа малчыны иши джарсыйды. Ол джарсыса, совхозну, зоотехникни иши джарсыйды. Эм ахырында таякъны къатысы зоотехникге тиеди. Ол себебден барыбызгъа ол джалынчакъды.

Шо, айыб этме заманынгы алгъаныма, ол иги атанг джандетде джатсын, бир тынгыла. Ма юч джыл мен шкок тилегенли. Картларыбызны не заманда бергенбиз — киши къайгъы этиб, шкок алыб, къолубузгъа табдырмайды. Тегерекде уа джанлы айланады. Уучула къагъыб, бираз азайтхан эдиле. Арт джыллада къулакъламай къойдула шойду, джанлы биягъынлай джайылгъандыла, юйрегендиле. Сюрюулени берю хатасындан сакълаялмай къалабыз,

ант этдир... Дагъыда, ма, быргъы бузулгъанды да, сау ыйыкъны стауатыма суу келмейди. «Къойла суу ичмей туралла, хахай, алайын джаматыгъыз — быргъыны бузугъун тюзетдиригиз» деб, эки кере барыб айтханма. Тюзетдирмейле. Малла суу ичмей, зауукъланыб туралламы дейсе! Джууукъда суу джокъмудуму? Джокъду. Къара суу бла къошну арасы километр чакълы барды... Эртдегили къойчула къалай этейеллеми? Ингирге дери къауданда кютюб айланса, не суу, не къар ышаннга джолукъдура болурелле! Энди уа къауданнга ким кютеди. Стауатда къараргъа да адам джетишдиралмайбыз сора.

Совхоз тамадаланы уа честь бермей къатларына барма. Алан, бир къауумла, эй, къуджурдула да! Ким бла айлыкъ джал алыб джашагъанларын билалмайдыла. Джангыз бирини борчун толтургъаны келюме джетмейди. Хаман селешиб турадыла. Тюрлениу а джокъ!

Тейри-адамы, аман ишчи джокъду. Аллахақы, бу совхозну иги болурун излемеген джангыз бир ишчи джокъду! Совхоз тамадала ишчилеге тыйыншылысыча къараялмайдыла. Бир зауукъ дунягъа чыкъгъанбыз, ишибизде джетишмеген затыбыз болса да, хо-хо, тюзелир дей барабыз. Алан, сен тамада эсенг, борчунгу тыйыншылысыча нек толтурмайса деб, кишини тынчлыгъын бузмайбыз. Райкомгъа, райисполкомгъа тарыгъыб бармайбыз. Къара чайлыны совхоз сюрюуде тутхан артыкъ токълусуна къатылма ансы, къошунда отлугъу болма тургъанлыкыгъа, ауузундан сёз чыгъарлыкъ тюлдю. Аны ишге тирилитин а Москвагъа дери биледиле... Аякъ кийими мешхут джугъу болмагъан къарачайлы табчы... Директор, партком, рабочком, къайсы малчыгъа барыб кёргенсиз, къайсысына болушхансыз де да сор. Совхозну къуалукъчулары къайсы бир къошха баргъансыз быйыл къыш де да... Барыб, кимни турмушуна къараб, иги къуралмагъан джери бар эсе, джарашдырыргъа болушуб кимге къарагъандыла де да соруб кёр. Сора ала ишчилеге алай къарасала, ишчиле уа аладанмы тебендиле? Вот, бизни совхозда ишчиле аны ючюн табылмайдыла. Мюлкюбюзну къуру къабугъу къалыб кетер деб къоркъама. Ишчи керек болмагъан джер джокъдumu? Керти? Саулай къралда да джетишмейдими? Тоба-тоба, адамдан кёб зат джокъ, дагъыда адам джетишмейди, не? Интересно, оллахий.

Кемликле къуруб кетерик тюлдюле. Ала бизни совхозча, быллай уллу мюлкде огъай, юйюнгде да къурумайдыла. Алай а совхоз тамадала ишчилеге асламыракъ эс бёлюрге керекдиле... Шо, айыб этме, энтда бир тынгыла... Джазыб барамамы? Хы-ы-ы, ол джазыб баргъанлыкымыды? Хы, керти джазыбмы бараса?.. Джаз, тюз этесе. Айтханымда чыртда ётюрюк зат джокъду. Кертини айтама, тейри... Джаз, ладно... Вообще, кертисин айтсам, джокъду бир тукъум бир хатабыз. Небиз да джетишеди, тейри. Бир-ууакъ тюек кемликлери болмагъан джер къайда барды дейсе? Совхоз тамадаланы да къайгылары къуру бизбизми. Тейри, аланы башлары уа къайнайды бизден залим. Директоргъа кириб, къагъытха къол салдыргъынчы, телефон талай кере зынгырдайды. Эки къулагына эки телефон салыб селешгенин кёргенме, оллахий! Ала да башларын къашыргъа заман табалмайдыла. Кюрешелле, джазыкыла тютюнлеб. Директор ишлени барын кеси эталлыкъ болса, бизле неге керек эдик совхозда? Не, алан? Къызсакъ, сопалай беребиз ансы, алада да тынгы уа джокъду. Къолларындан келгенча, бизге къараргъа-джараргъа да кюрешедиле, тейри, гюнахлары кеслерини болсун. Къызсакъ, нени да джаншайбыз ансы... Алай болса да, «къой аягъы къозу ёлтюрмез» дегенлей, бизни бир учхара сёзюбюз алагъа таякъ болуб тиймесин, марджа.

АРТДАН ТЮЗЕЛГЕН

Саулугъума къаратыргъа деб, Пятигорскеде санаторийге бардым. Лифт бла тёртюнчю этажгъа чыгъарыб, джумушакъ кюйюз дорожкала джайылгъан узун коридорну элтиб, экеуленнге джораланнган ариу компатха салдыла.

Комнатда дагъыда биреулен джашагъаны белгиледи, ол кёзюуде кеси алайда джокъ эди, ёзге орундугъунда буршу газет, шиндикде галстук, столда пряникле, консерва банка кёрюнедиле.

Патар нёгерим бла ингирде танышдым. Джарашыу кийиннген, кёккёз, сарычач, ушагыулу джаш адам. Дядя деб, эртдеден шагърей адамча саламлашды. Алтай крайдан солургъа келген, джылы отуздан атлагъан газосваркачы, къуджур аты-тукъуму болгъан

Радий Топеко. Анасы пенсионер тиширыуду, анда, узакъ элинде, джангыз эгечи да Новосибирскеде, джаш кеси уа Барнаулда джашайдыла. Ючюсю юч джерде джашайдыла, бир аулакъгъа сыйыналмагъандыла, зауаллыла, деб кёлومه келди.

Юч ыйыкъ чакълыны бир юйде, туздам юлешмей-айырмай арагъа салыб, бир-бирибизни тамада бла кичи кибик кёрюб джашадыкъ. Радийни не тютюн тартыб, не ички уртлаб, не хаулеликге чыгъыб кёрмедим. Кюндюз процедураладан бош заманында киногъа барады, бир ингирде гюрджю ансамбльни концертине къараб къайтхан эди, тамаша болгъан хапарын да айтхан эди. Этажыбызны холлундагъы телевизорда кёргюзюлген кинофильмлени уа хазнасын ычхындырмай къараучанды.

Ингирде келгенлей, дядя, газет-журнал келтирив, чай, кофе къайнатыр керекли не джумушубуз барды деб соруб, джумуш чыкъса, эрлай этиб, алай болмаса, душа кириб, чайкылыб, кюндюз къаблагъан кийимлерин тазалаб, ауушдуруб къоючанды. Телепрограммалагъа бир къараса да, газет, китаб окъуб хазна кюрешмейди. Кёб джукъларгъа суйген адамды.

Джаш адамны аллай къыйгъысызлыгъына сёйир бола турдум да, бир кюн ушакъгъа тутдум.

— Радий, сен къаллай джаш адамса? Тёгерегингде бу курсну-къудретни кёрмеймисе? Джюз грамм конъяк атхан чакълы бир къыйсыгъынг болмагъан не затса?— деб, накъырда этиб сордум. Джаш ышарды, тыйыншлы джууаб джарашдырыргъа сагъышланганча, биразны тынгылады.

— Бир адамны ёмюрюне берилген норманы ичиб тындыргъанма. Мен орамгъа кысдалгъан кюгур итни сырын тартыргъа джетиб, алай къайтханма,— деди.

— Джылынг уллайгъанча кёрюнемейди, сора ол «норманы» алай дженгил къалай тауусалгъанса?

— Джылым да аз тюлдю. Отуз ючдеме,— деди салкъын ышарыб. Хапар айтырын сакълагъанча таныгъанында, таяныб тургъан орнундан къобуб, шиндикге олтурду.— Эй, дядя, махтаныр затым джокъду, сюркелиб джашагъанма... Школда биргеме окъугъан юч-тёрт джашчыкъ, тёртюнчю классдан огъуна ууакъ-ууакъ тартыучан эдик. Юйде аталарыбыздан кёрген-ибизни эниклей болур эдик. Оюнчакъ ойнагъанча,

аз-аз уртлай, юренчек болуб къалдым. Сингиб, теренине дженгиб кетгеними эслеялмадым. Ол терсейгеним бла, джетинчи классны кючден тауусалдым. Орам ууата айланыргъа мадарым, къарыуум, кючюм джокъ, иш къайгъылы болдум. Заводда ишлерге джарашдым да, тартханымы да азыракъ этерге кюрешиб, усталыкъ алдым. Къол чемерлигим аман тюлдю, акъыл-балыкъ болурума, газослектросваркачы усталыкъгъа юрендим. Биразны заводда, юреннген, юретген джерлеринде ишлей турдум. Бир джолда стройкада менча усталыкълары болгъанлагъа аслам джал тёлсидиле деб эшитдим да, ары кёчдюм. Керти да анга дери алгъан джалымдан эсе иги огъуна аслам ачха — айда юч джюз сом чакълы джал чыгъара эдиле. Аны бла къалмай, тышында шабашка да таиг кесек тюшюучен эди. Хурджунум аллай шашхынлы ачхадан тола башлагъанында, андан джаларгъа тенгле-нёгерле да табылдыла. Ингир сайын ресторанла, танчала, башха джарыкълыкъла бола тебретиле. Къалай джюрюгениме къарауллукъ этерге биргеме абадан адамым джокъ, стройкада ишимден тышында неле этиб айланганымдан хапар соргъан киши джокъ. Джаш адам, зауукъ керти да былайды деб, дуняны ууатыудан-ууатдым. Ол а хаман тартыб, аугъа илинген чибинни гыбы байлаб баргъанча бир зат, заманында тохдаялмадым, теренге кетдим. Эсириб, дауурлагъа, къаугъалагъа къошула башладым. Аны эсериб, коллективде айта тебретиле. Кишини да сёзюн къулакъламадым— ишлеген менме, хурджуи меникиди, былайда ишлеген сегиз сагъатымдан башха заманым да кесимикиди дедим. Алай бла саркъа бардым. Эм ахырында уа ишден кысдалдым. Андан сора бир джерде да аякъ орунлу болалмай, тёрт-беш джылда талай джер аууштурдум. Алкаш деб, ишден кысдаб бардыла. Атылыб къалыб, не кысылыр джер, не къабар къабын табалмай тебретим.

Таянчагъым джангыз анам эди, тилегенимде ачхачыкъ ие турду, алай а ол ийген кесек зат неме джетерик эди. Алай бла да чотум болмады. Шахардан кёлтюрюлюб, элге анама бардым. Анда да кесими тылар-джыар къары эталмадым, ауурлугъум анами бойнуна джюклемиб къалды. Сабийлигимде чыбчыкъ кибик гитче тамагъымы тойдуруб тургъан зауаллы анам, уллулугъумда джут бёрюча уллу тамагъымы толтуруб турургъа кюрешгенликге, хыйсабы кёбге

джетмеди. Болгъан рысхычгынын джангыз кышша джалаб чыкъдым. Джангыз ийнегин да сатдырдым. Джай кыадалыб ишлерме да, барын орнуна салырма деб муратлы эдим. Алай а джайгъа арбазда чыр кыалмады. Бир кюн анам «Къарлыгъымда келтюр-гючлюк этер деб, умутчу болуб тургъан джангыз джашым кесин, мени да къурутургъа башлады, не этейим мен джарлы, мен джазыкъ» деб, чал чачын тозу-ратыб, аллымда сарнаб джылады. Андан сора алай-да чыдаялмай, анамы алай кыйналгъанын келтюр-ралмай, къачыб кетдим.

Дагъыда джер-джерде тюрт-мюрт эте, табханчыгъымы эрлай джалай, джута, къачха джетдим.

Сибирь сууукъла тющюле. Кысылыр джерим а джокъ. Не къарт, не сакъат адам болсам, къайгы-рыр эдиле, башын келтюрмей, ичиб айланган алкаш-ха, менича адамгъа уа не? Къайгырса, къа-рыусузгъа ол къайгырсын.

Туура сууукъдан къурушуб кыалырымы таныгъа-нымда, эгечим таба — Новосибирскеге башымы атдым. Тозураб салыб баргъанымда, эгечим сескекли болду, огъурамагъанын танытды, кез-къаш бермеди: анам-дан хапар алгъаннга ушатдым. Эгечим иги джашай-ды, эри, неси да инженерледиле, иги къуллукълада ишлейдиле, эки сабийлери, юч комнатлы асылу фа-тарлары бардыла. Иште джарашыргъа келгенме, къоркъма, ауурлугъуму джетдирлик тюлме, фатар-гъа чыгъарыкъма деб, эгечими келюн басаргъа кюр-решиб, алада ыйыкъ чакълыны кыонакъладым. Бир кюн, бир сом тутдурду да, этмек алыб кел деб джи-берди. Барыб, эки этмек алыб, къайтхан ууакъланы да хурджунума сукъдум. Эки остановкадан этерге керек эдим, джаяулай барыргъа эриндим да троллейбус-ха миндим. Билет алыргъа деб, хурджунума узалсам, ууакъларым джокъ. Камсык сабий-енгеми сыйпады, арт хурджуннга атама деб, кесим агъызыбмы кыой-дум — билалмайма. Шайла уа джокъ. Билетге биреу-ден беш капек тилеб, юйге джыйылдым. Эгечиме эт-меклени узатханымда, сдачасы къайдады деди. Сынаб этгенлиги болур эди ансы, анга къараб тургъан дже-ри да джокъ эди. Былай-былай болдула деб, неле эсе да мурулдай башлагъанлайыма, юсюме джанды да кыалды. «Ах, ты, сволочь! Анамы болгъанчыгъын джалаб бошаб, энди меннгеми сюркелиб джетдинг? Къораб кет кез туурамдан, паразит, кърмегеним сен

болгъун!» — деб, ол сууукъ сибирь кыш ингирде юйюнден кысыдаб джиберди. Хурджунумда къотур капегим джокъ, юсюмде — эски габрайым, аякъ кий-имлерим къарыусуз. Таныгъан, билген шахарым тюл, джууукъ, таныш, шагърей джокъ. Джылаб, эшикге чыкъдым. Эй, ол ингир меннге бир дерс болуу этди, кыой-да-кыой!

Тангига сау чыгъарма деб акъылым джокъ эди, алай а насыбым тауусулгъан болмаз эди, узакъ бар-май, бир котельнаягъа тюртюдюм да, дежурный къа-тыш тангига сау-эсен джетдим.

Ол кюнден бери — ша. Ауузума ички болуб джа-нгыз тамчы да тамдырмагъанма. Тириле-аякълана кетдим, иги кесек да инджилиб, ызыма, Алтайгъа джыйылдым. Биягъы заводума бардым. Кадрла бё-люмде халыма, бетиме сынагъанча, асыры ышанма-гъанча да къарадыла, ёзге биягъы газозэлектросварка-чы ишиме джарашдым.

Андан бери джашауум-джолум тюзелгенди. Кыа-далыб, ишлеб турама. Тёрт джюз сом джал алгъан айларым боладыла. Экинчи джылым тауусулургъа, юйдегили-юйлю бол деб, эки комнатлы фатар берген-диле. Ичкичилик палахымдан айырылгъаныма кесим-ден кем къууана болмазла дерим келеди. Фатарымы ичине салыргъа керекли затны барын джыйгъанма, кюйюзле, мебель, бояулу телевизор, магнитофон, тюр-лю-тюрлю сервисле.. Бары къабларындан тешилмей турадыла. Анама беш минг сом джибергенме. Керек-линг ал, къалгъанын аманат кассагъа сал, энгда ие турурма дегенме. Эгечиме да, «ал сдачангы, курвал!» — деб, ол тас болгъан апасланы перевод этгенме. Бир джаньндан, ачы дерс бергенине бюсюреу этерим да келеди, ёзге къарнашым барды деб сагъынма, га-джай, деб джазгъанма. Кыш сууукъда итти кысыда-гъанча сюрюб чыгъаргъанына алай кыйналмайма, меннге кереклиси ол эди, алай а капеклени тас этге-ниме ийнанмагъаныды джюрегими къатдырыб кыой-гъан. Аны чырт кечалмайма.

Суратым заводда Хурмет къангигагъа къуру да тагъылгъанлай турады. Хар джыл сайын бир-эки ай-ны курортлада солуб къайтама. Санымы-саулугъуму анча джылны туюб-талаб туруб джетдирген зараны-мы къайтаралмай кюрешеме, ашхыным, бауурум да кыыаулудула.

Быыл а Кавказгъа иш этиб, келирим келиб кел-

генме, ансы курорт, санаторийле джууугъуракълада да табыучан эдим,—деб, хапарын бошаб, терезеден Машук табагъа мыдах къарады.

— Керти алай тюзелген эсент, джашауунгу джарашдырыр къайгъы, юйдеги къуарар къайгъы нек этмейсе? Огъесе кесинге алкъын ышанмаймыса?

— Джюрегим ушатхан адам табмайма, — деди сакъышындан къайтыб. — Мен юйге келтиргенни зыраф этмей джарашдырырча, юйде сёз негер бола турурча бир тиширыу табалсам дегенден ары, идеал излегеним да джокъду. Аллай тиширыу уа тюбемейди.

Болур, хар адамны бир кёзюю барды, андан алай башласа, сайлаучу да, адамланы джаратмаучу, юслеринде кёб кемлик табыучу да болуучанды.

— Дядя, таулу тиширыуладан меннге къыз келирге унамазмы? Аланы арасында мен излегенча табылыкъ болур эди?—деб сорду дагъыда. Кавказгъа тюшгенли акъылына чалышхан заты болур деб, сорууна сейирсиндим.—Аладан табсам эди...

Кимни кимге барыргъа унарын къайдан билейим? Къайдам, оллахий, дегенден ары джукъ айтырым келмеди.

— Джашлыгъынгда джюрегинг илешген къызынг болмагъанмы эди? Школда, иште, къайдам, дагъыда джашагъан элингде, шахарынгда?

— Бар эди. Болгъан эди. Джетинчи классны бошагъан кюнбюзде юч негерим бла тартдык да, биягъы мен эсирдим. Сюйген къызчыгъымы ашыра чыкыгъанымда, эсириб тураса, келме деб, джылаб кетиб къалгъан эди. Аны унуталмайма. Экинчиде мени бла тюбеширге, сёлеширге излемеди. Ары дери, сюйгенле болуб, бир-бирибизге къагъытчыкъла джазыб туруучан эдик. Экибизде да сабийлик, джашлыкъ сезим болур эди, алай а мен унуталмайма. Эрге чыкыгъанын, эки сабийи да болгъанын эшитгенме. Быйыл Кавказгъа иш этиб келгенме дегеним да аны ючюндю, бир кёралсам деген мурат болады. Къайда эсе да мында, Кавказ табада джашайды. Району да, эли да, орамы да Ленинград атлыдыла деб эшитгенме — ючюсю да Ленинградла. Башха джерледе ючюсю алай тюшген джокъду дейдиле. Билген адресим джангыз олду. Мында аллай атлары болгъан джер бармыды керти да? Билмеймисиз?—деб умутчу болгъанча сорду.

Аллай бир затла къача эсе да къулагъыма чалышхан болур эдиле дейме.

— Кавказда аллай зат бар эсе, билиб айтырма,— дедим. Джашны бети джарыды, кёз къарамы джылынды.

— Серьезно?—деб ийнанмагъанча сорду.

— Бар эсе, табарма, сёзсюз да. Алай а андан сенге не магъана чыгъарыкъды? Юйдегили, сабийли тиширыуну ызындан тюшюб, сокмагъын ызлаб, джашауун къатышдырыб айланыргъа тыйыншлымыды? Кюсесе, таралса, ызынгы ол да бир излемезми эди?

— Э-э, не тюбер, не кёрюкюр муратым джокъду. Аллах сакъласын. Ол меничала ызлай айланыргъа тыйыншлы тиширыу тюлдю. Мени сартын, мёлек кибик бир тиширыуду. Кёз туурамда аллай тюрсюню турады. Кесими кёргюзтмей, къараб бир кёрюрге термилеме. Ийнанамысыз? Анча джылны джюрекден айырмай тургъан адамымы, арлакъдан къараб, бир кёрюб къалыргъа эркинлигим нечик болмаз?

Экинчи кюнюнде огъуна джашха адрес табдым: Ленинград район, Ленинград эл Совет.

— Ол станседе Ленинградская орам да бар болур,— дедим да, газет кыйыргъа адрес джазыб тутурдум. Джаш къууаныб, бюсюреуге кюлуму къаты кысыб айырылды да, Краснодар крайгъа билет алыргъа ашыгъыб кетди.

Сейир адам, тукъуму, аты, джашауу да къуджур.

ДЕЙДИЛЕ

ГОЧИЯ

Ингур сууну башы тар ёзенде орналган, Гюрджюге айланган ал эшиклерине. Къарачайгъа ачылган арт эшиклерине, кюз айладан башха кёзюуде кюрт киритле атылыб къалгучу эбзе элни уллу юйдегилеринден экисини джашлары Зураб Дадиани бла Гочия Джаприани тийреде эм чырайлы кызыны скойгендиле. Джюреги ушатханны тышына чыгъарыргъа таулу кызыны адети тюлдю, ол да аллай затын айталмагъанды. Джашла да бирча ашхы джашла болгъандыла да, къайсына эрге чыкъса да, муратындан кенге къалмазын таныгъаны себебли, бирин-биринден айырыб, бирин сайлаб къоялмай, экисин да тюнютмей тургъанды.

Зураб кюнлени бир кюнюнде кыыз бла Гочияны энчи ушакъ эте тургъанларын кёрюб къалгъанды. Къатларына баргъанды. «Араны айырыб къояйыкъ» деб кёлоне келгенди да джашны бир джанына чакъыргъанды. Кыыз да арбазына къайтханды. «Кыыз тиширлуну, элни туурасына чыгъарыб, андан ары дери джаншагъынгга тыйгъанынг ушагъыулумуду?» —

деб илингенди. «Кыыз бла энчи сёзюм бар эди. Аны оноуу санга джетиб къалай къалды?» — деб дюрсенирек джууаб къайтаргъанды Гочия да. «Ол таулу кыызды, бийче кибик биреудю. Кеси да Дадианлагъа келинликди» деб, иши битиб бошагъанча селешгенди Зураб. «Аны келин этерге муратлыла дагъыда бардыла. Дадианланы джашладан кем тюлдюле. Кыызны джюз тилер, бир алыр, аны ючюн уллу джарсыма» дегенди Гочия.

Экиси таулада бир сокъмакъда тюбемезлик болгъандыла.

— Энди, — дегенди Зураб, — элни, джамагъатны кёз туурасында хоразлача джыртышмайыкъ да, элден арлакъгъа джанлайыкъ. Таша къая тюбю бизге табылыр. Эркиши кесин алайда танытыр.

Гочия огъай дегенди.

Джашла, джанларына кюмюш токъмакълы тапанчалары, къамалары тагъылыб, таулу кишини къайгылы джолуна хар заманда да хазырланыб тургъанча кийиниб болгъандыла. Тюзлюкге деб, биргерине тенглеринден эки джаш алыб, ёзенни ёрге таянгандыла. Тёрткюсю да, чынгыл къаяны тюбю бла тизилиб атлаб баргъанлай, Гочия Зурабны тапанчагъа узалгъанча эслегенди. Уруб къояргъа башлады деб, сескекли болуб, тартыб къамасын чыгъарыб, джашны быгъынындан тыгъыб къойгъанды.

Гочия андан сора, элине, джамагъатына кёрюнмей, кийикле сокъмагъын ызлаучу болуб, талайны кечингенди. Алай бла узакъ баралмазын ангылагъанында, элге джарашыб къалалмазын да билгенинде, къачхынчылагъа къонакъбай-къонуш болуучу, джунчуулугъа тыбыр джылыуундан юлюш этиучю, деменгили чомарт хоншулагъа — Къарачайгъа аууб кетерге алланганды.

Алай а кыыз бла сёзюн битдирмегенлей, кетиб къалалмагъанды. Бир аууз айтыр сёзюм бар эди, эринмесин да бир ингирде биягъы джерге чыкъсын деб, джууукъладан, тенглеринден тилеб, кыызгъа айтдыргъанды. Кыыз, ашхам бола, арбаз кыйыргъа чыкыгъанды.

— Элимде меннге джашау къалмады. Джюр, былайда кетейик. Барыр джерим хазырды, — деб тилегенди Гочия, скойген кызын да биргесине алыб кетерге умутлу болуб. Кыыз унамагъанды.

— Элде тенгинги ёлтюрюб, бу палахны башынга

алдыңг. Сени кьатыш кьачхынчы болуб, башха джуртлада кьалай айланайым?— деб сууукъ джууаб этгенди. Гочия кьызы джюреги эзилликди деб мураглы эди, джууабын эшитгенинде уа санларына сууукъ ургъанды.

— Сени амалтын кесимча биреуню кьанына болгъанма. Соймеклигим тели этди, не кьычырыкъ, не сыйыт этейим? Терс болдум. Башымы кьаядан атыб кеталмайма. Мында уа кечинмеклик кьалмагъанды. Джаны сау адам джашаудан умутчуду, сенсиз джашау манга кьарангы боллукъду. Кел биргеме, Къарачайгъа кетейик,— деб бёркюн алыб тилегенди таулу джаш. Алай а кьызы джюреги эримегенди, джууаб да кьайтармай, тынгылаб кьойгъанды.

— Сени амалтын кьалгъанма бу кьыйынлыкълагъа, уахты базманына миниб турама. Быллай кюнюмде кьатылыкъ этме. Аллындан огъуна огъай десенг, мен бу кюнлеге джетерик тюл эдим,— дегенди биягъы Гочия.

— Элге джарашсаг, айтырса алай. Бусагъатда уа сени бла кьачхынчы болуб, джурт ауушдура айланаллыкъ тюлме, — деб ахыр сёзюн эшитдиргенди кьыз.

Зауаллы Гочия, эли джамагъатына кьаугъа, белек адамгъа джылау, сарнау салыб, кесин узакъ джолучулукъгъа кьураб, сауутун-сабасын джарашдырыб, ауушла таба айланганды.

Кийиклени джолларына, джаныуарланы сокмакъларына джарашыб, таудан аугъанды. Уллу Кам ёзснни башына айланыб, энишге тюшюб келгенлей, кьая эрнине джууукъда, джагъалашыб, ойнай тургъан бу джуртлада аз тюбеучю, болджар сары салам торсионлю эки кьолан барсны эслегенди. Таш джанына бугъуб, бауурланыб, ышанга алыб маратгъанды. Джаныуарла ойнай келиб; кьаяны эрнине джууукълашханлай, кьауалын джандыргъанды. Узун шокну, бурнундан чыктыгъан тютюн чачылыб бошаргъа, кьараса, биягъында кьая эрниндеги мазаллы киштекледен бири да джокъ. Окъ тийгени бла, экиси да кьаядан кьуюлюб кетгендиле, деб келгенди Гочияны кёлюне.

Тау джуртлада — бу джерледе аллай хазнагъа — таурухлада айтылычу, чегетле башы тикли, кьаялы ёзенлени иеси кьолан барслагъа бек аз уучу джолугъуучанды. Кьолан барсны терисича аллай ёмур

байлыкъгъа кимле тюбеген болурла, кьайдам, Гочиягъа уа экиси тюшюб кьалгъандыла. Кьая тюбюне джигенди, эки барсны да терилерин сойгъанды. Кёл-тюрюб, алыб кетер джери джокъ, «джашар джериме орналсам, келирме да кьоратырма» деб, ашкы оноу этиб, терилени кьаягъа джайыб кетгенди. Эки кюнден, Къарачайгъа тюшюб, джамагъатны тамадаларына тюбегенди.

— Джунчуулулагъа кьуру да кьонуш болуучу джамагъатха кесимч кьонакыгъа джоралаб келеме. Кьачхынчыма, джангызма, джагъым джокъду. Кёресиз, абзыраб келгенме. Хурметли джамагъатны этек ыштыгъын мендег кьызгъанмагъыз — элге адам этигил,— деб тилегенди.

Ол баргъан кюнле кьарачай джамагъатха да джунчуулу, кьайгылы бир заман болгъандыла; Инджикдеги Кьасай улу кьара Кьасай-бий бла дауур чыгыб тургъан бир кёзюу. Залим хоншуну, джукъ юзерге умут этиб, кьаугъа башларгъа хазырлана айланыган хапары келгенди. Аны адети алай болгъанды — сёз кьозгъаб, таулу джамагъатдан не болса да бир маджал зат юзюб, андан сора дагыда белек заманга кьайгыны тохтата тургъанды. Гочиягъа джамагъатны керти адамы болуруна ает этдиргендиле, таякъ тюбюнден ётдюргендиле. Ол а кесини джуртундача, тукъум айырыгъа умут этгенди.

— Огъай, бизни джуртда адамла бары тенгдиле, бизни джамагъат кьул джекмеген, эркинлиги болгъан джамагъатды, сен да бары тенгликте джаша,— дегендиле төреде тамадала.

Алай бла оноуну тындыргъандыла да, кьара Кьасайгъа алымгъа, джасакыгъа не зат узатайыкъ деген кьайгыны тешерге киргендиле.

Аны разы этерча джукъ табалмай кьыйналгъанларын кёргенинде, тауда кьойгъан терилери Гочияны эсине тюшгендиле.

— Кьаблан териле берсек болмазмы?— деб соргъанды джамагъатны джангы кишиси.

— Болуред. Алай а бу джуртлада кёб джолугъуучу зат тюлдю, кьайдан табайыкъ?— дегендиле кишиле. Инджикдеги бийни отоу тюбюне джайылыб турмагъанларын биледиле, ол себеден джукъ бий кьууакыб огъуна кьоярыкъды, алай а кьайда аллай хазна?

— Эки аллай тери бла кьутулаллыкъ эсек, та-барма,— дегенди Гочия. Джамагъат тамадала аллай насыб чыгыб кьалгъанына уллу кьууангандыла. Джангы элчи ал кюнлеринден огъуна джуртуна кьайгъысын тешерге сеbeb болгъаны бла джамагъатдашларыны барын да кьууандыргъанды.

Болушургъа эки нѳгер да бериб, Гочияны барс терилерине ашыргъандыла. Келтириб, джыйылыб, таза-лаб джарашдыргъандыла, пырх-чырх этиб, юрке тургъан атлагъа джюклеб, Инджикдеги джелмауузгъа ийгендиле. Гочия ѳлтюрген эки барсны терилери таулу джамагъатны бир азабындан кьутхаргъандыла: Къасай улу къара Къасайны джутлугъун бир кереге сѳнгдюргендиле.

Къолу чемер Гочия темир усталыкыгъа джарашханды. «Кесим эталмасам да, туудукъларым таулада кьаблан атарлай кьауалла ишлеучю устала болур эселе уа» деб, ол усталыкыны кьолгъа ашхы иннет бла алгъанды.

«Бир атханы бла таулада эки кьабланны ѳлтюрген джашны» аты Юч ѳзеннге огъай, Къобан- ары, бери джанлагъа да джайылгъанды — ол заманлада эм джигитге мараучула, таулагъа тырнакълаб, ѳрлеб айланыучу учула саналгъандыла.

Бѳлек джылдан Инджикде Къасай улу къара Къасайгъа да къара кьаугъа тюшгенди — кесинден да залим кимле эселе да бирле бла илинишиб кьалгъанды: ѳмюрледен бери дуня алайды — не залимме деб тургъан да кесинден да залимге джолукъмай кьалмагъанды, дуняны бойларыкъма, дуняны джутарыкъма деб тургъанны бойлагъан, аны да джутхан бир табылыб баргъанды. Къасайгъа да табылгъанды аллай бир. Къасай улу къара Къасай, душманын онгларгъа кючю джеталмазын кѳргенинде, болушлукъ тилеб, Эбзеде эски шохуна Джаприян-бийге келечиле чабдыргъанды.

Джаприяни алтмыш атлы кьурагъанды. «Джыйырмашар атлыгъа башчыла этиб, Эбзеден эки джашымы ашырама. Ючюнчю джыйырмагъа башчыгъа Къарачайда ючюнчю джашымы Гочияны салсынла. Джашладан да, атлыладан да киши чарпымазына сакъ болургъа кюрешигиз» деб айтдыргъанды кьарт Джаприяни.

Къаугъалашхан бийле араларын Кюл-тюбюнде (бусагъатдагъы Къардоникни аллы кюнбетле) айыргъандыла. Эки аскер да кьагъышмагъанлай, согъуш-

магъанлай, ызларына, хар ким кеси джуртуна айланганды. Гочия, джыйырмагъа башчы болуб, болушлукыгъа чыкыгъан кюнлеринде, саны-сюеги бла, чырайы-сыфаты бла, сѳзю-табышлыгы бла, джигерлиги, тирилиги бла Къасайланы адамланы кѳзлерине илингенди. Бизни джамагъатда алай тюлдю ансы, маджал акъыллы, джигит адамны кеслерине тарта билиу онглу халкълада адетди. Къасайлары да Гочиягъа артыкъ эс бѳлгендиле, ийнакъ болгъандыла. Къара Къасайны кьарнашы Таусолтан, джашланы сыйына этилген уллу тойда эгечи Марджаннга:

— Не да эт, бу джашны мында тый, — дегенди.

Ариу кьызыны ийнакъ кьарамы Гочияны хорлагъанды...

Гочия Инджикде Къасай-кьызы бийче Марджан бла юйдеги кьурагъанды. Биразны анда джашай тургъанды.

Алай а онгсузлукъ кюнюнде, кьарыусуз, табсыз заманында, кьачхынчылыкыгъа тыбыр ышыгыын андан кьызгъанмагъан таулу джамагъатны унуталмагъанды — Къарачайгъа кьайтыргъа тюшгенди. Кюѳу болуб, кьайынларында джашагъаны да ауур тийгенди.

Къобан ѳзенни барын кеслерине джерсиниб тургъан Къасайлары кюѳуге Марджасын- аягыын (джерни эски атыды, бир аты Ташкѳпюрню огъары джанында кьулакъ «Таулу джашагъан талады») бергендиле. Гочия алайлагъа бурун уруб кѳргенди да, узакъсыннганды, джаратмагъанды,

— Табсыз джерди, алайда джашау кьураяллыкъ тюлме, — дегенди. Къасайлары дагъыда чомартлыкъ этгендиле: зорлукъ бла кьарачай джамагъатдан кючлеб тургъан джерлеринден Марджаны, Сылла-артын, Кели-къолну, Кюзлюк-орунланы, Тохтамишлени, Индиш-аягыны дери бергендиле. Кючлеб тургъанлыкыгъа уа, толу иелик эталмагъан джерлерин кюѳуден кьызгъанмагъандыла.

Эркин джерлеге ие болгъан Гочия Кюзлюк-орунлагъа урунмагъанды, алайын кьойгъанды. Джараклы деб бир джерин да, кенг джюрегини ачыкылыгы бла, ѳрмен кьачхынчылагъа Айбазлагъа бергенди — кеси кьачхынчылыкыгъадан ѳтген киши аллайланы инджиуюн биледи. (Историядан справка: Гочияланы тукъум революциягъа дери Марджада 308 десятина биченлик, 975 десятина да джайлыкъ джер тутхандыла).

Гочияны юч джашы — Махамет, Къараш, Къайсын — Гочиялары тукъум болуб башлагъандыла. Юч кызыны бири Сылпагъарланы, экинчиси Батдыланы, ючюнчюсю Голаланы тийрелеринде бирер атауулу аналары болгъандыла дейдиле.

1971 дж.

БАРАКЪ

Сылпагъарланы джигит Доммайчыны уланы, Сылпагъагъарланы Дебошну джашы стюр Баракъ, Ючкекен ёзен башында Къамишлы-Къол кышлыкъда, къошда малчы болуб тургъан джеринде, атасыны бир хыны сёзюне ачыуланыб, атын джерлеб, джамчысын, башлыгъын, маджал кийимин къаблаб, ёзенни эниште саркъыб кетгенди. Ала ата-бабаларындан огъуна да ауур сёзюне кёлтюрюге юренмеген адамла болгъандыла, атасыны учхара сёзю анга къаты тийгенди. Кёлтюралмагъанында уа, атасына къайырылмагъанды да, кёз туурасындан къорагъанды. Баракъ сюеги-саны уруб ёсген, иште чыныкъгъан, кючю, къарыуу джетшген таукел улан болгъанды.

Кетгени бла, узакъ джуртлагъа атланмагъанды. Гум аягъы да Абуکلари-байланы элге тюшгенди. Анда уа Къарачайдача тюл — элни иеси Абуклари, джер, рысхы байлыкъ да аланыкызы, элчиле да аланы джалчылары. Баракъ да Абуклагъа джалгъа джарашханды. Джылкыларындан бир аджир юлошню кютерге деб, чегем ортакъгъа келишгенди: беш джылны айырылмай кютерикди, ол заманы ичинде джылкыдан къорагъанын, чаршыгъанын Абуклари бла арада тент этерикди, болджалы джетген кюн а, беш джылда ёсдюрген джылкысыны джарымын кесине алыб, мал иеси киши болуб, юйюне, къошуна къайтарыкъды.

Келишгенлери алай болгъанды.

Баракъ — сабий Баракъ, джаш Баракъ — атасындан ёбкелеб кетген джаш адам, байлагъа джалчы болуб, джылкыны ызындан беш джылгъа къатханды. Джай айлада Гум ёзенни сол джаны джайлыкълада, кыш айлада Акъла-кюнбетлени къауданында джылкы кютюб, кечеси, кюню ат белинде айланганды. Шынтахыдан, джюн халыдан согъулгъан кийимлери санларын ашаб, къамчисини учу бла сыртын къа-

шый, гёзетде сууукъ кечелери джыл тенгли кёрюнюб, тангы дженгил атаргъа унамай, джулдузлу чууакъ узун кечеледе Джетегейли джети джулдуз, джарыкъ Чолпан тангны сакълатхан белгилери болуб, кёб айын ашыргъанды. Джюрегин чапыргъан къууанчы да болмай джашагъанды.

Джылкычыны иши тынч тюлдю, артыкъсыз да аллай татыусуз адамны къолуна тюшген джылкычыны бурнундан къаны кетгенге джетиученди.

Алай болса да, Баракъ тёзгенди — «Алауганга къатын болма, болсанг чыдамлы бол» деген нарт сёз барды. Баракъгъа сау ёмюрча кёрюнген ауур, узун беш джыл тауусулгъандыла, кетгендиле, Беш джылда артыкъ да бек чыныкъгъан, эмилик юретиуде, джигитликде кишиге ал бермеген джаш, ауур сагюнджюню юсюнден быргъагъанча, сан кергенди, ох деб эркин солугъанды. Ыхы, бу зорлукъдан къутулдум деб, къууанч тыбырлы болгъанды. Беш джылны узагъына мюлк иеси Абукланы къутсуз Биясландан сынагъан, кёрген азабы, чекген сыныгъы, ыйлыгъы эсине тюшюб, бурнуна буз туюмчек болуб, артыкъ да ауур тийгендиле. Джаш джюрекге беш джылда аз ачыу джыйылмагъанды.

Беш джылда бир аджир юлюшден толу джылкы ёсдюргенди. Аны эки юлешиб, джарымын таула таба айдар кюню тюшгенинде джашха къанат битгенди.

Тайлыкъдан да къолунда ёсген бешли акътуякъ аджир бла джюген, джер билмеген, джылкы анасы боллукъ бир байталгъа кёзю артыкъ бек къарагъанды. Къараб, къарамларындан кёзюнг тоймазча, кёгюркюн бетли, джылтырауукъ тюкю, балыкъ сингирли къояркъулакъ хагокла — аладан асыл тукъумлу джылкы къуараргъа боллукъду. Баракъ ала кесиме тюшселе, насыбын тутарыкъ эди, деб кесине ашкылыкъ джоралаб тургъанды. Ол кёзюде мюлк иеси Бияслан да ол асыулу джылкыны эки бёлкюрюн кёлтюралмай, алайлай къалдырыгъа не мадар этерге билмей джюрюгенди. Бир кюн джылкыны юлешиу сёзю башларгъа деб келген Баракъны кёргенинде:

— Энди бу джылкыны эки бёлюб, джарымын сюрюб кетемиди? — деб соргъанды адамларына.

— Алайгъа ушайды, — дегендиле къатындагъыла. Саубитген Баракъ, маджал кийимин юсюне кийиб, гёрохун джанына тагъыб, узакъ джолоучулукъгъа къуралган таулуча хазырланыб келгенди. Къаты къол

тутуб саламлашканды. Джарыкъ Баракъ, сабийликден чыкыгъан, джашлыкъдан а алкыын чыгъалмагъан Баракъ.

— Болджалым джетди, Бияслан-мубарек, — дегенди Баракъ, миолк иеси кишини аллына сюелиб, — джылкыны юлешиб, хакъымы чыгъарсанг, мен да джарлы юйюме къайта барыр эдим. Къалгъан рыскыны сау-эсен джюрют, кѳб хайыр кѳр.

«Рыскысы кѳбно, шайтаны да кѳб» деучендиле, Малкѳз Бияслан, ишлединг, къыйналдынг, кютген джылкыныгы эки бѳл да, джарымын ышыр да бар деб, къоялмагъанды.

— Къалай юлешсек табха сапайса? — деб соргъанды Баракъгъа. Баракъ тюзлюкню пзлегенди, кѳзю къарагъан аджир бла байталны бир юлюшге тюшюрселе, юлюшле тенг болмазча кѳргенди да аланы экисин эки юлюшге тюшюрейик, къалгъанларын а байталын байталча, алашасын алашача эки бѳлейик дегенди. Баракъ джаратхан эки ат Биясланны кѳзюне да илиниб болгъандыла. Аланы къолдан ычхындырыгъа, мадар табыб, унарыкъ тюлдю. Ол атладан туугъан тѳлю Абукланы джылкыладан онглу боллукъду, къазакъ аскерлеге атла алгъанла, аланы табыб, Биясланны атларына турсуннукъ тюлдюле. Палах андады. Биясланы басхан къайгъы олду, бюгюню ючюн тюл, тамбланы сагъышын этеди, алгъаракъгъа къарай билген обур кишиди.

Бияслан, Баракъны сѳзюне сагъыш этиб, биразны тургъанды.

— Джалчыны насыбы байныкыгъа болса, анга джалчы деб нек айтылады? — дегенди ол ахырында оноуун этиб. — Баракъ менден насыблы эсе, меннге джалчы болуб, беш джылны аякъ тюбюмде нек джюрюдю? Байтал бла аджирни бир-биринден айырмагъыз. Бир юлюште къоюгъуз да чѳб атайыкъ.

Баракъ асыры огъурамаса да, насыбыма кѳре тюшер дегенди да, джылкыны Бияслан айтханча юлширденди.

Айыргъандыла.

Чѳб атхандыла.

О, джалчыгъа насыб туугъан кюн! Аллай кюнле кѳб болмаучандыла, ѳзге бир-бирде тюбѳб да къалыучандыла. Алай тюл эсе—ма, джалчы Баракъны насыбы тутханды: суу бетли асыл тукъумлу аджир бла

джюген билмеген туу байтал Баракъгъа тюшгендиле! Баракъны джаш джюреги беш джылны ичинде къууанчдан биринчи кере толгъанды, кѳзю, къашы джарыгъандыла. Биясланны бети уа джауаргъа басынган ингирча къаралгъанды. «Ай-медет, джылкыны эркечи мынга кетибми къалды? Тыяр ючюн не мадар этсин адам?»—деб, къара сагъышха киргенди. Сора Баракъгъа айланыб:

— Къыйынынга разы бол, Баракъ. Мал иеси киши бол, джылкыныгы да сау джюрют, хайырын таб. Къобубузда тургъан джылларында сеннге харамлыкъ билмегенбиз, джетдиралмагъан эсек не билейим ансы, инджиусюз этерге кюрешгенбиз. Сен да хата кѳрдюнг болмаз, джылкыны къурадынг, биреуге джалынмай джашарча хыйсабынг барды. Энди баш туталлыкъса. Алай а, сагъыш эт энтда, ашхы улан. Беш джылны энтда бизде къалсанг ушата эдик. Ёсдюр биягъы джылкыныгы, беш джыл хазнамыды, къараб-къарагъынчы джетиб къалыр, — дегенди. Беш джылда чекген ыйлыгъы да Баракъгъа бек ауур джюкдю. Зауукъ этдириб джашатханнга тергеб тура кѳреме деб келгенди джашны кѳлуне.

— Болджалы джетгенинде суу челекни эшикден узатханча этиб кетмейим, гѳзетге бюгече да чыгъайым, — дегенди Баракъ Биясланныгъа джууабха. — Эртденбласында уа джолума атланныкъма. Абук улу Бияслан, энди сен бол меннге джылкыны джалчы. Ушата эсенг. Тамбла огъуна аджир юлюшню аллынга къыстайым..

Баракъ чѳрчеклик этгенди, алай айтмаса керек эди: аны бла кишиге да джукъ къошаллыкъ тюл эди. Баракъны сѳзлери, талай адам тынгылаб тургъанлай айтылгъан самаркъау сѳзле уллу кючю, байлыгъы болгъан Абук улу Биясланныгъа мардасыз ауур тийгендиле. Ол кесинден тѳбен адамны алай къайырылгъанына ары дери джолукъмагъан эди. Биясланныгъа бетсингенле, джашны сѳзюн кѳлтюралмай, дауур ачаргъа умут этгендиле, алай а саууту-сабасы джарашхан шатык джашха андан ары къатылмагъандыла. Бияслан да адамланы аллында джалчысы бла дауур башларгъа тартынганды.

— Къайыгъырмаз, джаш адам чѳрчек сѳз айтды деб, керексиз гурушха болмагъыз,—деб къулакъламагъанча этерге кюрешгенди.

Баракъ, кюндюзюнде къалкымай къалыб, беш-

джыллыкъ джюгюнден артылгъанына джюреги да тынчлыкълы болуб, джылккы гѣзетини ахыр кечесине чыкыгъанды. Кѣло хошлукъгъа, дуниясы зауукъ кѣрюнюб, къайгъысын юсюнден атыб, ай джарыкъ, чууакъ кече, джылккыны ѳзен ичине айландырыб, ат джерин башына сатыб, джамчысына чырмалыб таяннганды. Сагъыш эте, андан ары джашаууна ашхы оюмла биче, талайны тургъанды. Эслемей, терен къалккыб къалгъанды.

Танг аласы бла илгениб уяныб къараса, джылккы алайдан къораб тура. Не этерик эди — излей джайыгъанды. Иги огъуна узайыб табханды — джылккы, сюрюлмесе, юреннген джеринден алла бирге тизилиб кетерик тюл эди. Джюреги къорккыуу этиб, мианген атын тютюнлетиб джетсе, джылккы багъасы кѣк аджир бла асыл байталны боюнлары тартылыб тура! «Абуклары аланы меннге ычхындырмазлыкъ эдиле. Билем, былай этерле деб а акъылыма келмегенди. Мангылай териме алгъан халал хакъымы меннге къызгъандыла. Беш джылны къанымы эмиб тургъанлары кѣлдерине джетмедиди-шойду. Санымы туюб табхан рыскы кесегиме зарландыла» — деб уллу джарсыгъанды, уллу да ачыуланнганды. Эртденбласында атылыб джетиб, Абуклагъа хапарын айтханды. Алай а сѣзюн киши да къулакъгъа алмагъанды. «Кесинг гѣзетде тургъанлай, джюген билмеген эмилик, Эсирик атланы аркъанлаб, боюнларын тарта ким айланлыккыды. Башынг къысыб сѣлешмей эсенг деб, хыликге этиб къойгъандыла.

Баракъ, тюзюн табаргъа, кертисин ачыкъларгъа деб, кюрешиб башлагъанды. Алай а сѣзюн ѳтдюралмагъанды, мазаллы къралны сангырау закону джакълануучу бай Абуклары чалышдыргъан туюмчекни тешалмагъанды. Тарыкыгъан, айтхан джерлеринде, Абуклагъа болмаса, анга киши да къулакъ тикмегенди. Беш джыллыкъ къыйынына табхан джалын тауусургъа джетиб, тюзлюгюн ангылаталмай, Къамишли-Къолгъа атасыны къошуна къайтыб кетгенди.

Ол заманлада таулула тюзлюклерин ангылаталмасала, кѣбген джюреклене сѣнгдюрюк ючюн, таякыгъа-къазыкыгъа, бычакыгъа-саутха узалыб тургъандыла. Ахырында уа — терсге саналыб къалычула да ала болуб тургъандыла.

Арадан джыл ѳтгенди.

Бир кече Абуклары аджирлери — Къабартыгъа,

Къарачайгъа, хоншу къазакъ станселеге белгили тору аджир бла кѣк аджир Гум аягъында ат орундан джогъалыб кетгендиле. Терсликни кѣлтюралмагъан, зорлуккыуу кечалмагъан Баракъ аджирлени къоратханды. Тарта барыб, бирин бир джары ашыргъанды, экинчини да Тауартына сатыб джибергенди. Кертти кюрешни табыгъа къалай бардырыргъа кереклисинден хапарлы болалмаса да, киши сѣз айталмай тургъан онглу байлагъа ѳшюн салгъанды. Алай а къарангы джалчы джаш, джалчысыны джалын зарланыб, джамагъатха белгили терслик этиб, сингдириб къойгъан байгъа дерт къайтарыргъа аджирлерин къоратхандан башха амал табалмагъанды, зауаллы.

Байгъа дертин къайтаргъаннга санаб, джюрегин басыб, юйдеги къураргъа киришгенди. Хубийланы Хусинни къызы Залиханны алгъанды да юйдегили болуб джарашханды. Алай а тынчлыккы джашаргъа буюрулмагъанды. Абуклары ызындан тюзгендиле да законнга тартхандыла.

Баракъ, кече отоугъа келсе, кюндюз тышында айлана, кѣз туурадан джанлай, къамасын, тапанчасын джанындан тюзюрмегенлей, шкогун джерлегенлей, талай заманни кечингенди. Элчи джамагъат кѣрюб, билиб тургъанлыкыгъа, аны тутуб, патчахны къуллукъчуларына берирге киши унамагъанды. Джамагъатда бир адам да аллай къара иш этерге излемегенди. Къуллукъчула сауутланыб джюрюген батыр джашны байлаб алыргъа уа кеслерине базмагъандыла.

Ол кѣзюде, не эсе да бир уллу хата этиб, аны ючюн каторгагъа сюдениб, Батадпашинскеде тутулуб тургъан эки дагъыстанлы болгъанды. Отделден пристав, аланы да биргесине алыб, Ташкѣпюрден Къарамырзаланы Батокъа деб биреулени кесине нѳгер этиб, Баракъны тутаргъа Учкуланнга келгенди. Баракъны правленнге чакырыб, мухур джибергендиле. (Ол заманлада, къагъытха правленни мухурун уруб, повестка орнуна аны элтиб къойгъандыла).

Тюзлюгюне базгъан Баракъ, джюреги хош болмаса да, къоркъду деб айтдырмаз ючюн, правленнге старшинагъа баргъанды. Ытуб тебрегенинде, правленни аллында ууакъ-тюек сата айланган адамлагъа ушаш экеулени эслегенди. Саубитген торсукъ адамла. Къарамырза улу Батокъа да ала бла булджуна тургъанын кѣргенди. Баракъ, алагъа асыры эс бѣлмей, къатлары бла озуб башлагъанлай, сюслген экеулен эрлай сер-

меб тутхандыла: бири онг кьолуна кьадалгъанды. экинчиси да белинден буугъанды. Баракъ, олсагъатлай, кьолун тартыб ычхындырыб, сермегени бла, бирин кесинден быргъаб, джерге кьаблагъанды. Экинчиси кьайгъылы болуб, анга бурулгъанлай, Къарамырза улу Батокъа, Баракъны кезлерине кьум кьуюб, джунчутуб, кьармаб кьойгъанды.

Баракъны кьолларына бугъоу кийдиргендиле.

Баракъны байлаб, зыгъырлы кьырдышха сойландыргъандыла. Тюзлюк табалмай кюрешген джигитни, хыйлалыкъ бла келтириб, кезлерин уууч кьум бла кьармаб, кьарыусуз этиб, душманланы кьолуна берген Къарамырзаланы кьарабет Батокъа болгъанды. Аны кююн анга алтын медаль берилгенди.

Сибирге каторгагъа ашырлыкъбыз деб, Баракъны элинден кьоратхандыла. Приставны резиденциясына элтген хапарлары чыкыгъанды. Андан ары не болгъан эседа киши тынгылы зат табалмагъанды. «Сабий Баракъ, джаш Баракъ, джарыкъ дуниядан тас Баракъ» андан ары не тюрлю да хапары эшитилмей, джукъланыб кьалгъанды.

Ойдегисинде тынгылы джашау сынамагъан, кьыз тюрсюнюн атмагъан джаш Залихан, атасын танымагъанлай кьалгъан кьагъанак сабийи Юнус, Баракъны ызындан джылай кез джауларын тауусхан атасы бла анасы, замансыз джогългъан, зорлукъ джухтан джигит улапны ызындан тарала кьалгъандыла.

КЪАСБОТ ОГЪАЙ ДЕМЕДИ

Тебердичи Къарабаш улу Адемейни бир кюн уллу тою болгъанды. Мийик кьабакъ эшикле кьалын кьангадан ишленген кьанджалбаш юйню кенг арбазына ачылгъандыла. Анда талай адам кьууанчны хант биширген джумушларын тындырыб айланнганды. Кенг юйню ичинде да кёб адам олтургъанды. Адемей кьууанчына, Къарачайдан огъай, Черкесден, Абазадан, Ногъайдан да эски танышларын, шагърейлерин чакъыргъанды.

Тебердичи джырчыла, джырларгъа бизге схауатчыла артмакъ болуучандыла ансы, башхаланы уа кьанджыгъагъа илиндириб да кеталлыкъбыз деб, махтангучу болгъандыла.

Адемей Теберди, Дууут ёзенлени джырчыларын чакъыргъанды. Учуланчы Къаншау улу Мамуш да,

Тебердиде джууукъларына кьонакълаб келгени бла тойгъа тюртюлюб кьалгъанды да, джаш адам джыйылгъанлагъа-джамагъатха къараб, кесин да кёргюзтуб, кез ачмай кьалалмагъанды. Джаш болгъанлыкъгъа, джыргъа, тойлагъа да гитчелигинден огъуна тюртюле келгени себебли, аладан, адетден, джорукълан да хапарлы адамды.

Джырчыланы арасында, тёрге ётуб, Къасбот да олтургъанды. Ол болгъан джерде джыр эм алгъа анга берилгенди, ансы аллына чабыб, устама деб, джыргъа кесин хазна адам урмагъанды.

Той тохтаб, кезюу джыргъа джетгенди...

Эжиуге уста Наджюу улу Туугъан, эжиуге кьошуллуб, оркестрни дирижеруча, кьолуна узун ингичке чыбыкъчыкъ алыб, эжиуно кьыйсата башлагъангы, чыбыкъчыкъ бла узалыб тие да, къашы, кезюу бла, баш силкгени, булгъагъаны бла тюзете, сафха джарашдыра баргъанды. Джырны биреу башлайды да, бир кесегин айтыб, андан арысын башхагъа береди. Кеси да эжиуге кьошулады. Экинчи да, джырны кьыйырына дери сермеб чыкмай, кезюуно арлакъгъа ётдюреди. Джырчыла, усталыкъларын кёргюзтюрге деб эришиб джырлайдыла, терлеб, джюлюннген джалан башларын джылтыратханла да бардыла. Ала, уллу юйде джерлешиб джырласала да, тынгыларгъа басынганла ачык эшикдени, ачык терезелени алларын толтуруб сюеледиле, ёмюрледен бери да алайды — иги джырчы эски джырланы кьолгъа алса, анга кьулакъ салыб тынгылаучула кьуру да табылыб тургъандыла.

Джырчыла, эпос джырладан чыкмай — джырда эришиулени ара багъанасы эпос джырладыла — танг кесекни джырлашхандыла. Тамакъла арыгъан болурла, джыр, эжиу да сериуонге айлана башлагъандыла. Джыр тамада Къасбот, аны сезиб, джырны тохтатгъанды.

— Джырчыла арыдыкъ. Джашлада бир джырлар адам джокъмуду? — деб соргъанды бир кесекден. Терезелеге, эшикlege басыныб, кенг юйню эшик артларын толтуруб тынгылагъанланы арасында ынгырдай билгенле бар болур эдиле, алай а усталагъа тенглеширча ким чыгъалыр? Быллай чамчы, джарыкъ джамагъатны арасында, джырлайма деб джунчуб, кесине кюлдюрюб кетмеклик хазнамыды?

Киши джукъ айтмай, тынгылашхандыла.

Мамуш бла эгечледен туугъан тенг джашы, джуу-гъуу бла махтаныр муратлымы болгъанды да:

— Танымагъан элинде бек джунчуб къалмаса, бу джаш джырлаяллыкъды. Джыргъа аман тюлдю, — деб Мамушну кѣргюзгенди. Бары ары къарагъандыла. Джыр тамада Къасбот:

— Къайда, иги джаш, аллыракъгъа атла да джырны таралтчы. Джашла эжиуню къутуртурла, — дегенди, керти да бир джаш адамгъа сѣлешгенча этиб.

— Сау-болугъуз, тамадала. Бѣлек сѣзню тизалама деб, былай уллу джыргъа къалай къошулайым? Сизнича джырлай, джамагъатны сизнича былай тынгылата билалмам... Айыб этмегиз... — деб, Мамуш огъайны баса тебегенлей, Къасбот сѣзюн алыб:

— Аны уа тюз айтаса, иги джаш. Былайда джырлагъанлача, уста, ариу джырлай билмезге да болурса. Къарачайны он элини уста джырчысы бары бюгюн былайдады, алача уста джырлаялмагъанлыкъгъа айыб тюлдю. Къайгъырмаз, джырла, кѣр къарыуунгу, — дегенди.

Мамуш ол сѣзлени джырчы кесин кѣлтюрюб, махтаныб айтханнга тергегенди, усталыгъына аллай бир базымаса да керек эди деб, кѣлhone келгенди, алай а джюрегини хош болмагъанын билдирмегенлей, накъырдагъа-чамгъа буруб этгенди.

— Тейри, тамада джырчыла, бизле барыбыз да сизледен юрене келебиз. Тынгылайма да, сизни да не срусча, не черкесча джырлаб эшитмедим. Къарачайча джырладыгъыз. Къарачайча джырлаб, сизни озуб кетерикле да табылыб къалырла. Ол себеден асыры бек да махтанмазгъа, — деб кюлюмскорегенди. Къасбот, бизгъында джангылгъанын, ары дери айтмаучу, уллу кѣллююкге саналыргъа боллукъ сѣзле силдеб джибергенин эслеб, тилин къабханды. Орнундан эрлай къобуб, джаш таба атлагъанды.

— Терс болдум, учхара сѣлешиб джибердим. Айыб этме, иги джаш. Аллынга атлачы, — деб, Мамушну къолундан тутуб элтиб, Наджю улу Туугъанны къатына олтуртханды. Кеси орнуна ѳтюб:

— Кимни джашыса? — деб соргъанды.

— Къаншауну джашыды, — дегенди арлакъда сюелген, эгечледен туугъан джаш.

— Хы-хы, таныйма Къаншауну. Къаншау иги джырлаучан эди. Аны джашы джырлай билмей къал-

лыкъ тюлдю. Джырлачы, сау-къалгъын, — деб тилегенди Къасбот.

Мамуш, таза джарыкъ ауазын къалтыратыб, къонгурау таууш этдириб джырлаб башлагъанды. Бары шым болуб, «джашда хыйсаб бар кѣреме» дегенча, бир-бирлерине къарашыб, бюсюреулю ышара тынгылашхандыла. Мамуш «Чѣпеллеуню», «Татаркъанны» джырлагъанды. «Къаншаубийни» башхала джырлай келиб, юзюгюне кѣзюу бергенлеринде андан арысын джунчумай айтыб чыкъгъанды. «Ачей улу Ачезезни» да джырлагъандыла. Ол а Мамушну эм суйген джырларыннан бириди, аны кеси аллына да кѣб джырлаучанды. Джырлагъаны сайын а «Эй-аллах, джуртумда Ачей улу Ачезез деген бир киши болмаса, джамагъатым эндилеге не кюннге джетер эди?» — деб сатгъышлангучанды.

Андан «Эминагъа» джетгендиле. Къарачай джамагъатны къурутуб кетерге аздан къалгъан ол ѳлет къыйылыкъны юсюнден этилген джыр тебердичилени джюреклерине артыкъ да бек джагъылады.

Джырчыла джырны бирер кесегин айта келгендиле да, кѣзюу Мамушха джетгенди. Ол, джыр тизгинни тюрлендирмей, «баразаны» тюз алыб баргъаны бла, «Огъары къонакъ юйге къызылаякъ къоян киргенди» деген сѣзлени айтханлай, Къасбот, билегине тийиб, джырчыны тохтатыб:

— «Огъай, тохта. «Сараякъ къоян» дериксе, — деб юретгенди.

— «Сараякъ къоян» дериксе, — деб, чертиб къайтаргъанды. Алай а Мамуш джунчумагъанды.

— Джангъыла болурмуса, Къасбот? Къоян бары сараякъ болады. Джырда уа эминаны юсюнден айтылады. Огъары къонакъ юйге да тюз къоян кирген тюл, эмика, ѳлет киргенин «къызылаякъ къоян» дегени бла билдиргенлигиди, — дегенди.

Къасбот, кесин дженгдирирге излемесе да, джашны сѣзюнде адам къулагъына чалышыр магъана болгъанын сезгенди.

— Оллахий, «сарыаякъ къоян» деген болмаса, башха тюрлю джырланыб эшитгенме. Эшитген эсем да унутханма, — дегенди джумушаб. Алай а тюз айтаса деб къоялмай, сѣзню ахыры кесинде къалырын ушатханча кѣрюнгенди. Джырчыланы джырлагъанларына огъай, джырны биргесине келтириучю комментарий-хапарларына да, таб, бир-бирин дженгалмай арт-

макълашханларына да кѳуру да сѳююб тынгылаучула сѳзню аягъы не бла тынарын сакълагъандыла.

Сора олтургъан чалсакълаладан бири, кѳонакъл джашны хатерин этиб аны джашлы болгъанды.

— Оллахий, джырда кѳайсы сѳзню тюз болгъанын сизге юреталлыкъл адам тюзме. Алай а ауруу тюзше, джауорунда да аллай тюрсюнлю кѳрюнѳученди. Ант этдир, джаш тюз айта болур,— дегенди. Адамла да анга разыча кѳрюнгендиле. Кѳасбот да огъай демегенди.

БЫРМАМЫТДАН ДЖЫР

Онтогъузунчу ѳмюрню аягъы джылла...

Бийчесын кѳыйырында, Бырмамытны тар джоллары башланган джерде, алгъыннгы Нальчик округ бла Баталпашинск отделни таулада чегинде ишленген джангыз юйге Агъач юй дегендиле. Отделни тамадасы алайда джашагъан эки-юч джашны, Къарачайны он элини джамагъатыны атындан буюруб, кърал кѳуллукълчулагъа тергеб ары джибергенди.

Джашла, джай айладан башха кѳзюуде адам аз джѳрюучю ол сангырау джерледе хатачылыкъл ѳтмез ючюн, кѳараууллукълда тура эдиле: Къарачайдан Къабартыгъа, неда андан ызына кѳабхын мал сѳрюучюле, Кѳобан башы чегетледен тѳбенлеге папионсуз агъач ташычула тѳбеучен эдиле.

...Джамагъат, бичен ишледен кѳол айырыб, кюз артында элге кѳайтханды. Урунган элчи джамагъатда келин келтириу, кѳыз чыгъарыу кѳууанчла, кѳачхы тойла кѳзюую башланганды. Бырмамытдагъы Агъач юйде агъач кѳарауулла, кѳб башлы юйдегини биринчиси Магула улу Идрис бла Къарабий улу Шахым, аллай шеш кѳачхы кюнлени биринде, джумушлары болуб, Стауатха тѳшгендиле. Элни хыршы таш хуналы орамын ѳтѳб келе, кенг арбазда уллу тойгъа джолукългъандыла. Аллай тойда бир тѳгерек айланмай, кѳайсы таулу джаш юсю бла ѳтѳб кетгенди! Ала да, атладан тѳшмегенлей, элчи джаш тѳлюню кѳууанчына кѳз джетдире, орамда мурукку этгендиле.

Адебли скауатчы джашла, ат кереклери, кийимлери тѳйыншлысыча джарашхан эки джаш адамны

той баргъан арбазгъа туракъллаб тохтагъанларын олсагъатлай огъуна эслегендиле.

— Джашла, барыгъыз, кѳонакъланы атладан тѳшюрюгюз! Чакълырыгъыз тойгъа,— дегенди абаданладан бири, юч-тѳрт джашны кѳонакъланы аллына кѳурай.

Скауатчыла кѳонакъл джашланы тойгъа кѳошхандыла. Биринчи кере кѳараб кѳргенлей огъуна, Магула улу джити, джаш Идрисни кѳзю, ариулугъундан да сѳююмлюлюгю кѳб, керти чырайлы кѳызгъа илингенди. Элчиле ол кѳызгъа «Бырмамытны джарыкъл джулдузу» деб, бай кишини Текеланы Мусса-хаджини кѳызы болгъаны ючюн тѳл, керти ариулугъу, адеблилиги, намыслылыгъы ючюн атагъандыла. «Андан ариу кѳыз Скауат ѳзенде алкълын туумагъанды» дегендиле элни халарын эртделеден да билген адамла. «Тобасто, бир инсаннга аллай бир ариулукъл берилгени тюзлюкмюдю?»— деб, Магула улу да биринчи кѳргенинде, Текеланы Кыштайны ариулугъуна сейпр-тамаша болгъанды. Кѳызыны ариулугъу джашха кѳанатла битдиргенди, Идрис, кѳкде учхан илячин, мийикледе джѳрюген джугъутур, сууда джѳзген ыргъый чабакъл болалса да, ол кѳыз мѳлекге кесини джигитлигин танытыр киби не эталса да, кѳчюнден келгенни артха салмазча халгъа джетгенди.

Идрис бла Кыштай талай кере бирге тепсегендиле. Идрис аны абезекге да талай кере чакълыргъанды. Сыйыргъанларын онгсунмай, эки тѳгерек чыгъаргъа, джангыдан дагъыда сыйырыб тургъанды. Джанаргъа хазыр джаш джѳрекде ѳртен кѳабыннганын Кыштайгъа сездиргенди.

Ол кюнден сора Бийчесында агъашчы Магула улу Идрис, нѳгери бла, нѳгерсиз да, кѳб тѳрлю чурум чыгъарыб, Скауатха кѳысха-кѳысха тѳшѳб кѳайтычу болгъанды. Келсе, элде джаш тѳлю кѳачан той кѳу-рарларын билиб кѳайтады. Ол кюннге нѳгерин да алыб тѳшеди. Неда таулу джамагъатны эртделеден келген адети бла, кѳонакъл сѳзюн джерге тѳшѳртмей, айтса, той этдиле. Идрис тойда Кыштайны кѳрген сагъатларын дунясыны насыб ѳмѳрѳне тергеб кетеди. Дуняда бир джаш адамны джѳреги бир кѳызгъа тар-тхан эсе, Идрис да алай болгъанды. Кыштайсыз джашау эталмазлыгъыз ангълагъанды, андан кѳуру кѳалса, бу джарыкъл кюнѳю да джау чыракъллай мутхузланыб ѳтѳб кетерча кѳрюнеди.

Элге тышалмай, заманы бираз узайса уа, айлана келиб, Бырмамытха чыгъады, кёзюлдюреуюк тартыб, Схауатны башындан къарайды. Идрис скойген кызына джырла этиб, тауда керилиб джырлайды. Термилиб таралгъан джюрек соймеклик джыргъа эшерча ийнакъ сёзлени къайдан да табалады?! Кеслери джюрекден сормай чыгъадыла: Идрис табады аллай сёзлерин, соймеклик джырына къошады. Ол къуру кесини халын джырламайды, кесича, аллай кёб джаш адамны таза джюрек кылындан аллай таза, кертн таза соймеклик макъамла чыгъарады. Ол кюнледе аны джюрек джырына Бырмамытны кызылаякъ чаукалары тынгылагъан эселе да, артдаракъда, энчи джюрекден айтабыз деб, кёбле кёблеге джырлай, кёб заманга джол нёгер этгендиле. Ол огъай, Магула улу Идрисни «Бырмамытда джарыкъ джудузгъа» этген соймеклик джырларыны тойлада джырланганын адамла джюз джыл ётгенден сора да эшитедиле...

II

Бир джыл арадан ётгенди. Магула улу Идрисни меджинун тылпыуу Кыштайны джюрегин да эритгенди. Кыштайны адамлары, Идрис кызыны къоратыр муратха киргенин сезгенлеринде, тойгъа келиучю ол таб джашны ары дери да кёре турсала да, сескеленгендиле.

— Бу кимди? Бу къайданды? Кимни джашыды— деген ёмюрлюк, терен къарачай соруу арагъа тышгенди. Дунияда бир ата-ана да, баласы бла бир къазан асарыкъ адамны ким болганын билирге излемей къалмагъанды. Джашауну ол да бир сокъмагъыды.

Тенгине соргъандыла. Кёб заманны туздамларын бирге эзгенликге, тенги тирилик эталмагъанды — тенгин махтагъанлыкъгъа, анга киши да айыб салмагъа болур эди. Ол а, аны болумун болушлусуча да айталмагъанды. Кыштайгъа башха таша умут тутхан Къарабий улу тенгине халал тенглик эталмагъанды.

— Тебердичиди,— дегенди ол, кызыны адамларына хапар айта,— хаулерек джашды. Табханчыгъын юсюне джагъаргъа кюрешеди да, юсю-башы сыйдам, джылтырауукъ кёрюнеди ансы, джарлы юйдегиденди.

Идрис скойген кызыны юйдегисине кесини юсюн-

ден аллай хапар джетгенин Кыштайгъа джууукъ джашладан билгенди. Тюзю, аны атасы Магула улу Къара, кеси кыйыны бла джашагъан хурметли киши, бай адам болмагъанды. Джашы Идрис «Кыштайны бай атасыны кёлюн джазарлай не мадар эталайым?» — деб, сагъышха, къайгыгъа киргенди. Джашлыкъ, тириликке кёре ойлашы джетишалмагъан джашлыкъ, бизни ненча тюрлю дюрген атламгъа тюртюученди! Аллай къадер Идрисге да тышгенди. Бийчесындан, Схауат башындан ётюб кетиб, Буруш Сыртында тебердичи къошлада малчы тенглеринде ышанганларындан талайына тюбоб:

— Сиз танымагъан адам келиб, «Кимни къошуду?» — деб соргъан болса, «Магула улу Къараны къошуду» дегиз да къоюгъуз» деб, халын айтыб, ангылатыб, тилеб кетгенди. «Джарлыды, хауледи» деген ачы сёзле джашау насыбын кесерге чурум болуб чыкыгъанлары Идрисге мардасыз ауур тийгендиле. Ол себебден аладан къутхарылыр ючюн, башына аллай учара себеб излерге кюрешгенди.

Сиз айтханча хауле болсам, кем болсам,
Къаратору, къарышкыулакъ хоралагъа минмезем.
...Тебердиден ётюб келиб, узакъ Схауатда
Адам мёлекни соймезем...
Ийнанмай эсегиз, панатола ийчигиз
Буруш Сыртында мал къошларымы санаргъа...
Сиз айтханча хомух болсам,
Агъур-аягъында къанджалбаш юйлерим болмазет...

деб, алгъынныгъа кючлю джырына тутхучсуз сёзле къошаргъа кюрешгенди, зауаллы.

Алай а «ётюрюкню къуйругъу бир тутум» дегенлей, экеуленни насыбын къарматмазгъа джоралаб тизген дыгалас сёзю кишини да кыулагъына кирмегенди. Идрис ахырында уа кеси-кесине айыб этиб, кесинден кёлю чыгыб къалгъанды.

Алай а джаш джюрекке сейирлик джырла этдирген таза сезим бла кызы джюрекини анга разылыкъ тылпыуу ол излеген «байлыкъланы» барындан онглу болгъандыла. Идрис, кызыны анасыны эгечинден туугъан джашны ат аллына Кыштайны миндириб, тебердичи тенглеринден талайында биргесине джол нёгерле этиб, таула, ёзенле, ауушла бла ётдюрюб, Схауатдан Тебердиге къачыргъанды.

Къызны джууукълары, сыйырыргъа деб, джыйын болуб, ызындан баргъандыла. Алай а суймекликни хорлаялмагъандыла — Идрис бла Къыштай бир юйдеги болгъандыла.

Алай а...

Къыштай, бир джылдан сабий табыб, къозлаудан ауушханды, Ёксюз къалгъан джашчыкъны ана къарнашлары Схауатха элтиб, анда ёсдюргендиле...

Джаш акъыл-балыкъ болгъанында, атасын кёрюрге деб, бир нёгери бла Тебердиге келгенди. Магулаланы тиширыула анасына ушагъан ёксюзге къырылгъандыла-ёлгендиле, багъалатыб, сыйлы къонакъгъа-ча къарагъандыла. Гитче баласына, джарыкъ дунясына термиле, ах-ох дей, замансыз кетген джазыкъ тиширыуну эсге тюшюрюб тыхсыгъандыла. Замансыз къартайгъан, башы агъаргъан чалсакъал атасы Идрис а джашын къанджалбаш юйчюкню ачыкъ терезени аллына элтиб:

— Былайдан узалыб, терекден алма алыб къабыучан эди... Ал сен да...— деб, андан ёзге джукъ айталмай, джашын алайда къоюб, ызына бурулуб, акъырын чыгыб кетгенди.

Магулалары къонакъ джашлагъа къурманлыкъ этгендиле. Шхуурда къонакъда, хоншула, шагърейле къатыш, тамадалары Идрис болуб, Магулаланы джети къарнаш, аталары къарт Къара да олтургъандыла.

— А-марджа джашла, къонакълагъа кёз ачдырыргъа керек эди,— дегенди къарт Къара. Сора къарнашлары чынг гитчеси джырлаб башлагъанды. Къалгъанлары, аталары къатыш, эжиуню алгъандыла. Къонгурау таууш этгенча ариу макъам бла джырлагъанды. Алай ариу эжиу да этилгенди. Ол бошагъанлай, джырны дагъыда бири алгъанды.

Башха макъамы бла башха джыр. Эжиу да тюленгенди. Ол бошаргъа дагъыда бири къошулгъанды. Алай бла, джетиси да джырлаб чыкыгъандыла. Аламат джырлай билген уста джырчыла. Эм ахырында къарт кеси джырлагъанды. Ол заманлада Къарачайда джюрюген джырладан ала билмегени джокъ! Ала келишдирмеген эжиу джокъ!

Идрисни халкъгъа джайылгъан суймеклик джыры да.

Ол заманлада Къарачайда джарыкъ джырла аз джырлангъандыла: «джылына кёре джыры» дегенлей,

онглулукъну, огъурсузлукъну арасында джашагъан гитче джамагъатны къадери къуру да къара кийдириб турмаса да, зынгырдауукъ джырладан эсе, мыдахлыкъ тартханлагъа аслам джол бере келгенди.

Къонакъ джашла, джырлада болгъан къудретни биринчи кере алай ачыкъ кёргенча, сейирсиниб тынгылагъандыла.

ГЁДЖЕБ

Урушдан алгъа джылладан хапар.

Элчи джамагъат, Май байрамын этиб, юйлерине седирей башларгъа, джаш къауум, къырдыш таланы чийиртилген къыйырында, тегерек алыб, тутуш, къолташ оюнлагъа киришти. Таулу киши арбаз джумушундан бошлукъ табалмаучанды, алай болса да эришиуге къараргъа, сабийле бла джашладан ёзге, абаданла, тиширыула да басыныб, оюннга артыкъ да къызынырча этдиле.

Ууакъ тутуш бола келди. Тёбен элни гёджеблеринден бирин Джюсюбно чыгъардыла. Аякъларында чарыкълары, балдырларын ышымлары къысыб. Юсюнде чебгени, башында эскирек бухар бёркю. Иничге бели, джауорунларыны кенлиги уа къулач керилир дерча. Къарамыйыкъ къатангы джаш—артыкъ эти джокъ, таулуланы эртдегили азыгъын — айран бла нартюх гырджын ашаб ёсген къангич джаш. Чебгенин тешмеди. Къубас белибау узатдыла да, тышындан бошуракъ къысды. Бёркюн тенглерине берди. Токъ бойнун къысхан атлес кёлек джагъасыны баш туймесин ычкындырды.

Тутушургъа чыкыгъанлары, тегерек буруб, салыб тебреди. Огъары элчиле, гёджеблерин сайлаб, бир-бири ызындан джетеуленни чыгъардыла. Барын тынч огъуна джыгъыб салды. Сегизинчиге чыгъаргъа киши табылмагъанында, огъары элчилеге къайгъы кирди.

— Алай деген неди? Уллу Огъары элде аман Джюсюбге артмакъ болур адам нечик табылмаз? Тёбен элчиле — «арыкъла» хорлаб кетергеми башлалла?— деб, къабындыла.

— Огъай тейри! Алай болургъа амал джокъду!

— Гасаны чыгъарайыкъ!— деб, табды къайсы эсе да.

— Тюз табдынг, оллахий. А-марджа, Гаса, элни къутхар! Къайдаса кесинг да?

— Юйюндеди!

— Угулугъуз! Джашла, ай-аман сиз, угулугъуз! Дженгил джетсин ансы, уллу Огъары элде мынга или-ирир джаш табалмай къалабыз, ант-этдир!

Олсагъатлай атлы къураб, Гасаны табмай къайт-ма деб ашырдыла.

Оюн тереннге кетерге башлады. Джамагъат, кырыдышха тешелиб, Гасаны келирин сакълады. Ёгюз кырыуу болгъан, тутушуучу адам болгъанын биледиле.

Гаса кесин танг кесек сакълатыб келди. Уллу, кенг, ауур адам. Къарыуу, спорт тирилиги, гыртчылыгъы бла тюл, ауурлугъу бла хорлар адам. Элчилени тутушунда геджеблени ауурлугъун тергеуге алгъан адет джокъду ансы, Джюсюб бла ол бир категориягъа чыртда тюшерик тюл эдиле.

Гаса тешилиб тебреди, тышындагъын хазнасын къалдырмай атды. Чындайлары, галифе кенчеги, ич келеги бла къалды.

Анга да кючлю къубас белибау бердиле.

Учхара селеше билген, уллу келлю адам.

— Джюсюб деген геджебчик сонмисе, алаң?— деб, самаркъаулагъанча сорду.— Мен кючлю тутхан... Аяусуз тутушхан адамма. Келтюрюб уруб, елтюрюб кыаргъа боллукъма. Артдан мени сюдлеб джюрюмесинле, мени бла тутушургъа чыкыгъанынга райисполкомдан кыагыт ал,— деб, накъырда халда кыошду. Джюсюб, бироз тынгылады да, ышарыб:

— Райисполкомда тёрт-беш адам барды. Былай да сау джамагъат кыараб турады. Мен кёбчюлюкте ышаныучу адамма. Кеси разылыгъым бла чыгъыб тутушханыма джамагъат этер шагъатлыкъ,— деди.

Гаса бла Джюсюб, кыолланы джассы кыубас белибаулагъа чалышдырыб, имбашланы бир-бирине джабышдырдыла. Гасаны, тутхан адамын тегереклешген джамагъатны юсюне тюртюб, джунчутуб джыгыуучу осал кыылыгъы бар эди. Бу джол да алай этди. Джюсюбно тебериб, чырыслатыб, табанларына кыырыдыш кыобартыб, артха джэбелете барыб, адамланы юсюне быргъады. Абындыра, джунчута да бир башлады, тейри. Адамла:

— Эй, хой! Не этеди? Харам чалдыу!— деб кыычырдыла. Юрюлюб, кыобуб, артха юркюле.

Джюсюб, кыайырылыб, гыртчылыгъын салыб, боюнсагъа илиннген ууаныкча теберди да, Гасаны ызына ыхтырыб, гюрюлдеген адам тегерекни ортасы-

на чыгъарды. Солууун алдырмай, тобукъгъа джыйлыб сермегени бла, кыараб-кыарагъынчы кыырыдышха сойлаңдырды. Джамагъат андан да бек гууулдады. Джюсюб, ол кыарыуу ауур адамын алай дженгил джыгыгъанына кыууаннгандан, бетине кыызылы уруб, негерлерине ышара, ёрге тюзелди. Гаса уа, бети тюрлениб, Джюсюбге сыйсыз, ыйлыкъ сёз айтыб кыобду. «Джыгылгъанны сырты джерден тоймаз», джангыдан тутаргъа мурат этиб, дагъыда илинди. Джыгылгъаны асыры ачыу тийгенден, туююшюр кыан алды. Алай а джашла эрлай арагъа тюндюле да айырдыла, экинчи кере тутаргъа да кыоймадыла. Гаса, джюрюгун басалмай, геджебсиниб, учхара селешди.

— Мен тели кёкюрекли адамма,— деб болумуна кеси мюкюллукъ этди,— Иги этдигиз тутушха джангыдан джибермегенигизни. Ансы джашчыгыгызын джерге уруб, бауурун бузуб, елтюрюб кыоярыгъем. Энтда кёзюме тюртюлмесин, менден кенде джюрюсюн... Бюгюн а кесими анга танытмай кетерик тюлме! Чыгъарыгъыз, кыолташ атышайыкъ. Эркиши анда танылыр!

Джашладан экиси суу ызына саркыб кетдиле да суу сыйдамлагъан джукъаракъ, дженгиликерек кёк кыолташ келтирдиле. Джамагъат, табсыз силденнген таш кыатылмазлай, белгини эки джаны бла кенгден тизилди.

Биринчи атханлары бла огъуна, Джюсюб онглагыгъын танытды: атхан ташы юч кыарыш чакълыгъа озуб тюндю. Алай а биягъы Гаса хош болмады.

— Мен кыанау таш атыша келмегенме,— деди, ташны асыры дженгилге тергеб.— Ауур кыолташ атышайыкъ.

Киши огъай демеди. Гаса, суу бойнуна кеси тюшюб, мазаллы джассы суу таш келтюрюб чыкъды.

— Кыарыуу уа барды начасны,— деб ышарышдыла адамла, ташны кёрюб. Гаса, солууун алды да, ташны онг кыолуну кенг аязына, сол кыолун болушдуруб кыондурду. Белгиге сюелиб, санын садакъ тартханча кыатдырыб, бюклене келиб, бир да аямай быргъады.

— О-хо! Бар эсе хасеб!— деб, джашла чабыб, таш тюшген джерге белги орнатдыла. Гаса разы болуб ышарды. Джюсюб, ауур ташны акырын алды, эки кыолу бла белгиге дери келтюре келиб, онг кыолуна кёчюрюб, кючюн барын ол кыолуна джыйгъанча, кючениб атды.

— О-хо, ма джаным!— дедиле къараучу джашла. Ауур кьолташ, Гасаны белгисини юсю бла ётюб кетиб, арлакьда тюшдю. Джюсюбно озгъанын кьолташны кеси бла ёлчеледиле да, эки ташдан артыкь чыкьды.

Гаса, Джюсюбно гыртчылыгъын ажымсыз кёренинде, бироз шох болду. Алай а керги ачыкь хорланганына толу ийнаныб, тюнгюлюб кьалалмады.

— Тохта, энди адам кёлтюрюшебиз,— деди бнягъы Гаса, эсине башха оюн тюшюб.

— Болсун, кел,— деди Джюсюб, акъырын ышара.

Эки элни бирине да джан басмазлыкь тюз аданы, базыкь дагыстанлы Маджитни чыгъардыла. Ол, чёгелеб, кьолларын тобукь тюблеринде кьаты чалышдырыб, хазырланды. Бу джол Джюсюб алгъа башлады. Къырдышха къабыргъасындан джатыб, онг кьолу бла Маджитни балагъын тутуб, кёлтюрюб, джерден айырыб, кьобуб тебреди. Сол кьолуна, онг тобугъуна тиреле, онг кьолундагъы джюгюн хазна кьалтыратмай кьобуб, билек кьатдырды.

— Ай-аперим! Ай-машалла санга!— деб кьычырдыла абаданракъла.

— Уря-я-я!— деб да биреу кьычырды. Маджит, кьолларын бошатыб, Джюсюбно билеги бла сыбдырылыб тюшдю. Бармакъларын кьысыб-тюзетиб, кьан джюрюлюб, дагъыда чёгелеб, кьолларын тобукь тюбюнде чалышдырыб, бнягъынлай хазырланды. Гаса, къырдышха джатыб, онг билегин Маджитни билек арасы бла сугъуб, кёлтюрюб башлады. Алай а джерден айыргъанлай огъуна, билеги кьалтырай тебреди. Аны джамагъат да кёрдю.

— Э-э, кьолу кьалтыраб башлады, кёлтюраллыкь тюлдю!— деди кьайсы эсе да.

— Кьолуму кесинг иш этиб кьалтыратаса! Джюсюбде уа кьалтыратмай эдинг!— деб, Гаса разы болмагъанча гюрюлдеди. Адамла тутхучсуз сёзлерин хиликте этгенча кюлдюле. Гаса, Маджитни кёлтюрюб тиреле келиб, тобукьдан ары алалмай, оюлуб тюшдю...

Огъары элчиле да, Гаса да уллу сёлешгенлерине сокъурандыла. Тёбен элчиле уа, гёджебни тегерегинден басыныб, махтай, къууана кетдиле. Кьайсы эсе да алагъа аууз джетдирди.

— «Уллу сёлешме да уллу кьаб» деб сёз барды,— деди быладан да бири, ызына бурулуб.

Арта уа Джюсюб алгъынгы Север Кавказда крайны халкъларыны Пятигорскеде болгъан олимпиадасыга кьошулгъанды. Олимпиадада кёб тюрлю оюндан, тепсеуден, джырдан, ат чабдырыудан, ат белинде ойлаудан эришиуле бардырылгъандыла. Ол эришиуледе Къарачайдан баргъанладан да биринчиликге чыкьгъанла болгъандыла: биреу джырлауда — хурзукчу Сохта, бир кьыз бла джаш бирге тепсеуде — бнягъы хурзукчу Сохта бла бир кьыз биринчиликни алгъандыла. Тутушха Джюсюб кьошулгъанды. Онтёрт аданы джыкьгъанды. Онбешинчи бир малкъар джаш да аны джыкьгъанды. Ат чабышыуда Гитче Къарачай райондап баргъан юч ат — теммот бурулладан юч кьарнаш — чарсда биринчиликге бири-бири ызындан келгендиле. Джюсюбно джыкьгъан малкъар джашны да Джюсюбно тамада кьарнашы джыкьгъанды.

ГАПАЛАУ

Къартджуртчу Сылпагъарланы Томай ёлгенден сора, ёксюз кьалгъан эки джашы Гапалау бла Гыкга юйню малларын ата-къарнашны Ильясны кьошу кьатыш Инджургъотада (эндиги «Красногор» совхозну Къобаны ары джаны кюнбетлериндеги кьызыл кьаялы джерлеринде бир ёзен) тутуучан эдиле. Деменгили мал иеси киши Гыккыш улу Ильяс кьарнашыны ёксюзлерин аякъландыргъынчы биргесинде тутханды. Джашла, Ильяс станседен арендге алыб, кёб джылны стауат салыб, ююрсюнюб тургъан огъурлу джерде мал ызындан, сюрюу кьыйырында джюрюб, чыныкьгъан асыулу адамла болгъандыла. Кьошну кеслери джюрюютюрча хыйсабха джетгенлеринде, ата кьарнашдан айырылыб, кеси ызларын тюзетиб башлагъандыла.

Гапалау ол джылны джаз артында кьошун джайлыкьгъа Мурдух-башына чыгъаргъанды (Гум-башы ауушдан Бийчесын таба ёргерек барыб, суу Къобан бойнуна саркьгъан ёзенлени бириди). Алайда Макъалы кёлчюкден узакь болмай, стауат салыб джарашхандыла.

Ол тёбенирек джайлыкьлада, алача джалан кьошла огъай, «къатын кьошла» да (юйдегилери бла чыгыучула) джерлениучендиле. Таб, Мурдух ичин, тау кьышлыкьла этиб, бичен ишлеб, мал кьышлатханла

да болгъандыла. Ол мийик, баш джерледе, боранла сууура, курт баса, кышны ашырмактык кыйынылыкды, алай а таулу киши мал кыйырында зауук этиб ёмюрюнде да джашамагъанды, джайлыгыны орнунда кышын ётдюргени да джазыуум буюргъан бир кюдретди деб, кесин кыатдыра баргъанды.

Къыз бла джашха бир «къозуда» сёз тауусуб, «экинчи къозуда» юлендириу адет джюрюгенди, демеклик, быйыл туугъан къозулары, маркъаланы кёзююнде сёз тауусулгъан болса, келир джыл маркъаланы кёзююнде кыыз чыгъаргъандыла. Хазырларыгъа бир джыл берилген болгъанды.

Къошчуну кыайгысы малыды, Гапалау бла Гыкга, къош нёгер джылкычы Кыабчыкъланы (атауул тукъумуду) Адилгерий, къошну барчы-келчи джумушлары, джаш адамла болсала да, заманында джарандырыб, малланы да джарсытмай, къадалыб, рыкылары айнытыб, тирилпб сашлагъандыла.

Хоншу къошчула, джайлыкъланы малчылары бирча тири эки джаш адамны, атларын айырыб да кёб кюрешмей, Гапалаула деб кыойгъандыла. Уллу Гапалау, гитче Гапалау деб айыртхандыла, джайлыкъла джамагъатыны арасында кёбююне джюрюген атлары да алай болгъанды. Джайлыкъланы адети уа ёмюрледен бери да тамашады — эртденбласында бир кыйырларында, сёз ючюн, Гумбашы айрыда бир таб чам сёз айтылса не да бир джангы хапар эшитилсе, ингирге огъары кыйырына, сёз ючюн, Минги-Тау этекледеги къошчулагъа дери джетиб кыалыгъанды.

Малчыладан абадан адам болмагъан къошха «джаш къош» деучендиле. Гапалау кеси деменгили адам болгъанлыкыгъа, юч джаш адам джыйылгъан къошу аллайыракъ къошха ушагъанды. Гапалаулары джаш къошуна хаулerek башха джаш адамла да джолугъуучу болгъандыла. Къаугъа чыкыгъан кёзюуде къошха Къандауурладан Шаухал бла Шакай деб, эки учхара адам келиб тюшгендиле. (Атауул тукъумлары бла атларын джазыб къояма).

Экиси да асыры таб адамла болмагъандыла. Артыксыз да Шаухал тутхучсузгъа саналгъанды. Кеси да кеслери тукъумдан Бурху деб бир кызыны суйреб, анга учхара ийнарла этиб айланган, кесине таб тюшсе, аманлыкъ этерге асыры тартынмагъан, ётюрюкден артылмаучу, айыб-уят хазна тыймагъан адам болгъанды. (Бурху деген тиширыу бир джылдан къозлаудан

ёлгенди. Тийре къабырлада асыратмайбыз, кызыны, джашны аманга юретген тиширыугъа адетдеча сый бериб асырасакъ, джаш тёлуге табсыз юлгю боллукъду деб, Сылпагъарлары дауур-суйюрге джетиб, ана джууукълары ёлюкню кыората башлагъанларында, тийреде эсли адамла сагъайыб кыайтартхандыла).

Хурметли кенг джайлыкълада хата эте, мал мыкхыта, учхарагъа кёрген затларына кюл джетдире джюрюген Шаухал бла Шакай, Гапалауну стауатына кыоннганлыкыгъа, осал кылыкъларын тохтатмагъандыла, «ол берди, бу берди, бирсиден-биринден сатыб алдыкъ» деб, маркъа къозу-кыой келтириб, къаба тургъандыла.

Гапалаула, джукъ сезиб, къабхан малла джетеклебми келдиле экен деб, сескекленгенча хапарла айтадыла. Алай а къошха тюшген кыонакыны чиркитген адет джокъду, ол себебден къош тамада да гитчегине «сакъ бол, была айыб алдырмасынла» дегенден ары, араны ачыкъларча кыаты сёз айталмагъанды.

Бир кюн Гапалау, кыойлары бла маркъа къозуладан бир бёлекни сюрюб, Нарсанада байрым кюнде джыйылычу базаргъа тюшюб кетгенди. (Маркъа къозулары ары аналары кыатыш сюрюб элтиб, анда сатыб, ана кыойлары ызларына сюрюб кыайтарыб тургъандыла). Къошда (къош дегенде да башы джабыкъ къошлары болмагъанды, къош кереклерини ююне кийиз джабыб, кеслери уа джамчы тюбюне кыысылыб кечингендиле) гитче Гапалау, Адилгерий, Шаухал. Шакай кыалгъандыла.

Гапалауну кыой сюрюю Ижаланы кыой сюрюуге къошулгъанды. (Хапарчылары бир-бирлери Шаухал иш этиб къошханды да дейдиле). Сюрюулени айыргъан заманда гырмай болгъандыла.

Тынч огъурлу адам Ижаланы Умар, ингирала сюрююню стауатха тыйыб самагъанында, оналты къозулу кыой джетмегенди. Стауатда акъ ат болгъанды, Умар анга миниб, Гапалауну къошуна малларын излей баргъанды.

— Айыргъан кёзюуде талай малыбыз сизни сюрюу бла кетиб кыалгъанды. Алагъа келгенме, — дегенди.

— Бизде башха мал джокъду. — дегенди гитче Гапалау. Билиб, билмей айтхан эсе да белгили тюлдю.

— Алай деген кыалайды? Сизни сюрюуден баш-

хагъа къошулмагъанды сюрюуюбюз. Малла сизни сюрюуде болургъа керекдиле,— дегенди Умар.

— Бизде башха мал джокъду, алан, айтханьмы эшитмеймисе?— дегенди Гапалау.

— Сизден сора ишекли болур джерибиз джокъду. Малланы къайры эсе да къоратдыгъыз, бир ишексиз. Кёб олтургъан къонакъларынгы халисин да кёбле биледиле. Хапарларын эшитиб турабыз,— дегенди Умар. — Малланы къайтарыгъыз. Не этдигиз эсегиз да сиз этдигиз,— деб илингенди.

— Не затла зымпылдайса, алан? Кертда, ауузум барды деб, ауузунга келгенни быргъаб барма. Тейри, ауузунгу къулакъ артларынга дери джыртылгъанын кёрюб къалырса,— деб хыны этиб, сёзге къошулгъандыла къонакъла да. Алай бла арада дауур чыкыгъанды. Чёрчек джашла Шаухал бла Шакай сен бизге тоноучула-гудучула ат атаб деб, сёз ангыларгъа, ойлашыргъа излемей, Умарны алайда огъуна туююб, эрнин-бурнун къан джугъу этиб ашыргъандыла.

Умар, къаны бла акъ атны къабыргъасын къызартыб, къошха къайтханды. Ижаланы къошчула аны алай кёргенлеринде, сабырлыкъ салайыкъ деялмагъандыла, «тойюуню къазыкъ ойнатыб кёргюзтейик» деб, къазыкъ, таякъ туююште къобуб, къуралыб къалгъандыла.

Талай кюнню тынчлыгъы болмай, джукъусу къалыб, джунчуб, тышында айланган уллу Гапалау да, ол кюн ингирде Нарсана базарындан, кечирек этиб, арыб къайтханды. Нёгерлери кюндюз бола айланганларындан джукъ айтмагъандыла. Гапалау, ат джерин башына, джастыкъ орнуна, джауурлугъун да туююне тёшек орнуна атыб, джамчыгъа чулгъаныб, джукъугъа синнгенди.

Гёзетчи Адилгерий, джылкъыны эртденликге тузбурунлагъа къайтарыб, стауатха айланганы бла, Ижаланы къошладан тогъузаулан, бирер къазыкъ алыб, Гапалаула стауатына силкиниб келгенлерин эслеб, аладан алгъа джетиб, хапар берирге чабханды. Барса, гитче Гапалау ийнек сауаргъа къозгъала, тюнене Умарны туююб, хата этгенлерине сагъайыб тургъан Шаухал бла Шакай, къобуб, сескекли болуб, къайры эсе да къурала айлана, уллу Гапалау да джамчы туююнде созулуб джукълай. Адилгерий, аны тюртюб уятханды да:

— Алан, Ижалары бирер къазыкъ алыб, чабыб келелле. Оллахий, игиликке келмейле, къоб ёрге,— дегенди.

— Тоба-асто, келме-къой. Къазыкъ алыб чабарча, не хатабыз джетгенди?— деб, джукъусундан иги да азымагъанлай джууаб этгенди. Олсагъатлай, къош тамада Ижаланы Мусса, къарнашдан туугъанла, къарнашлары — тогъуз адам, бирер къазыкъ, таякъ алыб джетгендиле. Ийнек туююне олтургъан Гапалаугъа иги джетдиргендиле, андан берлакъ атлаб, джамчы туююнден кёлтюрюле келген тамада Гапалаугъа джетиб, сермегендиле. Ижаланы Мусса Гапалауну къулакъ башына къазыкъны салыб джибергенди. Гапалау эс ташлаб, ызына джыгъылгъанды. Джангы джюлюнген башыны мангылай артына чирчик къантамчыла чыкыгъандыла. Ижалары, Гапалауну тирилалмагъанын эслегенлей, чот тереннге кетгенин сезиб, эрлай алайдан къорагъандыла. Шакай бла Шаухал, аланы келе тургъанларын кёргенлей огъуна, джанлаб, бугъуб къалгъандыла. Къаугъа кёзню джумуб ачхан чакълы кесек заманга тауусулгъанды.

Джайлыкъда къошлагъа къуугъун этилгенди. Къошчула, атлы-джаяу болуб, чабыб джетгендиле да, Гапалаулагъа болушлукъ этерге кюрешгендиле. Алай а тамада Гапалау, эс ташлагъанындан бираз азыгъанча кёрюннгенликке, тирилалмагъанды, тунчугъуб, абзыраб, адам таныялмай, къатындагъы къарнашына:

— Гыкга къайдады?— деб, тили бёлдюргю эте соруугъа кюрешгенден ары узакъ сёлешалмай, ачылалмай къалгъанды. Джашны халын таб кёрмей, элге къоратхандыла. Гапалау, Къарт-джуртха, юйлерине джетиб, анда ауушханды.

Аны ахлусу-тенги да кеслерин тыялмагъандыла, ачыуланганлары бла джыйыла келиб, Ижаланы къошха от салыб, къышха джыйгъан къатыкъларын чачыб, тёгюб, табсыз затла этгендиле. Дерт къайтаргъанлыкълары болгъанды.

Иш сюдге тюшгенди. «Аллында туююлген сенсе, ачыуланыб джетгеним бла мен ургъанем» де да, айыбны бойнунга ал, сеннге асыры къаты боллукъ тюлдюле. Муссагъа уа «биреу ючюн, барыб, биреуню ёлтюрюрге не ишинг бар эди?» — деб, ауур азаб саллыкъдыла— деб къадалгъандыла да, «малларымы къайтарыгъыз» деб къысхандан ары не алда, не артда ха-

тасы-жыянаты болмагъан тынч адам Умар, ургъанем деб, айыбны кесине алгъанды. Аны ючюн юч джыл тюрме азаб чегиб къайтханды. (Бёлек джылны мындан алгъа джазгъан бир статъямда тутулуб къайтхан Ижаланы Мусса болгъанды деб, джангылыч джазгъанма).

Насыбын сакълаб, анга къурала айланган бир джигит уланны биреулени осаллыкъларындан чыкгъан чурум келтирген илинмек аджалдан алай ёлюб кетгени джамагъатха ауур тийгенди, кёблени джюреклерин къыйнагъанды. Ол заманлада белгили джырчы Боташланы Хаджибек (Хаджибек бла Алибек болгъанын къатышдырыб, айыралмай айтадыла) замансыз ёлген Гапалаугъа джыр этгенди. Боташ улу, правленде къагъытчы къуллукъда ишлеген киши, къагъытха къаламгъа уста, фахмалу адам болгъанды.

Бу ёмюрню биринчи джылларында этилген джаны джыр ол кёзюуледе джамагъатда эм кёб джырланган, халкъ айырыб суйген джырладан бирине бұрулгъанды. Адамла джыйылгъан джерледе «Гапалауну джырын джырлачыгъыз» деб кёбле тилегендиле.

Ол джыр бусагъатда къарачай китаблада «Гапалау» деб, басмаланыб чыгъычу джыр тюлдю. Кертиди, талай тизгини экисинде да бир-бирлерине келишедиле, ансы къалгъанлары башхадыла: кимле эселе да эски джырны тамыры бла тюрлендириб, заманга келишдириргеми кюрешгендиле, огъесе башха джыр болуб, андан талай тизгин тюшюбмю къалгъанды, тюзю былайды деб айтыргъа къыйынды.

Джыр джамагъат суйген, ариу макъамлы алай иги джыр болуб чыкгъанында, Гапалауну ахлулары Боташ улугъа эки ийнек бергендиле. Ижа улу Мусса да, джырдан кесин къоратыр ючюн, бир джерли ат бергенди, дейдиле. («Джырчыгъа мал бергенча» деб сёз барды) Алай а джырны этген киши хо болгъанлыкъгъа, джамагъат джырны тюзлюгюн къыйышдырыргъа излемегенди. Мусса-къаууму, башха сылтаулары да болмагъанлай саулай халкъны ауузунда джюрюген, «Сени ёлтюрген Ижаланы Муссады» деген сёзлени ауурлугъундан къутулалмай, малларын-рысыларын сатыб, Тюркге кёчюб кетгендиле.

Керти искусствону кючю алайды.

Ол джыллада Къарачайгъа келе айланган ма-

джар алим В. Прёле, джамагъатда джангы туууб, къызыу джюрюген джырны да, бирси, фольклор материаланы талайыны биргесине джазыб алыб, 1909 джылда Будапешт шахарда басмалагъанды.

Гапалау бла некахлы къыз Чотчаланы Тана артракъда Схауатда Хасанладан биреуге эрге кетгенди.

ТАБИГЪАТ ХАПАРЛА

БУЗОУЧУКЪ

Махамет, төрт айы туюгел толмагъан чыркым бузоун, тамышдырыб сауулуучу ийнекден айырыб, апрелни ахыр кюнлеринде огъуна терен ёзен башы Отлукъташ джайлыкъгъа кёчюб кетген кысыр мал сюрюуге элтиб, кёшуб къайтды. Анасын эме тургъан бузоуну, сютден айырыб, алай кёб малны арасына кыстаб къоймаучандыла, алай а кёш тамада асылу адам эди да, бузоугъа къачха дери джан аурутуб къарарыкъ эди.

Ёзен ичи ышыкъ джылы Отлукъташ джайлыкъда гяхиник эртде айныйды, отлауу къач сууукълагъа дери эркин болгъанлай да туруучанды. Малла джай кюнледе къая деппанлагъа джерлешиб неда чегет салкынлагъа кириб исилейдиле.

Бузоу, анасын излеб макъыра, аллына тубеген малны ийисгей, ол башын силксе, арлакъгъа туракълай, биринден-бирине ёте къалды. Махамет да ишине кетди.

Кёш тамада Хамзат, джазгъа азыб чыкыгъанлары бла, гяхиникге джетгенлеринде, джутланыб, му-

шудаб, къаудан къатыш сермеб отлагъан малларыны къатында ингирге дери айланыб, экинди бола, сюрюую стауатха ышырды. Малла асыу алгъандыла, бузоу «танышлыкъ» излей, таналагъа кесин ура, отлар къайтгы да эталмай, макъыра тургъанына, къарыны ичине къуруб, ингирге ач джетгенди.

Малла къая тубюб кенг стауатха тешелдиде. Кёшчула бузоуну да огъары къыйыргъа дорбун ышыгына тыйдыла.

Хамзат, экинчи эртденинде мал кыыстай барса — бузоу джокъ. «Эмерге юреннген бузоу, бир ишексиз, анасын излей тентиреди, элге тартыб кетди болур. Джолда джанлы джолукъмагъа эди» деб джарсыды кёш тамада. Кёлюне алай келгенликге, джыйырма километр чакълы узакълыкъгъа, джунгли кибик къалын чегетли джолсуз ёзенни эниште бузоуну ётиб кетерине ишекли болду. Алай а дагъыда, ким биледи, элге тюзелиб баралгъан эсе уа дегенликден, бузоуну ол кюн огъуна аджашдыргъанбыз, эл тегерекледе бир сорууласын деб, Махаметге айтдырды.

Алай болса да бузоу табылмады. Элде стауатына къайтмагъан эди. Бир ишексиз, аны ёзенде джанлы джыртыб кетди, орнуна ашкы рыскы джазылсын дедиле да, эки-юч кюнден сора излегенни, соруулагъанны да къойдула.

Арадан джыл джарым ётдю. Къач туюддю. Узун кечелени сууукълары, чыйыртылгъан къаудан отлаб, ачыкъ стауатда джатхан маллагъа къатыла башладыла. Хамзат кёшун тёбен кыышлыкълада стауатлагъа кёчюрюр къайгыгъа кирди. Кеси, кёш хабчюклени арбагъа джюклеб, ёрге чыгыб, алайдан эниште сыртла бла энерикди. Кёшчулагъа, малны ёзенни эниште акъырын ышырыгызы, отлай, джубана барсынла, кече эски дорбун стауатда къалырсыз деб, артмакълагъа азыкъ салдырыб, джолгъа къурады.

Кёшчу юч джаш Добай, Исмаил, Идрис, чегет талалагъа чыкыгъанлай, сюрюую, тохтата да отлата, дагъыда кёбара да, къалын чегетни ичинде аз танылгъан ханс сокмакыны узунуна биремлеб тизе, акъырын ышыра, терен чирикле къаурасы кючлеген эски дорбун стауатха, кюн батаргъа джууукъланыб, туюшюрдюле.

Джашла сюрюую, дорбун ышыгына джерлеширгирге деб, къалын мант, балдыргъан къаура кудретге уруб кюрешмейик дедиле да, арлакъда саргъалыб

джатхан кѣауданлы талада тыйдыла. Малла джумушакъда-зауукъда тѣшелиб джатдыла. Добай, эски стауат тегерегине кѣарай барды да, джер-джерде хансны чыйыртылгъан, мал ѳтген, мал джууагы батдыргъан ызла эследи, «Тобасто, джукъ кѣымылдамагъан бу теренде мал кѣайдан чыкыгъан болур?— деб, сейирсине да бир башлады, сора кийик тонгузла неда юйюрюнден кѣысталгъан кѣарт кѣабан болур деб кѣлюне келди. Ёзенде уа кийик тонгузну саны-санауу джукъду. Ол огъай, Отлукъташ джайлыкъда, кече сѣйин стауатха кѣуюла да, туз бурунлада кѣалгъан туз кесеки топрагъына дери джалай да кете, кѣандырадыла сора, бу терендеде уа кѣулагъынгы кемириб да кетерле, ант этдир»— деб, кеси-кеси бла ушакъ эте барды. Колхозла джангы кѣурала айланган заманлада, андан эртделеле алайда кѣош кѣышлаб тургъанды. Арт кѣыркъ джылда, кѣышлыкъда бичен ишленмегени себебли, стауатха киши да кѣонмайды: эндиги адамла, гюрбеге киргенча, аллай терен тар ёзенлеге джерсиниучо тюлдюле. Анча заманны алай ары киши урунмагъанына, эски стауатны чирикле кѣаурасы кючлеген кибики, тегерекде кѣулакъланы, кѣабыргъаланы да кѣалын чегет басханды.

Добай ата-бабаланы от джалын кѣаралгъан кѣач тюбю ышыкъда тыбыр орунларын кѣрюрю келди да, дорбун таба атланды. Кѣаураны кѣыйырына чыкыгъанлай, анга кѣараб, сескили болуб, сюелген бир кѣонгур тана кѣрдю. Тана, олсагъатлай, илгениб, «бѣ-ѳ-ѳк» деб, бир кѣычырыб, мант башы джабышхан кѣуѳругъун кѣысыб, чирикге сингди. Кѣраула кѣууургъан кѣургъакъ, кѣаураны сындырыб, чыкыргъа тыб баргъан тауушуна кѣре, малла таба айланганча танылды.

Добай, ызына кѣайтханында, кѣонгур тана сюрюуге кѣошулуб, талай кѣысыр тууар да тегерегинден басыныб, кими джыйылай, кими да мюйюз учун илиндиррге уулана айланганларын кѣрдю.

Сыртладагъы кѣошладан аджашыб, бутакъ ёзенчикни эниште тентирей кетиб, эски стауатха юйюрюнюб кѣалгъан малды дегенден ары, Махаметники болур деб, кишини акъылына келмеди — джангыз бузоу ала эрденли джырыб ѳтген кѣыйын джол бла тюзелиб кѣайдан келаллыкъды!

Сырта джайлаб кѣайтхан кѣошлагъа айтдыры-

быз, не табылыр дѣдиле да, тананы сюрюуге кѣошуб кетдиле.

Сордура, айтдыра турдула — не табылмады.

Кѣонгур тана совхозну кѣысыр тууар кѣошунда джазгъа чыкыды.

Малчыла биягъы джайлыкъгъа кѣлтюрюлтюр чакъ джууукълашды. «Ышан тюзеталлыкъ эсе, келсин да кѣрсюн, бугъагъатуручукъ аныкы эсе уа?» — деб, Махаметге да талай кере айтдырдыла. Ол да, келиб, кѣараб, джукъ ышан таныялмай кѣайтды. Меникиди деб, мюйюзюнден башбау илиндириб кетерге да бети джетмеди.

Сора сынаб кѣрейкичи дѣдиле.

Махамет эл малны — ийнек сюрююню джюрюте эди. Ол бир кюн сюрююню талокга джайыб, кюте тургъанлай, кѣонгур бугъагъатуручукъну чартлатыб келтириб, ийнекlege кѣошдула.

Ол ѳкюре, ийисгей, кырдыкга узалыр кѣайгъы этмегенлей, ийнеклони джарымы чакълысы бла «танышыб» чыкыды. Сора Махаметни ийнегине джетди. Ийисгеб, тансыклагъанча, джууукълашыб, кѣатында тохтаб, солуун тынгылы алыб сюелди. Ийнек да ийисгеб, тили бла бир кере джалаб отларгъа джарашды. Бугъагъатуру да, андан ары башхала бла «танышыуун» кѣоюб, «анамы табдым» деб, джюреги хош болгъанча бираз сюелиб, отлаб башлады.

Ингирде, элге кѣайтханда, ауур ийнекледен эсе, тиррек силкиниб, юйге джетерге тохтаб, анам келемиди дегенча, ызына кѣарай, мурукку этиб, арбазгъа кеси бурулуб, акъырын атлай кирди.

— Тюзюю рыскысы тюзде кѣалмаз дей шойдула да, — деб кюлдюле, иесиз малны кѣоратыб кѣояргъа акъылларына да келмеген, таза иннетли кѣошчула.

ЧЫРКЫМ КЪОЙЛА

Негерим джолдан кѣошулду. Юсюнде джибиген габрайы, джукъа кийинген джангыз адам сууукъ шылпылы аязда джыйырылыб, ауушну энишинде сюеле эди. Кенгден огъуна, амалсызма дегенча, бойкун кѣргюзтюб, кѣол кѣлтюрдю да, тохтаб машинагъа миндирдим.

— Ала бар, мубарек. Эртденли сакълайма, киши тохтаргъа унамайды, — деди да, бюсюреу этиб, саламлашыргъа зыбыр кѣолун узатды.

— Табсыз джерде сюелгенсе. Тикден кызыб келген машинаны тохтатыргъа эрине болурла,— дедим.

Къошчу киши, джумушу кысыб, элге атланганды, совхозда къарачай къой сюрюулени бирин джюрютген къошчуланы тамадасыды. Дунияны алгышыын къутуртуб, сиденьеге джарашды да, шоферну эсин джолундан бёлмейим дегенча, джолгъа къараб. тынгылаб тохтады.

— Джол къората, ишингден, джашауунгдан хапар айта бар,— дедим да кишини ушакъгъа тартдым. Айта барды. Шагърей, таныш да болдукъ.

— Алан, къарачай къойла чыркымчыкъла, чакъдийчикле болуб баралла. Ууакъгъа айлангалла. Иги кърым тауукъ тенгли этлери болмагъанла бардыла,— деди джолоучу нёгерим хапарыны бир ауугъунда.

— Эртделеден да алайыракъла болурму эдиле?

— Огъай, тейри. Адам сайлагъан затлары, кютгенге, несине таблыкълары болмасала, халкъ ёмюрледен бери тутуб келлик тюлю, тейри. Эндиги халларына кёре уа, тутарынг келмезчадыла,— деди нёгерим.

— Неден чыркым болалла деб таныйса?

Къошчу киши аллай соруугъа эртдеден сагъышла ныб тургъан болурму эди да:

— Кыыш тёлю алыудан,— деди кёб къарамай. Айтханын джакъларгъа хазырланыб, кёзлерин джолдан айырыб, мени таба бурулду. Аллай джууаб эштирикме деб турмай эдим да, айтханына мен да сейриндим.

— Тобасто. Керти алаймыды?

— Кыыш тёлю алыу кыра къойлагъа игиди. Аламат зады, хар несин джарашдыралсанг. Кимле эселе да аны тюз таба билгендиле, сау-къаллыкъла. Кыра къойла огъурлу, тынч хайыуанлалла. Къозуларын, кеслерин тутсанг да асыры къыйналмайла. Была уа — къарачай къойла, мардасыз юркек, кийик маталлы малладыла, оллахий. Быладан кыыш тёлю алыу кеслерине, къойчулагъа да азаблыкъды. Хар тутханынг, хар бёлгенинг сайын, айыргъанынг сайын, ол огъай, къатларына джууукълашханынг сайын, юркуюб, чартаб, бир-бирин теблеб, кеслерине талай халеклик джетдиредиле. Кыыш тёлю алгъанда уа алай этмей болмайса. Была хаман кютюлюб айлакыргъа джара-

тылгъандыла. Оллахий, аякъларыны, джууакларыны ишленгенлери да алайгъады. Джылы стауатда, хазыр ашда турсала, санларын кералмай, къанлары уюргъа юрениб, ары тартыб кете болурму дегениме, алла-хакъы. Кыыш туугъан къозулары да онглу затла болалмайла. Тюкюле, джюнюле тууадыла дегенликге, тюкюлери джукъады. Кыыш суукълагъа кыра къозула тенгли чыдамлыкълары джокъду. Быланы къураыкъ болсанг, кыышлары, джайлары кютгенлей айлан. Эртденде, ингирде бир джукъ татдыр да, кюте бер. Кюнбетте таяндыр да айландыр. Тёлюсюн да джаз ал. Кыыйынды быланы чотлары. «Къой» — «бросай» деб бошуна айтмагъандыла былагъа, — деб келтирди киши. Иш сынамандан, кёрген затларындан сынаб, толу ийнанмакълыгы болубму айтады, огъесе джашлыкында юренгени эндиге тюрлениб, бу да анга алкыын тюшюналмай сёлешгенлигимиди — айыралмадым. Ол а къарачай къой сюрюуюн ызындан къазауатдан алгъа джыллада джюрюгенин эсине тюшюрюб, эски халпарлагъа сингди.

— Бир джыл къачда Бийчесын джайлыкъладан къоба башлагъаныкъда, бюгюнча джауумлу, джунчуулу бир тубан кюн, он къой сюрюуден аджашыб, Минги-Тау тюбю ёсенде тас болуб, къалыб кетген эдиле. Экинчи джайында биргъы джайлыкъгъа баргъаныкъда джарымы сау эди. Сюрюуге джыаргъа умут этдик, алай а кийик болуб къалгъан эдиле. Джууукълапсакъ, юркуюб, чаууллагъа, къаялагъа илиниб кете эдиле. Кюрешиб, бери тыялмай къалгъанек. Бирин шкок бла уруб алгъанек да, алан, эти кийикникича сингир, къаты эди, — деб хапарына къошду.

— Алан, сейир зат айтдынг, оллахий. Алай а хош этмединг. Кыарачай къой сюрюуледе джангыз къуйрукълары джарым пуд тартхан иркеле, тюхюле болгъандыла. Энди кеслери да къуйрукълары тенгли чыкъмай, кърым тауукълача болуб нечик къалдыла. Не хасебден болдула? Керти алай эсе?

— Алай болмай а! Кыслумда къой сюрюу барды, кёрюб турама.

— Ашагъанын, тынчайгъанын къойдан иги хайырандыргъан, тойгъанын андан иги сингире билген хайыуан джокъ деуендиле сора, стауат тынчлыгы былагъа табсыз нек тюндю?

Аны чурумун билирим келди. Киши айтханча кыыш

тёлю алыудан неда стауат тынчлыгындан боладыла дегенине ийнаналмадым.

— Къарачай кьой сюрюулеригиз ненчадыла?

— Къуру эки сюрюу, — дейди киши.

— Сипикъуйрукъ къара кьойла да бар болурла?

— Эки къауумундап да бардыла. Къатышдыла.

— Къочхарла къайдандыла?

— Кеслеринден.

«Бхы, чурумуну башы андан башланса керек» — деб, кёлومه келди.

— Къочхар къошсагъыз, къозу айырамысыз?

— Огъай, тейри. Бары биргелей къалады.

— Къыш туугъан къозула къачда къочхаргъа айлана болурла сора?

— Болады, тейри айланганлары. Танг кесеги айланады.

Талай зат аны сёзлеринден меннге ачыкъ болду. Эм башы уа къарачай кьой сюрюуледе племенной ишни духу да джюремегенин айырдым. «Къозуну токълу джылында огъуна ана кьой этиб барсанг, къочхарын кесине айландырсанг, къоюнг кърым тауукъгъа бурулду деб, нек гурушха этесе?» — дедим ичимден.

— Таулу кьойчула эртде заманлада токълугъа къозу этдиреми эдиле? Эсингдемиди? — деб сордум кьойчугъа.

— Оллахий, джиомел къозуну да ушатмаучан эдиле.

— Токълугъа къозу этдиргени дурус иште санамагъандыла, не?

— Тюз айтаса.

— Мен да эшиттеними айтайым: сюрюуню кесинден чыкыгъан къочхарны да, мадар табыб, сюрюуге джибермегендиле. Арлакъдан, башха сюрюуледен келтирирге кюрешгендиле. Сюрюуню кесинден къочхарын кесине айландыргъаннга родственное скрещивание дейдиле. Аллай малны тёлосюню маллыгъы хазна къалмайды. Генетика деб илму барды, ол аллай джалгъашдырыуну унамайды... — деб, кьойчу кишиге лекция окъургъа кирдим. Алай а джолоучу нёгерим генетикадан хапарлы тюл эди. — Кьойларынгы кърым тауукълача болуб баргъанлары къыш тёлю алыудан чыкыгъан пелах болмазгъа джарар. Аны тамыры теренирек болур...

— Къайдам, ант этдир...

Мурадин деген малчы кишини кьой бёлеги ёзен ичи мийик сары къаяны ышыгъына джерлешген хилеу джатмада джазгъа чыкыгъанды. Кюнбетлени джулкьунган, ууатылгъан къауданыны тюбюнден джити гяхиник уруб, кьойла асыу таба башлагъанларында, сюрюуню баугъа джыймай, кече тышында, къая ышыгъы хуна бурууда къалдыргъандыла. Къышны къыяматында джанлыдан чарпыу кермеселе да, джазгъа джетиб, тёлю къошулуб келген кёзюуде стауатха малыны, обурча, шыкъыртсыз, тауушсуз къоратхан бир къуджур бёрю къаныкыгъанды.

Стауатны багъылгъан юч къайыр бойнакъ самыр бла аланы анасы къанчыкъ ит сакълагъандыла. Не бсрбайлы бёрю да аланы арасына тюссе, бусакларын джыртдырылыкъды — юч самыр да алай залим итледиле.

Къош тамада сакъ Мурадин, кечени бир ауугъундада, кьойланы юркгенлерин, къанчыкъ итни къаугъасын эшитиб, илгениб уяныучанды. Эрлай къобуб, кёз къарангы этиб, таягъына, шкогуна узала, чабыб чыгъады. Джашы да ызындан атылады. Ала юркген, чайкъалгъан сюрюуню джатма джанына тыя, джарашдыра айланган заманда, юч бойнакъ, стауатдан арлакъ кете да ызларына къайта, бизден хайыр джокъду, бизни терслемигиз дегенча, эснеб къансый сюеледиле. Бёрю къайгъылы тюлдюле. Аналары къанчыкъ ит а, ёзенни эниште саркъыб кетиб, даурдан алдырыб, джан аямай, бир ачы къансый, бир да тюзелиб джангыдан юрюб кюрешеди. Бойнакъла аны ызындан нек бармайдыла деб, къошчула сейирсинедиле. Сюрюуден мал къорагъанын къозусу кетген кьойну мангырагъанындан, анасы къорагъан къозусу макъыргъанындан кечесинде огъуна биледиле. Алай а не эталлыкъдыла — тууайлай туруб, къошха къайтадыла.

Алай бла, эки ыйыкъда талай мал чарпыгъанды.

Бу не палах болду? Обур тюл эсе, алай табын ма- раб къалай чабалады? Итле уа нек сюрмейдиле? — деб къошчула артыкъ да хайран болгъандыла.

Бир кюн къошчу джаш, арабчыкъла келтирирге деб, ёгюзлеге боюнсха салыб, ёзенни теренине эниб кетгенди. Беш-алты къайын араб сойрегиб, экинди заманнга кайтханды. Ёгюзлени боюнсхадан бошлар-

дан алгъа, болджар саламгъа чырмамгъан бир кючюкню башлыкъ чунгурундан чыгъаргъанды. Аякъ юсюнде иги туралмагъан, кёзлерин кючден ачалгъан бир къарыусуз джаньюар балачыкъны алыб келгенди.

Къошчу итни кёб болмай туугъан джангыз кючюгю джатманы бир мюйюшюнде бичен мулхарда джата эди. Къошчула, ол кюн къозлагъан къойну да къозусу бла, ол джатмагъа атхан эдиле.

Джаш, чегетден келтирген бёрю кючюгю джатмада джукълаб джатхан ит кючюкню къатына элтиб салгъанды.

Эй, табигъатны тамаша иши: къозулу къой къарыусуз бёрю балагъа мыллыгын атханды, ит кючюкден бери айырыб, теблерге, мюйюз илиндирирге кюрешиб тебрегенди. Кеси кёлеккесинден илгене джюрюген чагъдий къой, баласын къорууларгъа тюшгенинде, къанлы душманын ийсин джыйылаб, ёмюрлюк дертин къарыусуз джаньюардан алыргъа угулгъанды.

Ол тамашаны кёрген къошчу джаш бёрю кючюкню къойдан къутхаргъанды. Къозулу къойну башка джары къоратханды.

— Тохта-тохта! Бу къаллай ит болса да кёрюсюз. Бутарды бу Бутар,— деб, къошчу джаш, эркелете, эки кючюкге да джукъ уртлата, къабдыра, чегетлени къазакъ бёрюсюню баласын аякъландыргъанды.

Бутар керти да добар кючюк болгъанды. Нёгер кючюгю бла ойнай, джагъалаша тургъанлай, тегенеге аш къуюлса, кеси тоюб, бир джанына джанлагъынчы, ит кючюкню — «эмчек» къарнашын ашны къатына басдырмай тебрегенди.

Итле уа анга душманлыкъ этмегендиле, кеслерини юйюрлюге санагъанча джюрютгендиле. Ол да алагъа, къошчулагъа да кючлю илешгенди. «Бутар!» — деб, атын айтыб, киши чакъырса, чабыб джетиб ийнакълаб, юсюне секириб, ойнагъанын къой-да къой.

Бутар биразладан итлени да чирките башлагъанды, ала, биригиб, арагъа алмайдыла, бирем-биремин а ол бойлайды.

— Къорат бу хадауусну — дегенди атасы джашына.

— Огъай, къалайгъа дери джетерин сынамай къалай къоратайым? — дегенди джашы, бекбоюн кёк джаньюарны эркелете.

Бутар бир ингирде къайры эсе да кетиб къалгъан-

ды. Къарын тюбюне дери чыкъ джугъу болуб, эртден-благъа къайтыб келгенди. Тегенеден итлени чирки-тиб, кеси кефли «ауузланыб», джатма артына кириб джатханды.

Бёлек замандан а эки-юч кюннге кетиб къалычу болгъанды. Къайда айлаптанганындан, къайда джюрюгенинден къошчуланы хапарлары болмагъанды. Бир кюн хоншу къошладан буреу келгенди да:

— Алап, сизни бёрю кючюк болур дейме, биргесине да бир башка бёрюню тагъыб, кюндюзгю кюн огъуна сюрюуге арам-къарам этмей чабады. Адам халини билген джаньюарды. Итча, къойланы ышыра барады да, ол кёзюуде нёгери да, таш тюбюнден чыкъгъанча, къайдан эсе да табылыб къалады. Экиси да сюрюуге учадыла. Итлени тилинми биледиле, къатларына басдырмайдыла. Сейир-тамашады. Юч мал къоратхандыла. Кёз-къулакъ бола туругъуз,— деб эскертиб кетгенди.

— Къолубузгъа тюшгенинде къарыусуз сокъур джаньюарчыкъ эди. Итледен айырылмай ёсгенди. Хатагъа бу къалай юренди? — деб, сейирсиниб соргъанды джаш атасына.

— Аны ол адети къанындады,— дегенди атасы.

Джаш дагъыда Бутарны джазыкъсыныб, къоратыб къоялмагъанды. Узаймай, дагъыда бир иш болгъанды.

Къошладан тебенирекде къулакъны ыркы ашагъан эди да, иги кесегин терен джар этген эди. Ол сюлүб, къулакъ ауузну алтын бегитгенинде, алайда терен кёл болгъан эди.

Къочхар къошар заманнга кёл бузлагъанды: суу-укъла эртдерек къайтхандыла, сууланы эртдерек да къысхандыла.

Бир кюн бир бёрю малчыла бла итлени арасына тюшюб къалгъанды. Атлы, джаяу да малчыла, къошчу итле, хахай-туай этиб, аны джар таба айландыргъандыла. Бёрю, къутулур мадар табмай, кёлге секиргенди. Сюрюб келген итледен джангыз бири — Мурадинни къанчыкъ ити, артына чыртда туракъламай, ызындан чынгагъанды. Бирси итле уа, иги бегимеген бузну къыйырындан илне да уата, суугъа кёмоле, дагъыда чыгъа, джан къалдырыу дыгаласха кирген бёрю бла къанчыкъны кёргенлеринде, ызларына бурулуб, арлакъда чёгюб къалгъандыла. Къойчула, аркъан атыб, кёлден алгъа итни чыгъаргъандыла, ызы бла да бёрюню бойнундан созуб алгъандыла.

Ана бёрю.

Бутар ол кюн алайда болгъан иште аллындан огъуна кёшоулмагъанды — къайры эсе да джанлаб кетгенди.

Къошчула къошха къайтханларында, Бутар ишекни — кетген джаз анасы муну кючюк, къарыусуз заманында теблеб ёлтюрюрден аз къалгъан кёзоуде болгъан кёозуну джыртыб тургъанына келгендиле...

Бу керти болгъан хапарды.

УНУТАЛМАГЪАНДЫ

— Ёмюрюм къошчума.

Самыр, маске да болмагъан, маркъа кёозугъа джетеши, бурма тюклю бир къара итим бар эди. Атына Хапхуп атагъан эдим. Къойчу ит тукъумданды дей эдиле, юретген затынгы бир дженгил ала эди. Мен аны юретмеген джукъ къалгъан болмаз дер эдинг. Арбазыма бир кере кириб, саламлашыб, тюз сёлепген адамны хатасыз адам болгъанын билиб къоюб, экинчи анга кёб къаугъа этерге излемеучен эди: къараб, сымарлаб туруб, джукъгъа тиймесе къатылмамай къоюучан эди. Арбазгъа къуру кириб, ызына джукъ бла чыгъаргъа тебрегени уа, алгъанын къойдургъунчу джибермеучен эди. Юйден, арбаздан тышына кёрагъан затны эслесе, къарыуу джетиб, аны ызына сюйрегинчи тохтауу джокъ эди.

Бир джолда хоншула ёчещиб келиб, арбазгъа кирдиле да, сюеле туруб, шорбат тюбюнде тагъылгъан джёрмеледен бирин, тишден чыгъарыб, габрай тюбюне сугъуб, кете тебретиле. Хапхуп аллары алды, джермени ызына илиндиргинчи джибермеди. Бир кюн да хоншу тиширыу, гаможлары бла келиб, къатын ушагъын тындыргъынчы, джангур джаууб къалды. Къайта тебреб, эшик аллында босагъа джанында къалычуу галошланы къаблаб кетген эди. Хапхуп, ол сагъатда алайда болмай, кёрмей къалгъан эди. Келсе — галошла орунларында джокъ. Ийнанамыса, ызлаб барыб, хоншулада босагъа тюбюнде табыб, ауузу бла биремлеб алыб келиб, биягъы босагъа джанына джерлешдирди!

Бир аманы — бек ачыуланыб, джетиб тутса, ауузу къарышыб къала эди да, къыйналыб ача эди. Ол адети да неден башланган эди десенг, бузоу сюрюу-

ге къарагъан заманымда бир бёрю бала тутхан эдим. Келтириб, баучукъгъа атханлайыма, джылы тюгел толмагъан Хапхуп джолугъуб, ёмюрлюк душманына къаны асыры къайнагъандан сермеб, джелкеси сюремден алгъаны бла, джаягъы къарышыб къалыб, мен джетиб айыргъынчы, бёрю кючюкню тынкайтыб къойгъан эди.

Бузоуланы отлатыргъа джайсам, Хапхупну сюрюучю эте эдим. Чибинлеб неда ойнаб, башха джары джанлай башлагъанны ызындан «Хапхуп, тут!» — деб джибериучен эдим. Хап-хуп джетиб, не къуйругъуна, не бутуна тагъылыб къалыучан эди. Талайын къуйрукъсуз да этген эди, джазыкъланы.

Колхозну бузоу сюрююн къачха асыулу тана сюрюу этдим. Итим биргемде болмагъанлай да, «Хапхуп, тут!» — десем, таналаны, мукъут болуб, бир джерге джоппу джыйылыб къалыргъа да юретдим.

Колхоз ол таналадан бирин бугъалыкъгъа къалдырды. Юч джылдан аллай алаамат бугъа болду — аллай бугъа, алгъышлыкъ мал. Алай а адамлагъа чаба башлады: таныгъан сюрюучюсюнден башха адамны кёргенлей, бурну бла шуфулдаб, гюрюлдеб, тебиниб тебрей эди.

Бир кюн кёшдан тюшюб келгенлей, отларгъа джайылгъан бугъалагъа тюбөб къалдым. Араларында таналыгъында мен кюткен бугъа да бар. Таныйма. Арлакъдан огъуна кёрдю да, гюрюлдеб аллыма чыкъды. «Къагъышайыкъчы!» — дегенча, хазырланыб, акъырын атлаб келеди. «Чабарчады, ант этдир» — деб кюркёдум да, арлакъ къачыб, уллу ташха ёрледим. Ол да, ташны къатына джетиб, гюрюлдеб, аякълары бла джер кулдала къобарыб тебретди. Сора бугъаны бузоу заманы, сюрюучю итим эсиме тюшдюле.

— Хапхуп, Хапхуп, тут! Хапхуп, серме! Фюшт-фюшт!» — деб, ол замандача къыгъырдым. Эй, къудрети болгъан аллах, бугъа анымы эшитди, олсагъатлай, ётгюрлюгюн, деулюгюн да унутуб, эрлай ызына бурулуб, къуйругъун эки бут арасына сугъуб, думп болуб сызылды да! Семиз санлары былкъылдай, алай къачханын кёргенimde, бузоулукъда кюркёуб къалгъанын алкъын унуталмай турады, ай-джазыкъ а деб, туура, джюрегим бла джазыкъсындым, оллахий!

ГАЗЕТЧИНИ ТЕФТЕРИНДЕН

МУССА-КЪЫЙЫНЛЫНЫ АХЫР КЮНЛЕРИ

Сегиз сабий ёсдюрген толу юйдегини тюнгюч уланы Батчаланы Мусса, атасы Хаджикиши 1976 джылда илинмек аджалдан кетгенинде, анасы бла гитчелерин атыб късярты болалмай, элине Къумушка къайтыб, анда джерлешиб, тамадалыкты борчун толтурургы, табигыат чомарт берген адабият факмусуну тамалындан — элчи джамагыатындан айырылмай, арасында джашаргы тохташхан эди. Эски арбазы анасы Шамакы бла гитчеледен бирине къюуб, кеси къатларында мекям салыргы келишген эди. Джашаргы къысыдырыкы-къопуш чалышдырыргы тюл, джазычул-литератор къарнашла, айлана келиб, таулу джуртка (Теберди, Доммай, Архыз-дуния зияратлы бир джерле), элине тюсселе, джолоучулукыда алагы къонакы юй болурлай, эртдеги кавказ архитектура стилде салынган мекямлагы ушатыб, Литераторла юйю ишлерге муратлы эди. Аны къаллай формада ишлетирге кереклисине къарай, Грузиягы, суйген джазычуларындан бирине Ч. Амiredжибиге да барыб къайтхан эди.

Юй орун джери, кеслерини эски арбазгы туурада, автотрассаны ары джанында, Къобанны джагысында кепг зыгыр талагы къарагыан тик къабхакыны башында эски карьер эди да, алайын топракы къуйдуруб тюзетирге керек эди.

Къумуш эли тебен джанында Зеленчук ГЭС-ле ишлендиле. Алайдан тышына кёб топракы къоратылады. Мусса-къыйынлы, ол топракыны къуйдуруб, эски карьерни рекултивация этдирирге селешгенди. Юй орунга ол джерни да совхоздан, райисполкомдан кеси тилеб алганды.

Къабхакы эрнини башы бла уллу вольтлу электролиния тартылыбды. Мусса-хариб, мийик Камаз самосвалла келтирген топракларыны къотаргыан заманда кёлтюрюлген темир кузовну аллын чыбыкылагы джетдириб, палах этмесинле деген къоркыудан, шоферланы джыйыб, электролиниягы джууукылашмай къотарыгыыз деб, инструктаж бергенди. Ала кенгирекде къотаргыан топракыны къабхакы эрнине тюртдюрюрге бульдозер келтиргенди.

Июлну 14-не дери алай ишлеб тургандыла: Камаз самосвалла келтирген топракларыны, линиягы джууукылашмай къотарыб, бульдозер да къабхакыгы тюртюб барганды. Кёб иш этгендиле, мингден аслам машина топракы къуюлганды, эски зыгыр карьер джабыла, тюзетиле кетгенди.

Ол кюн а, 1982 джыл июлну 14-де самосвалчыланы бирини орнуна Лепшокыладан бир башха шофер келгенди. Высоковольтканы юсюнден Мусса айтханладан аны хапары болмаганды, негерлеринден киши да джукы эскертмегенди.

Джани, машинагы топракы джюклеб келгени бла...

Мусса-къыйынлы эртденбла сагыат сегизде, къарнашы Ахматха джумуш айтыб, эшикге чыкыса, самосвал Каманы, электролинияны тюбюнде тохтаб, кузовун кёлтюре башлаганын эсlegenди. (Аралары узакы тюлдю, джюз метр чакылы болур). «Кёлтюртме!» — деб, къычырыб, шофергы кенгден огыуна кёл булгыаб, белги берирге кюреше, кёргюзте чабханды. Алай а шофер эслемегенди. Ауур кузовну кёлтюртгенди. Мусса-къыйынлы да олсагыатлай чабыб джетгенди. Самосвал, кузову орнуна тюшгюнчю сакыламай, шоферла бир-бирледе этиучюлерича, кёлтюрюлюб тургандыла, аллына тебинсе, чыбыкылагы джетерик болганды. Мусса-къыйынлы аны эслеб, шофергы къоркыуб, машинагы джууукылашыб, къычырыб айтханды. Алай а джабыкы кабинадагы шофер мотор таушудан аны сезюн эшталмаганды да, сорургы деб, эшикни ачханды. Эшикни къычыры джаланкёлек Муссаны сол къабыргыасына джетгенди..

Уллу вольтлу электролинияны электрополе зонасында турганды, резин чархлы мазаллы автомашиганы кючлю заряды уруб, Мусса-къыйынлыны олсагыатлай огыуна ёлтюрюб къойганды. Аллай худжукыуджур илинмек аджал 1982 джыл 14 июлну сукыланч сейир джылы эртденинде сагыат сегиз бла отуз

минут чакълы заманда къарачай культураны онглу уланларындан бирин джуханды.

Ол кюн аны юсюнде болгъан кийимлерин артдаракъда анасы Шамакъны къолунда кѳргенме — акъ сызлары бла индия зефир къолан кѳлек, сол къолтукъ тюбю ючмюйюш джылтырыб, алайда къан джугулары бла («джылтыргъан джуруну машинаны эшигине джабышыб къалгъан эди», «къолтукъ тюбюнде кюйген джарасы бар эди»), резин тюбю, сары тышлы ботинкаларыны баш бармакълары басхан джерлеринде гитче тешикчиклери бла — ток уруб ѳтген тѳгерек тешикчикле («аякъларында беш кюйген джарасы бар эди»).

Ачы хапар Карачаевскеге, Черкескеге да эрлай джетгенди. Ишни къалай болгъанын тинтерге деб, Карачаевскеден милицияны инспекторун Доаланы Хасанны джибергендиле. Следствие бардыргъа башлаб, электролинияны мийиклигин ѳлчелерге деб, рулетканы атханлай, рулетка контактлыкъ этиб — бояулу сары бусхул лента — Хасанны да ток уруб, сагъат ондан атлай, алайда ѳлтюргенди. Эки сагъат чакълы заманига алайда эки ачы ѳлюк тюшгенди.

Хапар эшитиб, сагъат онджетиге Къумушха келгенimde, Батчаланы арбаз аллына кѳб адам джыйылыб эди. Автотрассаны ары джанында высоковольтканы тюбюнде 45—05 ССК номерли къызылхамхот самосвал Камаз, арлакъда къараууз эскирек бульдозер сюеле эдиле — экиси да эртденбласында тохтагъанларыча къабышыб тура эдиле. Дола улу Хасаны ургъан сары рулетка да огъары чыбыкъдан энишге салыныб, учу джерге джетиб эди. Линияда ток джокъ эди. Вертолет, линияны башы бла къараб, узунуна ѳрге, энишге да ѳтдю. Кѳкде седиреген булут, орам букъусун тюгел къакъмагъан джылы джангурчукъ себелеб кетди.

Мусса-къыйынлыны ахлулары Октябрь элге Доаланы джашны адамларына къайгъы сѳз берирге кетиб эдиле: сау-болсунла, кеслерине уллу бушуу тюшюб тургъанлай да, башхаланы къыйынлыгъын да унутмай, джюрек джарсыуларын айтыб, аланы, кеслерини да джюрек ачыларын сѳнгдюрюрге кюрешгендиле.

Мусса-къыйынлыны ѳлюгю, терезе джабыулары ийилген юйню арасында кюйюзге салыныб эди. Тѳгерегинде олтургъан тиширыула сарынын ѳте эдиле.

Ачы сарнагъан тиширыуну «Оу мен джарлы, Мусса сѳлешеди деб, энди ѳмюрге да телефон зышгырдарыкъ тюлдю» деген сѳзлерин эшитдим да, чыдаялмай, арбаздан чыкъдым...

Экинчи кюню 15-чи июль, табигъатын ханс ийисден алдыргъан исси кюн болду. Ёлюкню асыраргъа кѳб адам джыйылды. Къарачай интеллигенцияны асламы — партия-совет къуллукъчула, журналистле, литераторла, устазла, врачла, инженерле, искусство къуллукъчула, мюлк тамадала алайдадыла дерча эди. Элчи джамагъат да кѳб эди. Ол кюн Къумуш элни къабырларыны къатында джюзден аслам машина бар эди.

Кюйюзге чырмалгъан ёлюкню, салагъачда келтириб, сары топракълы къабырны къатына салдыла. Облисполкомну къуллукъчусу Къочхарланы Юсуф, бушуу митингни ачыб, багъалы адамыбыз, коммунист, патриот, джазыучу, поэт дуниядан кетди деб сѳлешди да, КПСС-ни Къарачай-Черкес обкомуну секретарына Семенланы Салихге сѳз берди. Батча улу Мусса аз джашаса да, областны литературасына кѳб ашкы иш этген эди, мындан ары андан да кѳб юлюш къошар деб, умутлу эдик. «Быть человеком» деген китабындан огъуна да литературага фахмулу джазыучу келгенин танытхан эди. Батча улу Мусса, джазыучу болгъан бла къалмай, джамагъат деятель эди. Кеси кетди эсе да, аты унутулмаз, деди Семен улу Салих.

Черкес литератор Ахметов Мухадин:

— Мусса бюгюн биргебизде джокъду дерим келмейди. Ол затха ийнапмакълыкъ къыйынды. Кишиге да аманлыкъ билмеген, таза иннетли асыл адам эди. Къуру да ууакъ, суюмлю ышара туруучу литератор къарнашыбызны Муссаны, къарачай элдеде огъай, абаза, ногъай, черкес, орус элдеде, сахарлада да таный эдиле. Бек ашкы ыз къалдырыб кетгенди. Суюген тенгибизни аты унутулмаз ючюн, къолдан келгенин этербиз, — деб сѳлешди.

Джангы джаза башлагъан Муссаны литература джолда деменгили сюелирине кѳб сеbeb болгъан поэтесса Байрамукъланы Халимат тыхсыб сѳлешди:

— Аны ургъан ток бютеу къарачай литератураны ичи бла уруб ѳтгенча ачы къатылгъанды. Фахмулу джаш джазыучубуз Батчаланы Мусса, ашкы муратларынын, кѳб ѳтер ишин толтуралмай, туура бишген адам болгъан заманында, замансыз кетди. Ол кѳб зат этал-

лыкъды деб сакълай эдик. «Быть человеком» деген биринчи китабы огъуна джаш джазычуну атын областдан тышында да айтдыргъан эди. Мусса анга дери киши айтмагъан, кесини энчи литература сёзюн айта билген эди. Къарачай литературада аны орнун толтурур ким чыгъар? Муссаны творчествосу къолумдан, джюрегимден да ётген эди. Элчилерини юсюнден джазгъан китабы бютеу къарачай халкъны юсюнден да джазылгъан китаб эди. Адамны сау заманында тыйыншлысыча багъалата билмегенибиз, кетгенинден сора артыкъ да ачы тиеди,— деди.

Джазычу Суююнчланы Азамат, кеси тилинде сёлешиб, былай айтды:

— Фахмусу гюллеб чакъгъан заманда, къыркъ джылы да толмагъанлай кетди. Бюгюн уллу бушуубуз барды, аны айтабыз, джамагъат. Элин, Джуртун, джамагъатын кемсиз сюе эди — джашауу сизлеге къалсын.

Батча улу барыбызгъа багъалы эди, аны Л. Соболев, Къ. Кулиев, Д. Кугультинов, алача дагъыда белгили совет литераторла багъалата эдиле. Бирси къарнаш халкъланы къарачай литература бла танышдырыучубуз ол эди. Таза иннетли, ачыкъ джюрекли бютеу творчествосу суйген джамагъатыны къолуна тюшерча этерге кюреширбиз.

Аладан сора да, джюреклерин кемирген уллу бушууларын айтыб, Мусса-къыйынлыны творчество фахмусун, ашхы адамлыкъ шартларын махтаб, обрисполкомну къуллукъчусу П. Коденцев, ветеран Къасайланы Мусса, Къумушдагъы ПМК-ны тамадасы Текеланы Хыйса, ёлгенни ахлусу Батчаланы Азрет-Алий да сёлешиле.

Митинг бошалды. Къараргъа суйген бар эсегиз дедиле да, ёлокню бетин ачдыла. Кёбле къараб ётдюк...

Таулу джамагъатда къабырлагъа тиширыу келген адет джокъду. Тиширыу джюрекни аягъанлыкъдан этилген адетди дейдиле. Мусса-харибни асырагъан кюн къабырлада талай тиширыу бар эди. Джыламукъ атмагъан бири да джокъ эди. Къара кийиниб келген О. Ф., ёлокню къаты бла ётген заманда, артыкъда абзыраб эди.

...Къарнашлары 12 сагъат 35 минутда Мусса-харибни ёлокюн къабыргъа салдыла. Ата къарнашдан

туугъан Батчаланы Даут къабыр къангаларын джарашдырды...

Татлы тенглери бла къарнашлары бёлек айдан къабырына асылу мермер сынташ салдыргъандыла. Анда быллай тизгинле да джазылыбдыла:

Не стучись ко мне в ночь бессонную,
Не буди любовь схороненную.
Я в земле лежу, я затих совсем.
Мысли ясные мглой окуталась,
Нити жизни все перепутались;
И не знаю, кто играет мной,
Кто мой верный друг, кто мне враг лихой.

Ёлор кюнюню ал ингиринде джазгъан, бошалмай, машинкасында къалгъан назму тизгинлери аладыла. Андан артха сёз джазмагъанды. Эртденбласында ёлорюн билгенча, джюрегин кемирген ол мыдах макъамны кёресиз...

Миллет ангысы тирилген къайсы бир халкъ да, къолунда байракъ, «джолоучу къагъыты» этиб, дуния ашхылыгъына быланы къошалгъанбыз деб, акъылман адамларын, батыр джюрек джигитлерин тутады, алагъа махтанады. Мусса-къыйынлы аллайларыбыздан бири болур деб умучу эдик. Не этгин, хатерсиз къадерни буйругъундан къутулмады, зауаллы, кёблерибизге ауур къоранч болуб кетди. Джатхан джери тынгылы болсун.

Биринчи назму китабчыгъына «Ашхы джолгъа атлан, улан» — деб, фахмусуна къууаныб, рецензия джазгъанланы бири мен эдим. Къыйын роман джазгъанымда, китабны магъанасын тюз ангылаб рецензия берген экеуню бири да Мусса эди. Ол ауур китабны редакторлукъ джумушун да джангыз анга ышанган эдим.

* * *

Юйде комнатасы: къызылсыман боялгъан полу, терезеси автотрассагъа къараб, экинчи терезеси да — арбазгъа, алашаракъ, эркин юй. Ал мюйюшонде къаралдым сервант-шкаф, ичинде хрусталь. Столчукъ. Юсюнде «Эрика» машинка (1978 джылда мен берген эдим). Къатында уллу стол, торшер, орундукъ-диван. Къабыргъада кюеую саугъагъа берген айю тери, ариу

оюулу кюйюз. В. Шукшин бла М. Лермонтовну суратлары. Китебладан толгъан шкаф. Столда 1978—1998 джыллагъа этилген орузлама. Эртдеги кавказ аскерчи чеканка сураты. Башында—люстралы лампа.

* * *

Къара мермер ташдан эсгертмени 1983 джылны джазында къарнашлары бла шагърейлери, тенглери археолог Биджиланы Ханафий, этнограф Шаманланы Ибрахим, историк Лайпанланы Къазий, администратор Байрамкъулланы Маулан, актер Биджиланы Хасан, режиссер Тохчукъланы Борис, литератор Айбазланы Хасан дагъыда юч-тёрт адам эки минг сомдан асламгъа салдыргъандыла.

* * *

Муса-къыйынлы ёсген юйдеги:

Атасы Хаджикиши, анасы Шамакъ. Экисини да тукъумлары Батчаладаңды. Къарачайда Кърымшаухад бла Батча тукъумлада тукъумну ичинде, алай а башха, узакъ атауулларында бир-биринден къыз алгъан, къыз берген адет эртделеден бери джюрюгенди. Алай болса да, къыз тукъумун соргъанымда, Шамакъ, «джашлыкъ, ангылашынмагъанлыкъ» деб, джунчууракъ болуб айтхан эди.

Юйдегини аллы — Мусса эди. Эгечи Зулико — эрде Акъбайладады, культпросвещение техникумну тауусханды; Фагима эрде Чомаладады, врач-терапевт, Амыр — алим — зоотехник, Ереванда эл мюлк институтну тауусханды; Борис — Кишинев политехника институтну тауусхан къурулушчу инженер; Айшат — Ёзденлада, эрдеди, Ставрополь пединститутну биофагын тауусхан устаз; Магомет — Лумумба атлы университетни тауусханды; Ахмат — КЧПИ-ни тауусханды. Бир юйдегиде вузланы бошагъан джети эгеч-къарнаш. Шамакъ джылына кёре чырайлы, сабыр сёлешген, таулу джамагъатны джашауундан тутушлу, терен ушакъ эталлыкъ акъыллы тиширзу.

Мусса къатынындан айырылыб эди. Бир къызчыгъы барды.

* * *

Къол бла джазыб, эки кере эсе да письмола джиберди. Соргъанымда, машинкам джокъду деди. Менде барды, керек эсе берейим дедим. Аскерчи къарнашым подполковник Лайпанланы С. ГДР-ден келтирген джангы, «Эрика», артыкъ машинкам бар эди да, элтиб, Черкесскеде бердим. Фатарындан чыгыб, Ленин атлы орамда машинама келиб, «эта мечта пишущего» деб, накъырда этиб алды. Кёкюрек хурджуундан чыгъарыб, 150 сом узатды. Къоймагъанында, он тюменин алыб, къалгъарын къайтардым. «Бу машинканы мен джаратмагъан бир заты барды» — дедим.

«Несиди?» — деб, билирге излеб, кёлю бла сорду. «Кесинг къатына олтурмасанг, къабышыб тургъан болмаса, джукъ джазаргъа унамайды» — дедим. Харх этиб кюлген эди, зауаллы. Аны алай джарыкъ кюлюб ары дери кёрмеген эдим.

* * *

Артдан джазылгъан сёзле: 1986 джыл май айны ючюсюнде, Къобан ёзенни ёрге сууукъ джел уруб, сууукъ джангур джауа тургъан шабат кюн, сагъат он-тёртге джете, Муссаны къабырыны къатында Чотчаланы Бекирбийни джашы Магометни да асырадыкъ. Джамагъатымы акъылман уланларындан дагъыда бирини къабыры алайгъа тюшдю. Бушуу митингде Айбазланы Дагерман, Джанкёзланы Махмут, Дауров Джагъафар («Ленин нур» газетни редакциясында), мен сёлешдик. Магомет-харибни джашауун, ишин, адамлыкъ шартларын чертиб, махтау сёз айтыб, ёмюрлюкте джатхан джери тынгылы болсун, кенг болсун дедик.

Джангыз назму китабчыкъны автору Батдыланы Разбийни къабыры да алайдады. (4—V—86).

АПСЫНЛА

Бу таурухмуду — билалмайма. Ким эсе да джазгъан хапар болуб, кимлени эсе да кёзлерине илиниб къалыб джайылгъанмыды — аны да билгеним джокъ. Адамны ойлашдырыр мурат бла айтылыб, джамагъат-

да джюрюген зат болгъаны ючюн, мени да кесимча тизерим келеди...

Эки кърнаш юйдеги, хоншу-тийре сукъланырча, татлы джашагъандыла. Тамада кесини орнунда, кичиси да гитче орнунда, кеслерин тыйыншлы тутхандыла, керек кюн бир-бирине дагъан болуб, кърнашлыкъ сакълай билиу адет былайды деб, эл юлгюге тутарча ариу тургъандыла. Юй салырдан алгъа хоншуну джюрегин сатыб ал деучендиле, ала эки кърнаш — эки татлы хоншу, джюреклери да сабийликден биригиб, бир-бирине джол-сокъмакъ болуб ёсгендиле.

Бири арбазында мал кърнатса, хоншулукъну орнуна, теб-тенг юлешиб, джарымын кърнашны юйюне ашырыб, бирси да алай этиб тургъандыла. Союлгъан малны арада алай тенг юлешуу адет болуб бегиенди. Мал кесгенде огъай, хар неде да аллай тенглик, халаллыкъ тутаргъа кюрешгендиле.

Бир кюн эки кърнаш, бир теписге олтуруб аууланган кёзюуде, татлы джашагъанлары кёллерине джетиб, бир-бирине бюсюреу этиб, разылыкъларын айтыб, махтангандыла.

— Татлы джашагъаныбыз сени адамлыгъынгдан-ды. Минг бюсюреу сенге болсун, къратлыкъгъа джашагъын, кърнашым. Башканы къой, сабийлигимде джангыз кюнню меннге кыйналгъанынгы къайтаралырمامы, къайдам? — дегенди кичи кърнаш.

— Э-э, сенде керти адамлыкъ болмаса, арада татыу кълмаз эди. Кесинги адамлыгъынгды мени сыйымы, хатерими кёлтюрюб тургъан ансы, менде не барды. Ёмюрюнг узакъ болсун, иги джаш, — дегенди тамада кърнаш да, кичисин махтаб. Бир кюн, кърнашланы аллай бир махтанышларында, келинлени бири:

— Тоба, эки кърнаш юйдегини былай татлы джашагъанлары ючюн бюсюреу юлюшюбюзню бизлеге да кызгъанмасагъыз дурус эди, — деб, кюлюмсюреб сёз кёшханды. Кърнашла:

— Сизден а не барды? Ийне къайры барса, халысы да ызындан барады, — деб, къатынны сёзюн самаркъаугъа буруб къойгъандыла.

«Ыхы, алаймыды. Бизден не бар болгъанын кёргюзтейкичи» дегендиле апсынла ичлеринден. Юйдеги рахатлыгъыны бир кърнаты тиширүүда болгъанын танытыргъа келишгендиле. Бош затчыкъ бла огъуна кёргюзтюрге дегендиле.

— Мындан ары мал сойгъан кёзюуде, аякъланы

алгъынча юлешме да, бизге къуру да эки ал аякъланы джибериб тур, — деб тамада келин гитчеге юретгенди.

Алай этиб тебрегендиле: мал кесиб, эки юлешген заманда, тамада келин юлюшге алгъынча бир арт аякъ бла бир ал аякъ салыб элтеди. Гитче келин а хар къуруда эки ал аякъ бериб къояды.

Сора бир кюн тамада келин, кичи кърнашдан юлюшге келген къой джартыны биргесине салынган эки ал аякъланы эрине кёргюзгенди да:

— Кърнашынг бла келининги сени хиликге эте билгенликлеримиди, ха? Бизге хаман да эки ал аякъланы ийиб нек турадыла? — дегенди. Эркишиси керти да аякъланы кёргенликге, къулакъламай, сан этмей къойгъанды. Къатын дагъыда талай кере биягъы чотну кёргюзте да, «тамада сыйынгы кёрген огъай, адамгъа санамагъанлыкъларын кёргюзте билгенликлери тюл эсе, былай нечик этедиле? Иш этиб этедиле ансы, джангыз бир кере, джангылыб огъуна алмашдырмазмелле аякъланы? Тоба-тоба, бу ишге къара, нек терсейдиле экен? Аууз-зат джетдиргеннингми болгъан эди?» — деб, сансызлаб соруб къоючу, ууакъ тыхсыучу болгъанды. Эркишиси да «къой, алан, аллай бош затланы мыйыгъа чалышдырыб айланма» дей тургъанды.

«Тама турса, кёл болады» дегенлей, талай кере чотну алай кёргенинде, джюрегине бир уулу затчыкъ тюрелгенди. «Аны харамлыгъына къарачы. Келин алай кърнашым билмейми этеди? Хо! Этер этмей а деб, кичи кърнашха кёлкълалдылыкъ бюртюк тамырлана башлагъанды.

Узун сёзю кысхасы — юлюшге келиучю мал ал аякълала бла тиширүүну алагъа тыхсыуу кишини кындан чыгъаргъандыла. Ахырында биягъы эки къой ал аякъ, теписге тюшюб, аллына келгенлеринде, тамада кърнаш, асыры тебгенден, кёзлери алас-булас кёре, сермеб алыб:

— Эки аякъланы экисини хамхотларына уруб къайтмасам, мыйыкъларымы джулкъдурурма! «Ышанганынгдан табхын» деб, сыйымы теблерге кюрешгенлерин кёремисе, начасланы?! Аладанмы итден туугъанма! Малгъунла! — деб, эрлай къобуб, джел-боран этдириб, силкиниб тебрегенди. Сора къатыны аллына сюелгенди да, эшикге джибермегенди.

— А-киши, шо, бир сабыр эт. Джюрекни бир бас. Ашыкъма, тохта. Сёзюме бир къулакъ тик, — деб ти-

легенди. Киниси артха туракълагъанында, сёз башлагъанды:

— Апынланы арасында джюрюген ишле эркишиле къатышыргъа керекли ишле тюлдюле. Аланы биз кесиби айырыбыз. Кесиби джарашдыра барыбыз, сиз къошулмагъыз. Бусагъатда сен этерге башлагъан дженгиллик да адетингде болмаучан эди. Нек джангылдың? Бу эки къой аякъ ючюнму алай тебдинг? Малны сау заманында анга башхалыкълары болгъанлыкъгъа, бишиб, тепсинге тюшгенден ары, ал бла арт аякъларыны не башхалыкълары барды? Анга сйлашмай, кёлтюрюлюб къалдың, а-киши. Алай джараймыды? Эм бек айтырым а — эки къарнашны бир-бирине татлылыкъгъы ёмюрлюкгемиди, субайлыкъгъамыды, теренмиди, саймыды, деменгилимиди, учхарамыды дегенни сынаб кёрюрю ючюн алай этгенбиз. Гитче келинни юретиб, бизге юлюшге, ал аякъланы алмашдырмай, мен салдыртыб тургъанма. «Ийне къайры барса, халысы да — ызындан» дегенигизге, ийне тигиб, ётуб кетгенликге, кийимни сёгюлтмей, седиретмей тыйыб тургъан халысыды дегенни ангылатыр ючюн этген эдик...

Эй, зауаллы джамагъатдашларым, бу сейирлик, бу ариу, бу хурметли дуняда, тынч-рахат ишлеб, тынч-рахат джашаб турургъа кёб тюрюлю мадар туугъан заманда да, башында айтылгъан хапардача бош затлагъа кеслерин хорлатыб, бири-бири джюрегин къыйнагъан ненча адам болады.

Тюз иннетден ачыкъ, сабыр сёз айтыб, бир-бирин тюз ангылаб, кишини да сыйын кесингикиден энишге санамай, хар кимни да кесинге тенг кёре билиб, араны таза тутар орнуна, болумсуз, бош затланы кёбдюрюб, джюрек къыйнагъан ненча къара сёз туудургъанла боладыла. Джюрек къыйнагъан аллай чурумлагъа ойлашыб къарасанг, капек магъанасы болгъач хазна зат табалмайса.

Дунядагъы дуняда къалады деучендиле, адамдан да дуняда къалыры адамлагъа этген адамлыкъгъы, джамагъатха этген ашкъылыкъгъыды, игилигиди.

«КИБИК»

Дуняда кёб тюрюлю тил барды. Хар тилде кёб тюрюлю сёз барды: бирлеринде учу-къыйыры, саны-сануу болмагъанча кёб, бирлеринде андан азыракъ, да-

гъыда бирлеринде уа — аз. Бизни тилни да сёз байлыкъгъы аз тюлдю. Бизни джамагъат, кеси халкъ болуб чыкъгъанлы, тилибиз джумушун этиб келеди — иги-аман этген эсе да, бир-бирибизге сёлешир кереклибизни тындырыб, суйгенлеге суймеклик ийнакъны ангылатыб, ана-баланы джюрек тазалыгъын къысха айыртыб, душманланы душманлыкъ дертин ачы ётдюрюб, терс, тюз иннетлени кеслерича келишдириб сёлеширге толу мадар бериб, ёмюрлени узагъына джашау нёгерибиз болуб келгенди. Ана тил эм уллу тин, миллет байлыкъды.

Бизни тилде да кёб сёз барды. Аны байлыкъгъы бизге джете барады. Хар сёзюню бирер-экишер магъанасы, хар бирини кесине кёре джюрю бар сёзлюкню кёолгъа алыб, тизимлерин окъуб, хар сёзюню магъанасын, элтген джюрюн тергей башласанг, «Э-къудрет, бу гитче халкъчыкъ бу къадар затны, джогъалтыб къоймай, ууучха джыйыб, анча ёмюрню къалай да ётдюрюб келалгъанды?» — деб, сейир-тамаша боласа.

Машалла, санга, хурметли джамагъатым.

Хар сёзюню, юсюнде кюлтеледен, не гыбытладан, неда тююмчекледен, тёрт аягъындан сора джугъу кёрюнмеген, къаты туякъчыкълары къаты джолда тыкъырдаб, къёбелеб баргъан пелиуанчыкъгъа ушатама. Мазаллы тюл, гитче пелиуан да бола болур? Таджалча уруна билген?

Тилибизде юч сёзюню джюрюне уа артыкъ да сейирсинеме. Сёзле дегенде — терен философия магъаналы бирер къудрет! Тилибизде эм алгъа къылланыб башланган сёзледен бирлери болурла дерим келеди. Ала да «неме», «зат», «кибик» деген сёзлерибиздиде. Алада болгъан магъананы тергеуге келишдирмеклик къыйынды.

«Немеланы Немени Немеси Немени Немесин табыб келди» — бу айтымны орнуна нени суйсенг да сал, къалайгъа айландырыб джексенг да, тарта барлыкъды. Алгебрада орнуна не тюрюлю санны да салыб къо-яргъа боллукъ иксча. Эртделеде сёзю ауузуна дженгил келирге унамай, тилин чайнаб, акъырын сёлешкучю биреулен, джууугъуну джашына бир шагърейини къызын тилей, келечи болуб баргъанды. Ары дери аллай затха хазна тюбей турмагъанына, келечликде артыкъ да джунчуяракъ болгъан шойду, «неме» деген сёзю кёб къошуб, чала-гула сёлешгенди. Къызыны адамлары, бермез джерлеринде, «бу былай, баш-

сыз-тюбсюз нек сѣлешди?» — деб, кѣоркѣгъандан, кѣызны берирге хо деб ашыргъандыла, дейдиле.

Болур.

«Зат» деген сѣз а? Ол да аныча бир тюбсюз:

«Затны бу затындан быллай зат этерге боллукъ-ду» деген айтымны магъанасын кѣалайгъа да джегерге боллугъу ачыкъды.

«Кибик а?»

Э-э, аны уа кѣой-да-кѣой. Кѣыйсыгъы кѣб сѣздю. Ууу барды. Кѣбюсюне, кѣотур итни кѣуйругъуна илинген мантибашыча, осал иннетни, терс акъылны этегин джетеклеб джорюйдю.

Кѣарачыгъыз.

Барчы-келчи джибериб, арада адам джорюб, джашы сѣюб, кеслери да разы болуб, келин аладыла. Аллында «келинчик» бола туруб, сора бираздан кѣай-ын-джаныны кѣллон иги табалмай кѣалгъаны болса, «кибик» тагъылыгъанды. «Ол келин-кибик»..., «аны берне-кибиги» дедилеми — келинни шарыуасы битди. Алай айтылгъан джерде джюреклеге «кюлтюмле» тюшгенлерин билиб кѣой. «Немеланы ол кюсу кибиклери да...» деб эшитдиргенлей, кюсу ол тийреде асыры багъалы адам болмагъанын айырлыкъды, алай ары басары келмей башларыкъды.

Адамла «Заготовитель-кибик болуб ишлейди...», «бухгалтер-кибик болуб ишлейди...», дагъыда алача, кибик дегенни кѣошуб айтханлары бла, кѣайсы бир кѣуллукъчуна да, кесин огъай, ишин, джумушун да кѣолайлыгъа тергемегенлерин, учузгъа санагъанларын ангылаталадыла.

«Былай неме кибикди» деселе уа, алай айтылгъанны не акъылманла-зекийле бла, не махтаулуладжигитле бла тенгleshдириринг келлик тюлдю, «не кибик» болгъаны ачыкъланады. «Кѣолунда да той-юмчек кибиги бла келген эди» дедилеми — кѣонакъны кесин да, кѣолтугъун-кѣойнун да огъурамагъанларын билиб кѣал.

Огъурамагъанла «кибик» деген ол кѣуджур сѣзню, асыры кѣулакъламай, неге да, кѣалайгъа да джабышдыра, илиндире айлануучандыла. «Кѣайдам, ол да бир китаб-кибик джазгъанды» деб кѣоар аллай адам, китабны окъугъан да этмегенлей, «Ол газет-кибикге джазылгъан кибик этигиз» дер дагъыда бири, ол газетде неле джазылгъанындан хапары да болмагъан-

лай. «Ол Лайпан улу бу джол да бир статья-кибик тырнагъанды» дерикдиле меннге да.

Ал, кереклинг ол эсе!

Бир кѣууанчда бир тиширыу, кѣууанчында джумуш этерге келген эки хоншу, джууукъ эгечни, асыры огъурамай, «Немени кѣыз-кибиклери да» деб эшитдиргенинде, экиси да олсагъатлай туруб кетиб, экинчи ол арбазгъа басмагъанлай, эки кѣаууму да бир-бирлерине сѣлешмегенлей, кѣартлыкъгъа джашаб, ёлюб кетгенлерин билеме.

Бизни «кибик» деген сѣзюбюз, «бал, джау кибик татлы болсунла» деб алгъышлада да джорютюлгенликге. «Балындан» эсе ачысы кѣб сѣздю. Кѣбюсюне ёлчелемей кесген ачы ауузну уулу тилинден ычхыныб тюшеди.

«Кибик» болургъа излеген киши джокъ.

«Кѣремисе аны, ит кибик, этгенин» деб, ол сѣзню кѣбле сабийликден огъуна эшитиб башлайбыз. Аны, адам джюрекни кѣыйнаргъа боллукъ дагъыда аллай сѣзлени ойлашыб джорюте билген ашхы. Кеси да ашхы, алай а асыры кѣайгъылы бу сейирлик дунияда бир-бирибизни джорегин-джанын аяй да билиб.

КАЗИМНИ ДЖЫРЛАРЫ

«Джыр Кѣарачайда этиледи, Малкѣарда джырланады» деучендиле. Кѣайдам, керти да алаймыды, бегитиб айтырча тюлме. Сабийликден да ол эки кѣарнаш халкъ олтургъан джерлени чек арасына джууукълада джашагъанма, эшитген джырларымы, таурухларымы кѣайдан чыкъгъанларын айырмакълыкъ акъылыма да келмегенлей, бары кесибизникиледиле дегенлей ёсгенме. Эки халкъны да фольклору уллуду, теренди. Эртдегиле аны ол халкъныкъыды, бу халкъныкъыды деб, бир-биринден айырыб кюрешмегенлей, бир-бирине чомарт бериб, арада джорютюб тургъандыла.

Эндигиле да ол адетден узакъ кетмегенча кѣрюнебиз.

Ол заманлада джырлай «ынгырдай», ийнар, кюу айта билмеген дуппукълукъгъа саналгъанды да, атын алайгъа кѣалдырмаз ючюн, макъамы болгъан, болмагъан да бир джукълагъа юренирге кюреше баргъанды.

Алай болса да, керти ариу макъамлары болгъан, кѣб джыр билген, сау кюнню кѣулакъ алмай тынгы-

лаб турайым дерча, уста джырчыла бар эдиле. Гитчелигимде мен айланган, мен джюрюген джерледе да кёбле джырлаучан эдиле. Ючкекенде Байчораланы Джомалай улу Магомет, Эрикгенланы Шогъайыб, Чотчаланы Хамит, дагъыда талай адам аллай уста джырчыла эдиле. Джырлагъа, бюгюн кибик, ол заманлада да тынгыларгъа сюе эдик. Джырчыла, а-марджа, сен бир джырла деб, джамагъат айырыб тилеучю факмулула, джамагъатда сыйлары болгъан адамла эдиле.

Анам-хариб да, джыр, ийнар, кюу айта биле болур эди, бешик тебретген кёзююнде, белляу-белляу деб башлаб, сабий къалкъыгъынчы, джыр бла булджутуучан эди. Тогъуз сабийи болгъан ауур юйдегиди анасы тиширыуну башха джумушлары да джетише эдиле, тюнгюч улан мен болгъаным себебли, бешик тебретирге меннге кёб тюшюучен эди. Гитчелерим джетиб, орнума олтура башлагъынчы, бешик къулагъын сакълаучу эдим. Тенгчиклерим, кёз туурамда зынгырдауукъ оюнларына сингиб, джылтырауукъ-джанган къууанчларын этген кёзюуледе да, ала бла ойнаргъа асыры термилгенден, ичимден «джыланлары» чыгъаргъа джетиб тургъанлыгъыма, бешик тебретгенден айырылыргъа мадарым болмай, кёб кюнню ашыргъанма. Эндиледе уа гитчелериме, бир кюнню бешигигизни тебретгеними къайтаралмагъансыз деб, накъырда этиученме.

Анамы кёб айтыучу джырларына уа мен да юренген эдим.

Джыламачы, балачыкъ,
Кюн ызындан кюн тиер.
Джыламукъ берген джазыб
Бизге къууанч да иер...
...Учхан къушну къанатларын къайырма!
Балачыкъны анасындан айырма!
Иги сёзню бычакъ кесмез,
Иги сёзню джел да элтмез,
Иги сёз отда да кюймез,
Иги сёзге багъа джетмез.

Анам-хариб сёзлерин тюрлендириб, бир айтханына не къошуб, не къоратыб да келтириучен эди. Айтхан сагъатында ичимден мен да биргесине къайтарыб баралыучан эдим, кесим айтыргъа къалсам а, кёбюсю эсима келирге унамаучан эди. Анам барын бирча,

бир макъам бла джырлаучан эди. Зикир этеди деген болмаса, джыр, ийнар, кюу айтады деб, акъылыма келе билмей эди. Бир-бирледе:

Муну айтхан асхакъ Казим,
Келгинчигнге меннге ёлюм,
Къысылгъынчы акъ кёзюм,
Тюзлюкгеми мени сёзюм,—

деб джырласа уа, ол асхакъ киши, ким эсе да, таурухлада айтылыучу акъ джинле, мёлекле дегенлери-ча, бир огъурлу джан болур деб, кёзюме тамаша, сейирлик тюрсюн кёргюзтюрге кюрешюучен эдим. Камсык табий джукъларгъа унамаса, анам белляу айтыб, тебрет деучен эди. Белляу айтыб, бешик тебретирге уа юйде не эгеч джокъ, не къыз джокъ, сора анамдан эшитгенлерими тизиб башлаучан эдим.

Артдаракъда, бираз аякъланыб, колхозну биченчи джыйынларында ёгюз-башчы бола келгенимде, анам айтыучу макъамлагъа дагъыда тюбоб къалыучан эдим. Джыйын джырчыла, башха джырланы «къутуртхан» бла бирге.

... Джол бла джолдашымса,
Сыр бла сырдашымса,
Къолунгу менден ал, Дахир,
Сен мени къарнашымса...—

деб, терен сюймекликни хапарлагъан узун кюнню да айтыучан эдиле. «Менъшевикле, шау кадетле... бирле, къачыб, бирле къуууб, джетгенлерин джолда буууб» айланган бир заманладан да джырла джырлаучан эдиле. Къайсы джыргъа да сейирсиниб тынгылау адетим эди, алай а ол къауум джырда мени артыкъ да сейирсиндиргени — макъамларыны бирси фольклор джырлагъа ушамагъаны эди, аладан башхаракъ джырлануучулары эди. «Асхакъ Казим», «Зауаллы Казим» деген сёзле ол джырлагъа да тагъылыучан эдиле.

Джылла ётуб, мен да филология джанына тырмаша келиб, джырланы да Казимчи ким болгъанын да билгенимде, андан да бек сейирсиндим.

Керти да сейирсинирча тюлмюдю, не окъуй, не джаза билмеген таулу тиширыу не газет, не радио, не телевидение болмагъан элде, ол заманлада не танымагъан, не кёрмеген адамы тизген куплетлени, сабийлерине бешик джыр этиб, белляу орнуна айтханы?!
277

Окбуй, джаза, къара таный билмеген анам, артракълагъа дери элинден тышына джангыз да кёлтюрюлмеген тиширыу, ол затны кеси акъылындан табыб, кеси акъылындан чыгъарыб къоймагъан эди, ол анычала, анала, ол тилни билген таулу джамагъат джюрютген, уллу иннет хазна болуб, джюрегине керти джарашхан джырла болуб алгъан эди.

Къуру ол зат огъуна керти поэзияны кючюню онг-лулугъуна, Казимни фахмусуну теренлигине толу шагъатлыкъ этген шарт тюлмюдю?

Мечиланы Казимни джырларыча, творчествосуча тюл, къаламым сызыб тюшюрген джангыз бир сёзюм ананы бешик джырына кёошулгъанды деб эшитсем, джашаууму алтмыш джылы бошуна кетмеди дер эдим.

Джамагъат алай багъалатханлыкъгъа, адамны джазыуун джаза билген адамларыбызны азлыгъындан, заманында кёрюналмай кетген, къудрети, хурмети кёб зауаллы Казим акка, тёлюлеринг эки аршын къабыр орнунгу къайдагъысын тюзеталмасакъ да, эртдегилерибиз айтханлай, джатхан джеринг джумушакъ болсун, кенг болсун!

1985 дж.

БАШЛАРЫ

Огъур хапар келтиргин	3
Мубарек	88
Доммайчыны анасы	120
Къарауул	128
«Давай»	133
Атам юретген сокъмагъым	140
Солдат ана	143
Почталъон	147
Эки заман	151
Нёгерле	152
«Автобус джиберигиз»	161
«Джаханымни от ышыргъычы»	167
«Къалай унутаса?»	176
Къачырдыла да	179
Балчыла	181
«Герр комендаит»	188
Сабий сёз	195
Таныб сёлсиди	195
Бутсуз	198
Джангы таурух	200
Къой аягъы кёозу ёлтюрмес	208
Арtdан тюзелген	211

ДЕЙДИЛЕ

Гочия	218
Баракъ	224
Класбот огъай демеди	230
Бырмамытдан джыр	234
Гёджеб	239
Гапалау	243

ТАБИГЪАТ ХАПАРЛА

Бузоучукъ	250
Чыркым кёйла	253
Бутар	257
Унуталмагъанды	260

ГАЗЕТЧИНИ ТЕФТЕРИНДЕН

Мусса-къыйылыны ахыр кюнлери	262
Алсынла	269
«Кибик»	272
Казимни джырлары	275